

**Ўзбекистон миллий университети
Фалсафа факультети
ЎЗР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти
Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти
илмий-услубий комплекси**

Қиём Назаров

**ҚАДРИЯТЛАР ФАЛСАФАСИ
(Аксиология)**

**Тошкент
Файласуфлар миллий жамияти
нашриёти - 2004**

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ижтимоий фанларнинг янги тизими вужудга келди, бу соҳада кўплаб китоб ва рисолалар чоп этилмоқда. Мазкур китобда республикаимизда эндигина шаклланаётган аксиология, яъни қадриятишунослик фани, унинг ривожланиш босқичлари ва асосий мавзулари ўз аксини тўпган. Қўлланмада қадрият категориясининг мазмуни ва моҳияти, намоён бўлиш шакллари, қадрлаш ва қадрсизланиш муаммолари, тарих ва тараққиётни аксиологик тушуниш, қадрият тизимларининг ижтимоий тараққиётга боғлиқлик қонуни ва мустақил Ўзбекистонда бу соҳада рўй бераётган ўзгаришлар билан боғлиқ масалалар баён қилинган.

Китоб ўқитувчилар, мутахассислар, илмий изланувчилар, талабалар ва қадриятлар фалсафаси муаммолари билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар

**ф.ф.д. Х. Шайхова,
ф.ф.н. А. Ўтамуродов.**

Тақризчилар

**т.ф.д. А. Ҳасанов,
ф.ф.н. Ф. Мусаев,
ф.ф.н. Х. Тўхтаев.**

© Ўзбекистон Миллий университети, 2004 йил

© Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти, 2004 йил

МУҚАДДИМА

Одамзод наслининг ҳозирги авлоди, милоднинг XX асри билан видолашиб, учинчи минг йилликни кутиб олди. Инсоният фойдадан кўра кадрни, қийматдан кўра кадриятни устивор биладиган замонлар яқинлашиб келмоқда. Кадр ва кадрият тўғрисидаги фан аксиология, яъни кадриятшунос-ликнинг фойда ва қиймат тўғрисидаги иқтисодиёт фанлари каби ижтимоий аҳамият касб этадиган давр ҳам унчалик узоқ эмас. Агар одам зоти сайёрамизда яшаган илк даврдан бошлаб фойда, қиймат ва қўшимча қийматдан кўра кадриятни устивор билганида, Ер юзининг манзараси бутунлай бошқача бўлган, инсониятни эса экологик бўҳронлар, уруш хавфи ва маънавий таназзул каби умумбашарий муаммолар кутиб турмаган бўлар эди!

Фойда ва қиймат, сўнгра эса қўшимча қиймат ва капитал инсон ҳаётининг барча жабҳаларида устивор тушунчаларга айланиши учун одамзот наслининг не-не авлодлари оламга келиб кетмади дейсиз. Бугунги кунга келиб, инсоният яна коинот, олам, башарият, табиат ва одамзот наслининг уйғунлигини сақлаб қолиш учун кадр ва кадрият ҳам зарурроқ эканлигини аста-секин англай бошлади.

Кадриятлар фалсафасининг тарихи узоқ бўлсада, бу тўғридаги фан-аксиология ўтган асрнинг ўрталарида шаклланди. Бу атама илмий билимлар соҳасига ўтган асрнинг иккинчи ярмида немис аксиологи Э.Гартман ва француз олими П.Лапи томонидан киритилган. Аксиологияни кадриятлар тўғрисидаги фан ёки тўғридан-тўғри кадриятшунослик, деб аташ мумкин. ҳар бир фанга ўз номини берган асосий тушунчалар бўлгани каби кадрият тушунчаси ҳам кадриятшунослик атамаси учун шундай асос ролини бажаради. Ғарбда бу атама грекча «ахио» (кадрият) ва «logos» (фан, таълимот) тушунчаларига асосланади.

Ҳар қандай фанни илмий билимларнинг махсус соҳаси сифатида қараш ана шу фанга хос мавзулар, функциялар, тушунчалар, қонунлар, категориялар борлигини ҳам эътироф этишни заруриятга айлантиради. Аксиологияни ижтимоий-фалсафий билимларнинг махсус соҳаси сифатида қараш ҳам бундан истисно эмас. Унда ҳам бу соҳадаги фанларга хос бўлган ҳамма хусусиятларни кузатиш мумкин.

Кадриятшунослик аксиологик онг, кадрлаш туйғуси, аксиологик билиш, кадриятли ёндашув ва бошқалар асосида тўпланган кадриятлар тўғрисидаги билимлар системасидир. Тўғри, бу билимлар ҳозиргача бизнинг мамлакатимизда, муайян фан даражасига етган илмий система сифатида, яхлит ҳолатда баён қилинмаган, улар асосида махсус қўлланма ёки дарсликлар чоп этилмаган. Аммо бу масаланинг моҳиятини ўзгартирмайди. Қолаверса, «Маданиятшунослик», «Сиёсатшунослик» каби билим соҳаларининг махсус фанлар сифатида эътироф этилганига ва уларнинг мамлакатимиздаги ижтимоий фанлар системасида ўз ўрнига эга бўлганига ҳам кўп бўлгани йўқ. Аксиология ибораси ҳозир кўпчиликка таниш бўлиб қолди, бу соҳадаги билимлар беш-олти йил илгаригига қараганда анча кўпайди.

Олимлар ва мутахассислар орасида кадриятлар тўғрисидаги билимларга нисбатан турли хил муносабатни кузатиш мумкин. Бу муносабат шу соҳада қўлланиладиган атамаларда ҳам намоён бўлмоқда. «Аксиология», «кадриятшунослик», «кадриятлар фалсафаси», «кадриятлар назарияси» каби атамаларда хилма-хил маъно ва мазмун ифодаланади. Масалан, «аксиология» ва «кадриятшунослик» атамалари муайян фан соҳаси ёки билимлар системасини ифодалайди, «кадриятлар фалсафаси» эса, кадр ва кадриятлар билан боғлиқ фалсафий йўналишни англатади, аммо бунда алоҳида фан соҳаси тўғрисида гап бормайди. «Кадриятлар назарияси» кўпроқ собиқ иттифок даврида ишлатиладиган атама бўлиб, у кадриятлар соҳасидаги билимларни фалсафанинг ниҳоятда мўъжаз қисми сифатида эътироф этишни англатар эди. Бунда аксиология атамаси кичик назария сифатида қаралар, кўпроқ буржуа фани сифатида танқид қилинар эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, у ёки бу фан соҳаси ҳақида фикр юритилганида, унинг вужудга келишида қайси мамлакат ёки ҳудуд муҳим рол ўйнаганлиги, ёхуд фаннинг номи ғалатиноқ эшитилиши асосий мезон сифатида қаралмаслиги лозим. Гап фаннинг дастлаб қаерда пайдо бўлганлиги, унинг номини ким биринчи бўлиб ишлатганлиги ёки муайян мамлакатда шу соҳада илк бора кимнинг тадқиқотлар олиб борганлиги тўғрисида эмас. Балки масала ана шу фаннинг аҳамияти, замона талабларига жавоб бериши, даврнинг муаммоларини ечишда бирор-бир соҳада қўл келиши, жамиятга фойдаси тегиши мумкинлиги тўғрисидадир. Аксиологиянинг жамиятимизда кадриятларни қайта баҳолаш жараёни бораётган ҳозирги даврнинг қонуниятларини тушуниб олишдаги аҳамияти тўғрисида ҳам ана шундай дейиш мумкин.

Бирор фаннинг жамоатчилик томонидан билимларнинг махсус соҳаси сифатида эътироф этилиши бир-икки филда бўладиган иш эмас, балки узоқ давом этадиган жараёндир. У аввало илмнинг шу соҳаси билан шуғулланадиган мутахассисларнинг изланишлари ва тадқиқотларида намоён бўлади. Сўнгра ушбу соҳага оид билимлар тўпланади, сайқалланади, улар аста-секин кенг жамоатчилик орасига кириб боради. Кадриятшунослик ҳам ана шундай ҳолатни бошидан кечирмоқда. Ҳозирча бизнинг адабиётимизда кадрият, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамиятига кўпроқ эътибор берилмоқда, мавзунинг ўзи эса фалсафанинг муҳим масаласи сифатида қаралмоқда.

Собиқ иттифоқда бу фанга нисбатан муносабат ва унинг тақдири қуйидагича бўлди:

1. Аксиология, аввал бошданоқ, И.Сталиннинг кўрсатмасига биноан, таъқиқланган эди, бунинг оқибатида эса собиқ СССРда 1960-йилларгача аксиологик тадқиқотлар олиб борилмади.

2. Асримизнинг 60-йилларига келиб кадриятлар муаммоси совет мутахассислари томонидан таҳлил қилина бошланган бўлса-да, у 90-йилларгача ҳатто фалсафий қўлланма ва дарсликларда алоҳида мавзу сифатида ўз ўрнини топамайди.

3. Марксча-ленинча фалсафанинг таркибий қисмига кирмаганлиги, мавзуларининг жуда кам тадқиқ қилинганлиги ва ниҳоятда оз аҳамият берилганидан, аксиология собиқ иттифоқда махсус фалсафий билимлар соҳасига айлана олмади. Хуллас якка мафкура ҳукмронлиги аксиологияни алоҳида фанга айланишига йўл қўймади.

4. Аксиология номи билан собиқ иттифоқда бирорта ҳам дарслик ёки ўқув қўлланмаси чоп этилмади. ҳатто университетларнинг файласуф, жамиятшунос, тарихчи ва ижтимоий мутахассислар тайёрлайдиган бошқа гуманитар фанлар бўлимларида ҳам аксиология бўйича махсус курслар ўқитилмас эди.

5. Мавзуга алоқадор бўлган ва онда-сонда учрайдиган тадқиқот, диссертация, рисола ва китобларда ҳам аксиология иборасига урғу берилмас, масала кўпроқ кадриятлар назарияси, деб аталадиган кичик илмий йўналишга тааллуқли, деб қаралар эди.

Умуман олганда, собиқ иттифоқ давридаги, ҳатто кадриятлар мавзусига бевосита тегишли асарларда ҳам аксиологиянинг жуда кўп муҳим масалаларининг таҳлилини топа олмайсиз. Масалан, аксиология қонунлар, аксиология жараёнлар диалектикаси, аксиологик профилактика, аксиология прогноз, аксиологик экспертиза, аксиология баҳолаш, аксиологик зиддият қонуни ва ҳоказо. Айниқса, тарихнинг бурилиш даврларида, энг муҳим аксиологик муаммолардан бирига айланадиган кадриятларнинг кадрсизланиши ва қайта баҳоланиши каби масалалар ҳам собиқ иттифоқда жуда кам ўрганилганлиги ниҳоятда ачинарли ҳолдир.

Ҳозирча кадриятлар мавзусининг мустақил республикамиздаги тақдирдан мамнун бўлиш мумкин. Бунда собиқ иттифоқдаги мавзуга нисбатан муносабатдан бутунлай фарқ қиладиган томонлар қуйидагиларда намоён бўлмоқда:

1. Қадриятлар мавзусига мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов жуда катта эътибор бермоқда. Президентимизнинг нутқ, мақола, китобларида бу мавзунинг жуда кўп қирралари очиб берилган. И.А.Каримов мустақилликни мустаҳкамлашда қадриятлар омилидан фойдаланиш, маънавий тараққиётимизнинг қадриятларга асосланган мезонлари, реформалар ва бозор муносабатларининг янгича иқтисодий қадриятлар тизимига олиб келиши, ижтимоий ўзгаришларнинг демократик умуминсоний қадриятларни барқарор қилиш томон йўналтирилганлиги каби бир қатор масалаларни ижодий асослаб берган. Собиқ иттифоқ ҳудудидаги бошқа бирорта давлатда қадриятлар мавзусига, бунчалик кўп эътибор берилаётгани йўқ.

2. Мустақил Ўзбекистонда аксиологиянинг ривожланиши жараёни бошқача кеча бошлади, яъни мустақилликни мустаҳкамлаш, республикада умуминсоний қадриятларга асосланган янги демократик жамият қуриш жараёни қадриятлар мавзусини долзарблаштириб юборди. Ўтиш даврида қадриятларни қайта баҳолаш, азалий шарқона қадриятларни тиклаш, асраб-авайлаш ва келажак авлодларга мерос қолдириш, реформа ва ўзгаришларнинг қадриятли мезонларини аниқлаш, муаммоларни ҳал қилишининг ана шу мезонларга мос усулларини қўллаш каби масалалар пайдо бўлди. Уларни ечиш аксиологик мавзуларни кун тартибига қўя бошлади.

3. Мустақиллик янги қадриятлар тизимини тақозо қилади. Ана шу зарурият қадриятларни қайта баҳолаш, юртимизда шарқона азалий қадриятлар ва умуминсоний жиҳатлар акс этган ҳаёт тарзини шакллантириш жараёни билан уйғунлашиб кетдию ушбу ҳол ижод аҳли, олим ва тадқиқотчилар учун илҳом ва изланишлар манбаи бўлди, бу борада мақола, рисола, китоблар ва джиссертациялар ёзила бошланди. ҳозирги даврда республикамизда қадриятлар мавзусида анча ишлар қилинди.*

Бугунги кунга келиб қадриятлар ибораси ниҳоятда машҳур бўлиб кетди. Аммо, алоҳида таъкидлаш керакки, кейинги йилларда қадрият иборасини жуда кенг маънода ишлатиш, айниқса, маданий-маънавий ҳодисалар, урф-одатлар, анъаналар ва бошқаларга нисбатан бу тушунчани умумий атама сифатида қўллаш ҳоллари кўп учрамоқда. Кундалик мулоқотда қадри бор нарса, воқеа, ҳодиса, хусусият ва бошқаларга нисбатан қадрият иборасини қўллашга кўпчилик кўникиб қолди. Аммо айнан ана шу маънони илмий адабиётларга кўчиб қолаётганлиги кишини ачинтиради. Негаки, ўзбек тилида ҳар бир сўз, атама ва тушунчанинг ўз ўрни, мазмуни, моҳияти, «юки» бор. У ёки бу тушунчадан ана шу мазмунга сиғмайдиган кўламни талаб ўилиш, унга ўз юкидан кўра кўпроқ юк ортишнинг кераги йўқ. Анъана ёки урф-одатни ўз номи билан аташ, уларни бошқа тушунчалар билан аралаштирмаган маъқул. Қадрият тушунчасининг оммаланиши, машҳур бўлиб кетганлиги жуда яхши. Аммо уни янада кенгроқ маънода ишлатишга интилиш бу тушунчанинг мазмунини хиралаштиради, унинг моҳиятини ифодалайдиган сифат чегарасини саробга айлантириб қўяди, қадрини туширади.

Ушбу китоб аксиологиянинг ҳамма масалаларини қамраб ололмайди. У бу борадаги илк уринишлардан бири холос. Эндигина бошланаётган бу жараён қадриятшунослик соҳасидаги илмий тадқиқотлар доирасини кенгайтиришни, мавзунинг турли қирраларини илмий, назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилишни заруриятга айлантиради. Айнан ана шу зарурият қўлингиздаги китобни ёзишга ундаги асосий сабаблардан биридир. Келажакда бу борадаги тадқиқот ва изланишлар мавзунинг янги қирраларини очиб беришига имкон яратади, дея умид қиламиз.

---

* Бу тўғрида китобнинг 30-31 бетларига қаранг.

ҚАДРИЯТШУНОСЛИКНИНГ ШАРҚОНА ИЛДИЗЛАРИ

Қадриятларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари билан боғлиқ муаммоларнинг таҳлили узок тарихга эга. Кишилар қадим замонларданок ўзларини ўраб турган олам, ундаги нарса, воқеа ва ҳодисалар, одамлар ўртасидаги муносабатларга баҳо берганлар, уларнинг қадрли тўғрисида фикр юритганлар. Замонлар ўтиши, жамият ривожидан бу борадаги муаммолар кўпайган, уларни ҳал қилишнинг аҳамияти ортаверган. Қадриятлар мавзуси бир қатор дунёқарашларнинг асосида ётган, уларнинг марказий қисмини ташкил қилган. Кўпгина фалсафий оқимлар ва мутафаккирлар ҳам бу мавзунини четлаб ўтмаганлар.

Мавзунинг фалсафий-тарихий таҳлиliga ағишланган Ғарб ва Европа, Россия ва собиқ иттифоқнинг минтақамиздан бошқа ҳудудларида яшайдиган олим ва мутахассисларига тегишли китоб ва рисолаларда, бу таҳлил асосан, Европа олимларининг мероси ва қадриятшуносликка кўшган ҳиссаси тўғрисида боради. Бунда Сократ, Платон, Аристотель, Гераклит, Демокрит, Ж.Ж.Руссо, А.Сен-Симон, Ш.Фурье, Р.Оуэн, И.Кант, М.Шелер, Н.Гартман, В.Виндельбанд, Г.Риккерт, Ужеймс, Ж.Дьюи, Н.Бердяев, П.Сорокин, Э.Дюркгейм, Т.Парсонс ва бошқаларнинг номлари тилга олинади. Биз ҳам ушбу мутафаккир, олим ва файласуфларнинг қарашлари, ҳулосалари ва мулоҳазаларидан ижодий фойдаландик, шу давомида улар ёзган баъзи асарларга муурожаат қилдик. Уларнинг фандаги ўрни, асарларининг аҳамияти катта, «софизм», «платонизм», «кантчилик», «прагматизм», «позитивизм», «индустриал жамият», «постиндустриал жамият» каби оқим ва таълимотлар ана шу олим ҳамда файласуфларнинг номи билан боғланган. Юқоридаги олимларнинг қадриятшуносликка кўшган ҳиссаси хилма-хил, ушбу соҳада аҳамиятга молик хизматлари кўп ва биз уларнинг замонавий аксиология учун қард-қимматини инкор этмоқчи эмасмиз.

Аmmo қадриятлар мавзуси кўҳна ва навқирон Шарқ, унинг таркибий қисми бўлган Марказий Осиё ва Ўзбекистон мутафаккирлари ҳамда олимлари учун ҳам бегона эмас! Қадриятшунослик тарихининг энг теран жиҳатларини фақат Ғарбдан эмас, балки Шарқдан қидириш ҳам фойдадан ҳоли бўлмаса керак. Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Нажмиддин Кубро, ал-Бухорий, ат-Термизий, Яссавий, Улуғбек, Жамий, Навоий, Машраб, Бедил, Махтумқули, Абай, Бехбудий, А.Авлоний каби мутафаккир ва олимларнинг ижодида ҳам бу мавзунинг излари бор. Гап ана шу изларни излаб топишда, уларни унутмасликда, янгилаб туришда, замона реалликлари нуқтаи назаридан ҳолисона талқин қилишдадир.

Куйида биз юртимизнинг ўтмиш маданиятида қадриятлар муаммоси қандай аҳамият касб этганлиги ва илм аҳли томонидан қай тарихий ёритилганлигини қисқача таҳлил қиламиз. Биз учун бунда энг асосий мақсад – тарихий тадқиқот эмас, балки масаланинг қадриятшунослик билан боғлиқ тарзда кўйилиши ва таҳлил қилинишидир. Бу борадаги интилиш «Осиёцентризм» тарзида эмас, балки авлод ва аждодларимиз яратган қадриятлар тарихини жаҳон маданиятининг таркибий қисми ва цивилизациямиз маданиятининг ажралмас бўлаги сифатида ҳолисона ўрганишга ҳаракат қилишдир.

Қадриятлар муаммосининг фалсафий-тарихий таҳлили заминимизда яратилган қадимги нақллар, ривоятлар, афсона, ҳикоят, дostonларга, яъни халқ оғзаки ижоди намуналарига бориб тақалади. Халқ оғзаки ижодида кўпроқ умумбашарий ва умуминсоний қадриятларга эътибор берилган, уларнинг моҳияти, мазмуни турлича талқин қилинган. Спетамен, Алпомиш, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги дostonларда ватанпарварлик, халқ ва юрт озодлиги учун фидойилик руҳи бадиий тасвирланган. «Бу дostonларни қадимги юнонларнинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonлари билан қиёслаш

мумкин»¹. Қадимги одамлар борлиқ тўғрисида ўйлаганларида, афсона, ҳикоят ёки дostonлар сўйлаганларида оламнинг қадри, унинг чексизлиги, коинот ва одамзод алоқалари, инсон умрининг маъноси, мазмуни, мақсади ҳамда ботирлик, оқиллик, ҳокисорлик, яхшилик, вафодорлик, ватанпарварлик каби қадриятларга изоҳ берганлар, ҳатто уларнинг баъзиларини илоҳийлаштирганлар.

Қадриятлар мавзуси диний дунёқарашлар ва уларнинг энг қадимги шаклларида ҳам ўз аксини топган, ҳар бир дин ўзига хос илоҳий қадриятлар тизимига эга. Улар бир-бирларидан ана шу динларининг асосий китоблари Куръон, Инжил, Веда, Упанишад ва бошқаларда муайян илоҳий қадрият тизимлари ўз ифодасини топган. Динларнинг тарихий шакллари такомиллашиб боргани сари, улардаги қадриятлар тизими ҳам янги қирраларини намоён қилиб бораверган.

Аждодларимизнинг қадимги китоби Авесто диний-фалсафий меросимизнинг энг ёрқин намунаси, қадимги халқларимизнинг умуминсоний қадриятлари ёритиб берилган асардир. Авесто зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлганлигидан, унда бу диннинг қадриятлар тизими ўз ифодасини топган. Шу билан бирга китобда умуминсоний қадриятларга, уларнинг инсон маънавияти ва амалий фаолияти учун аҳамиятига катта ўрин берилган. Асарда яхшилик, баркамоллик, хурфикрлилик, инсонпарварлик каби хислатлар Ахурамазда қиёфаси орқали кўрсатилган. Китоб муаллифларидан бири Заратуштра (Зардушт) фикрича, одамлар яхшилик, ёруғлик кучларига эргашиши, яхшиликни ёмонликдан, адолатни ҳақсизликдан фарқлаб олиши, ҳаёти давомида Ахурамазда томонида бўлиши лозим. Инсоннинг бу жараёндаги қадри эса, яхшиликнинг ғалабаси учун курашда бефарқ турмаслигида, яшаш тарзида, маънавий қиёфасида, ижтимоий фаолиятида ўз ифодасини топади.

Авестода юртимиз заминиде яшаган халқларнинг исломгача бўлган даврдаги табиий-илмий, айниқса, ахлоқий қадриятларининг ривожланиши тарихига оид ғоят ўйқиз манбалар борки, уларни янада чуқур ўрганиш лозим.

Қадриятлар мавзуси «Моний даври» (милоднинг III-IV асри, асосчиси Моний 216-276 йилларда яшаган) фалсафий-илоҳий таълимотида ҳам яққол ифодаланган. Моний фикрича икки дунё – «зулмат ва зиё дунёси» мавжуд, биринчисиде адолатсизлик, зулм, зўравонлик ҳукм суради, иккинчиси адабий, емирилмайдиган, доимий қадриятлар дунёсидир. Моний таълимотида қадимги замоннинг асосий қадриятлари жамланган, уларнинг умумий тизим мифология, философия, космогония, астрономия ва бошқа ижтимоий-табиий билим соҳалари билан боғлиқликда баён қилинган. Қадриятлар мавзусининг излари VI асрда яшаган Маздак (51 йилда қатл қилинган) таълимотида ҳам кўзга ташланиб туради. Афсуски, ислом расмий динга айланганидан сўнг бу излар хиралашиб қолган, уларни излаб топиш қийинлашган.

Марказий Осиёда қадриятлар тўғрисидаги қарашлар ривожиде VIII-XII асрлар катта аҳамиятга эга. Бу даврда араб истилоси амалга оширилган, ислом расмий ҳукмрон динга айланган, ижтимоий-сиёсий ҳаётда муайян тинчлик ҳукм сураётган эди.

Ислом дини Осиёда фақат арабларнинг дини бўлиб қолмади, у кўпгина шарқ халқларининг ҳам умумий динига айланди. Алоҳиде эътироф этиш керакки, Куръонда таърифлаб берилган илоҳий қадриятлар халқларимиз тарихи ва маданиятига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган. Бу таъсирнинг аҳамиятини турлича баҳолаш, таҳлил қилиш мумкин, аммо унинг ўтмишда ҳам муайян қадрга эга эканлигини инкор қилишнинг илоҳи йўқ. Заминимизда яшаган ҳар бир мутафаккир, олим, аллома ижодида ислом дини илоҳий қадриятларининг таъсири яққол сезилиб туради. Шу билан бирга исломнинг юртимизда тарқалиши ва араб итилоси даврида кўпгина миллий қадриятларимизнинг йўқотиб юборилганлигини алоҳиде қайд қилмоқ керак. Бу тўғрида

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1995. 6-бет.

Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида афсуслар билан ёзиб қолдирган.

Кези келганда яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ватанимиз цивилизациясининг кадриятлари араблар дунёси маданиятининг ривожига ҳам катта ақс таъсир ўрсатганлиги шубҳасиз. ҳоразмий, Форобий, Беруний, Ибн-Сино, Улуғбек каби мутафаккирлар, ал-Бухорий, ат-Термизий, Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари, Лутфий, Навоий. Бобур, Бедил, Машраб каби зотларнинг камолотида нафақат ислом, балки цивилизациямиз маданияти ва кадриятларининг таъсири бекиёс. Уларнинг исломга, уни замона зайллари орасидан ўтиши жараёнига таъсирлари тўғрисида махсус тадқиқотлар олиб бориш мумкин. Замонавий ислом илоҳиётчиларининг ал-Бухорий асарларини Қуръондан кейинги муқаддас китоблар сифатида тан олаётганликлар, ал-Бухорий, ат-Термизий, Яссавий ва Нақшбанднинг қабрларига муқаддас саждагоҳлар сифатида сиғинишлари бежиз эмас! Манбалар етарли бўлишига қарамасдан юртимиз цивилизациясининг ислом дини ривожига ва азалий ислом мамлакатларининг маданияти тараққиётига ақс таъсири тўғрисида ёзилган асарлар ҳалигача етарли эмас, бу тўғрида тадқиқотлар олиб бориш зарурияти аллақачон етилган.

Ислом дини юртимизга кириб келганидан кейинги даврларда ички урушлар нисбатан барҳам топган, ижтимоий ҳаётда нисбатан барқарорлик ҳукм сураётган эди. Бу нисбий барқарорлик даврида маданий ривожланиш, илм-фан ҳамда адабиётнинг тараққиёти учун имконият очилди. Ўша даврнинг буюк мутафаккирларидан бири Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий халифа ал-Маъмун ташкил қилган «Байтул хикма»да катта мавқега эга бўлган. У илгари сурган ғояларда кадриятларнинг умуминсоний жиҳатлари изоҳланган.²

Хоразмий олимнинг қадри, ўтмишлари фикрларини келажакка ҳокисор етказиб беришда, деб ҳисоблар эди. Мутафаккир куйидагича ёзади: «Ўтмиш даврларда ўтган олимлар фаннинг турли тармоқлари... соҳасида асарлар ёзиш билан ўзларидан кейинги келадиганларни назарда тутардилар... Улардан бири ўзидан аввалгилардан қолган ишларни амалга оширишда бошқалардан ўзиб кетади, уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қолдиради, бошқаси ўзидан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди, бу билан қийинчиликларни осонлаштиради... ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурлик қилмайди ва ўзи қилган ишидан мағрурланмайди»³. Бу сўзлар бутун шарқ олимлари учун умумий талаб, камолот мезони, ҳозирги интеллектуал мулк эгалари маънавий қиёфасининг асосий хусусияти сифатида намоён бўлади.

Шарқ маданияти тарихида муҳим ўрин тутган аллома Абу Наср Форобий (873-959) ҳам кадриятларга катта эътибор берган. Форобийнинг кадриятлар тўғрисидаги фикрларини «Мадина ал-фозила» таълимотида яққол кузатиш мумкин. Қомусий олим сифатида Форобий фозил жамият тўғрисидаги таълимотида юксак ғоялар, адолатли ижтимоий муносабатлар қарор топган даврда вужудга келадиган маънавий-ахлоқий кадриятларнинг умумий тизимини изоҳлаб берган. Форобий бундай жамиятда диний кадриятлар ҳам муайян аҳамиятга эга бўлишини, аммо унда калом (теология) ва фикҳ (ҳуқуқшунослик) вакиллари кишиларнинг маънавий-ахлоқий камолоти учун жавоб берадиган соҳаларни бошқаришлари, ижтимоий муносабатларнинг асосий соҳалари эса файласуф-ҳукмдорлар томонидан бошқариб борилишини таъкидлайди. Мутафаккир диний қарашлар ғоявий соҳада энг асосий аҳамият касб этган ўша даврда, нафақат Аллоҳ ғоясини, балки инсон, жамият ва илм-фан кадриятларини фалсафий билимларнинг асосий мавзуларидан бири сифатида қарай олган дастлабки Шарқ файласуфларидан биридир.

² Файзуллаев А.Ф. Научное творчество Мухамеда ал-Хоразми. – Т.: Фан, 1983 (китобда ал-Хоразмий ижодига бағишланган манбалар берилган).

³ Муқаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. – Т.: Фан, 1983. 59-бет.

Қадриятлар мавзусини Абу Райҳон Беруний (973-1048) ҳам четлаб ўтмаган. Унинг фикрича, маънавий қадриятларнинг вужудга келиши ижтимоий муносабатлар, кишиларнинг яшаш тарзи, моддий эҳтиёжлари, қизиқишлари, манфаатлари, талаблари ва мақсадлари билан узвий боғланган. Масалан, кишилар ўртасидаги ҳамкорлик одамларнинг бирлашиш эҳтиёжлари кўплиги, ҳимоя қилиш қуроллари камлиги ва душманлардан ўзини ҳимоя қилиш зарурати туфайли вужудга келган. Беруний ҳунар, савдо-сотик, мамлакатлараро маданий-илмий алоқаларни кучайтириш, ижтимоий ҳаётда илм-фанни ривожлантириш, унинг ролини оширишнинг тарафдори эди. Шу билан бирга у араб босқинчилигини, уларнинг юртимиз маданий ёдгорликларини йўқотиш соҳасидаги сиёсатини қоралайди, маданий тараққиётда ворисликнинг зарурий эканлигини таъкидлайди.

Қадриятлар муаммоси Абу Али Ибн Синонинг (980-1037) ҳам диққат марказида турган. Олим асарларининг катта қисми фалсафий муаммоларга бағишлаб ёзилган, афсуски, уларнинг кўпчилиги (масалан, «Адолат» номли фалсафий энциклопедияси, «Шарқ фалсафаси», «Яхши иш ва гуноҳ» асарлари) бизгача етиб келмаган. Қадриятлар муаммоси Ибн Синонинг «Донишнома», «Соломон ва Ибсол» каби бизгача етиб келган асарларида ҳам ўз ифодасини топган. Унинг назарида ўз ибтидосини Аллоҳдан олган борлик ва табиат инсонни ўраб турувчи абадий макондир. Шу жиҳатдан унинг қадри беқиёс, инсон эса ҳамма бойликларни табиатдан олади, ундан ўзига даво топади.

Ибн Сино инсон, уни ўз-ўзини идора қилиши ҳақидаги фанларнинг аҳамиятини тўғри таъкидлайди.⁴ Афсуски, Шарқ фалсафасида асосий мавзулардан бири бўлган бу йўналишдаги фанларга собиқ совет даврида етарли эътибор берилмади, ҳолбуки, бу борада яхлит «Инсоншунослик» фанини ривожлантириш зарурияти аллақачон етилган эди. Ибн Сино маънавий-ахлоқий қадриятларнинг аҳамиятига ҳам катта эътибор берган. Унингча, одамнинг қадри бошқалар билан ҳамкорлиги, яхши ахлоқий фазилатларга эга бўлишга интилиши, донологи, бошқаларга яхшилик қила олишидадир.

Қадриятлар мавзусининг таҳлилини халқимиз ҳаётида катта мавқега эга бўлган тасаввуф оқимининг асосий намояндалари илгари сурган қарашларсиз тасаввур қилиш қийин.⁵ Тасаввуф ғоят мураккаб ва серқирра диний-фалсафий оқим бўлиб, унинг қадриятлар тизимида энг асосий ўринни Аллоҳ, у билан боғлиқ илоҳий қадриятлар шариат, тариқат, ҳақиқат ва маърифат ғоялари эгаллайди. Лекин тасаввуф фалсафасини фақатгина ана шу жиҳатлар билан таърифлашнинг ўзи етарли эмас. Бу борада чет эл исломшунослари, собиқ совет даври олимларининг асарлари анчагина. «Бироқ ханузгача тасаввуф таълимоти батамом ўрганилган ва унинг тарихи, дунёқараши хусусида аниқ, яхлит хулосалар чиқарилган, деб айта олмаймиз».⁶

Биз тасаввуф оқимини атрофлича тавсифламоқчи эмасмиз, бунга ишимизнинг ҳажми имкон бермайди. Аммо мавзунинг тарихи нутқтан назаридан кўйидаги мулоҳазани баён қилмоқчимиз. Қадриятлар муаммосининг юртимизга тегишли фалсафий-тарихий таҳлили Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Синолар мероси билангина чегараланиб қолмайди. Унинг Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбандий каби забардаст намоёндалари бўлган тасаввуф таълимотига ҳам тўғридан-тўғри алоқаси бор. Шу билан бирга жаҳон маданиятига бебаҳо дурдоналар қўшган Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий каби алломаларнинг бу борадаги қарашларини тилга олмай бўладими? Уларнинг бутун жаҳонга машғур бўлган «Саодатнома», «Гулистон» ва «Бўстон», «Баҳори-стон», «Хамса» аби маънавий қадриятларимизнинг тамал тошларини қўйган асарларининг ҳар бирига алоҳида тадқиқотларни бағишлаш мумкин. Ўтмиш маданиятининг ҳассос намояндалари

⁴ Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1 китоб. – Т.: Мерос, 1993. 5-бет.

⁵ Қаранг. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. – Т.: Ёзувчи, 1996. 276-б.

⁶ Ўрта Осиё халқлари кўрфикрилиги тарихидан. – Т.: Фан, 1990. 104-бет.

Мансур Халлож, Боязид Бистомий, Имодиддин Насимий, Бобораҳим Машрабларнинг дунёвий, маънавий-ахлоқий кадриятларга муносабати, бу борадаги бутун Шарқ халқлари орасида машҳур бўлган қарашлари тўғрисида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин.

Юқорида номлари тилга олинган асарларга келганда эса дунёда уларга қиёслайдиган, маънавий-ахлоқий кадриятларнинг умумий тизимлари изоҳланган китоблар бармоқ билан санарли. Ушбу анъана юртимиз маданияти тарихида асло тўхтаб қолгани йўқ ва бу борада А.Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» (XIX аср охири), А.Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (XIX аср бошлари) асарларини эслаш қифоя. Ҳолбуки, бу икки кейинги асар ҳам шу соҳадаги ўнлаб китоблар жумласига қиради.

Тасаввуфнинг энг асосий намояндаларидан бири А.Яссавий (1105-1166) диний, маънавий-ахлоқий кадриятларнинг ўша замонга мос келадиган тизимининг намояндалари бўлиши ва амал қилиш шартларини ислом дини нуқтаи назаридан таърифлаб берган. Сўфийлик асосларини тарғиб қиладиган «Девони ҳикмат» мажмуасида А.Яссавий маънавий кадриятларнинг асосий шакллари – поклик, ҳаё, бардош ва сабр-қаноат, чидам, беозорлик, ҳокисорлик каби хислатларга таъриф берган. Совет даврида Яссавий қарашлари танқид қилинар эди. Аслида, Яссавий тариқати Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган, маданий меросимизга жуда катта таъсир кўрсатган. Бизнингча, Яссавий таълимоти ва тасаввуфнинг маънавий кадриятлари мўғул истилосидан озодликка эришиш, Темур давлатини ўрнатиш, унда сиёсат юритишдаги асосий ва етакчи ғоялардан бири воситасини ўтаган. Бундан ташқари, бу таълимот мўғуллар истилосидан олдинги давр кадриятларини, темурийлар даври билан боғлайдиган маънавий асослардан бири бўлганлиги шубҳасиз.

Кадриятлар муаммоси таҳлилида нақшбандия тароикати, Баҳоуддин Нақшбанд (1388 йилда вафот этган), Хўжа Аҳрор (1409-1492) ва Ҳусайн Воиз Кошифий каби илоҳиёт илми алломалари илгари сурган ғоя ва қарашларнинг ҳам ўз ўрни бор. Нақшбандия тариқати Шарқда кенг ёйилган, А.Жомий, А.Навоийлар ва бошқа мутафаккирлар ҳам унга чуқур ҳурмат билан қараганлар. Навоий «Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» номли асар ҳам ёзган. Нақшбандийликнинг вужудга келишида Яссавий таълимотининг таъсири сезилиб туради. Аммо нақшбандлик тариқати ўзининг кўпгина жиҳатлари билан бошқа оқимлардан фарқ қилади. Нақшбандияда Аллоҳ висолига етиш учун дунёдан воз кечиш ёки тарки дунё қилиш эмас, балки «қўл ишда, қўнғил Аллоҳда» бўлмоғи, поклик, ҳаё, камтаринлик комил инсоннинг асосий фазилатлари бўлиши лозимлиги уқтирилади.

Ўрта асрлардаги сиёсий кадриятлар талқинида Амир Темурнинг, умумбашарий кадриятларнинг илмий таҳлилида Улуғбекнинг қарашлари катта ўрин тутди. Подшоҳлар, ҳукмдор ва сиёсий арбобларнинг ахлоқ-одоб талаблари, давлат ва сиёсат юритиш санъати баён қилинган «Темур тузуклари»да ижтимоий-сиёсий кадриятларга катта аҳамият берилган, асар Шарқда ва Ғарбда машҳур бўлган, кўп марта чоп этилган. Унда сиёсатдоннинг юриш-туриши, сиёсат бобидаги фаолияти, халқ, қўшин, улармолар, аркони-давлат ва бошқаларга муносабати учун асосий мезон бўладиган сиёсий кадриятлар ўша замон нуқтаи назаридан баён қилинган. Темурнинг тарихимиздаги ўрни ва мамлакатни озод қилишдаги хизмати катта. Унинг моҳир давлат арбоби, тажрибали сиёсатдон сифатидаги ўгит ва насиҳатлари кейинги даврнинг сиёсий арбоблари учун қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Умумбашарий кадриятлар таҳлилида Улуғбекнинг фикрлари ҳам ўзига хос ўрин тутди. У ўз атрофига Қозизода Румий, Али Қушчи каби мутафаккирларни тўплади, улар билан бирга умумбашарий кадриятлар, коинот сирлари, унда рўй бераётган жараёнларнинг аҳамиятини ўрганиш борасида ўз замонасидан илгарилаб кетди. Сирасини айтганда, улар нафақат умумбашарий кадриятларни тадқиқ этдилар,

балки илм-маърифат, ҳақиқат, зиёлилик, фозиллик каби умуминсоний қадриятлар-нинг турли хусусиятларини изоҳлаб бердилар. Улуғбек академиясининг фаолияти ўрта асрлар илмий хурфикрлигининг энг яққол намуналаридан биридир, у бошчилик қилган олимлар эса коинот ва юлдузларни инсон учун абадий макон бўлган оламнинг башарий қадриятлари сифатида тушунганлар ва тадқиқ қилганлар.

Юртимиз маданиятида ўчмас из қолдирган буюк мутафаккир Алишер Навоий (1441-1501) ўзининг асарларида қадриятлар масаласига катта эътибор берган. Унинг фикрлари ҳам тасаввуф таълимоти билан боғлиқ. Ушбу таълимот фақат Навоий эмас, балки Саъдий, Жомий каби бошқа ўрта аср мутафаккирларининг қарашларига ҳам таъсир кўрсатган.

Навоийнинг одил жамият тўғрисидаги қарашла-рида умумижтимоий қадриятлар тизими, комил инсон таълимотида эса энг етук инсон қиёфасига хос шахсий қадриятлар тизими таърифланган. Бунда икки қадриятлар тизимининг алоқадорлиги яққол кўриниб туради. Мутафаккирнинг маънавий қадриятлар тўғрисидаги ғоялари бугунги мустақиллик шароитида катта аҳамият касб этмоқда.

Алишер Навоийнинг вафотидан беш-олти йил ўтар-ўтмас, мамлакатда ҳукмронлик қилган темурийлар давлати таназзулга учради, унинг ўрнига Шайбонийхон давлати тузилди. Аммо орадан кўп ўтмай, Шайбонийхон вафотидан (1510 йилдан) кейин, бу ерда марказлашган давлат парчаланиб кетди. Аввал Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги, сўнгра Қўқон хонлиги вужудга келди. *Уч юз йилдан ошиқроқ даврни ўз ичига олган бу жараён хонлик, амирлик, турли сулолалар, уруғлар ўртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечди. Яхлит цивилизациямизнинг ҳамжисҳатлигини таъминлайдиган умумий қадриятлар тизимидан дарз кетди.*

Кези келганида шуни алоҳида таъкидлаш керакки, юртимизда ана шу даврга келиб исломнинг илоҳиёт илми ҳам бир қадар таназзул даврини бошидан кечирди. Шу билан бирга исломга хос қадриятлар системасининг янги замонга мос қирраларини очиб бера оладиган, шон-шуҳрати билан бутун ислом дунёсига танилган Ал-Бухорий, ат-Термизий, Ясавий, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст теран фикр эгалари билан тенглашадиган мутафаккирларни бу давр тарихидан топиш қийин.

Бу даврда Юсуф Қорабоғий, Бедил каби мутафаккирлар ижод қилдилар. Ҳассос шоир ва мутафаккир Б.Машраб (1657-1711) ана шу даврда яшади. Тасаввуфнинг кўпгина илғор намояндалари қатори Машраб ҳам исломнинг қадриятлар тизимини ва Аллоҳ ғоясини бутунлай инкор этмайди. Аммо ғоявий устозлари Боязид Бистомий, Мансур Халлож ва Имоиддин Нассимийларнинг изидан борганлигидан, у бир қатор умуминсоний қадриятларни, уларнинг ўрни ва аҳамиятини ўзига хос талқин қилади. Бу ўзига хослик ислом пайдо бўлганидан кейин минг йил ўтиши, ҳаётда ўзгаришлар бўлишига қарамасдан, баъзи дин арбобларининг ислом қадриятлари системасидан эскича, ўз манфаатлари йўлида фойдаланишларига нисбатан танқидий муносабаъ тарзида намоён бўлади.

Машраб кўпчилик ўрганиб қолган маънавий «қолип»ларга сиғмайдиган мураккаб зотдир. Унинг қаландарлигида – олам сирларидан хабардор файласуф, исёнкорлигида ислом қадриятларининг зукко билимдони, содда ҳаёт тарзида халққа доноларча яқинликни кузатиш мумкин. «Ўзининг бутун умрини ҳақиқатга етишиш йўлида сарфлаган Машрабнинг бевафо оламда маънавий тубанлик, разолат, ақлий нажосатга ботган инсонларга – подшодан тортиб қозигача, сохта олиу вафосиз обидгача, ўғридан тортиб нобоп деҳқонгача бўлган нафрат-ғазаби, ҳақ ишқи йўлидаги собит имони, одилпарвар ва одампарварлиги, эл-улус умидларининг ифодаси янглиғ тобора мажозийлашиб, афсонавийлашиб борган».⁷

⁷ Қиссан Машраб. – Т.: Ёзувчи. 1992. 172-б.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, амирлик ва хонликларга бўлинганлигига қарамадан, мустақил яшаган Туркистон, Чор Россияси томонидан босиб олинди, юртимиз империянинг мустамлакаси бўлиб қолди. Бу даврга келиб маърифатпарварлик ғояларини А.Дониш (1827-1900), Сатторхон (1843-1906), Фурқат (1858-1909), Муқимий (1859-1903) ва бошқалар кенг тарғиб қилдилар. Уларнинг асарларида шарқона кадриятлар, илппарварлик, инсонпарварлик ғоялари куйланди. Бу А.Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» асарида яққол кўзга ташланади, унда маънавий кадриятлар, ахлоқ талаблари ва зиёиликнинг инсон камолти учун аҳамияти баён қилинган.

XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида юртимизда «қадимлар» ва «жадидлар» оқимлари вужудга келди. Ҳаётда рўй бераётган турли ўзгаришларни ўрганиш, умуммиллий кадриятларимизни жаҳон тараққиёти талаблари нуқтаи назаридан таҳлил қилиш борасида Исмоилбей Гаспирали, М.Бехбудий, Сўфизода, Саидрасул Азизий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат каби илғор кишилар катта ютуқларга эришдилар. Қадриятлар билан боғлиқ муаммолар эадидларнинг диққат марказида турган, улар шарқона кадриятларнинг таҳлили борасида ҳам қимматли фикрларни баён қилганлар. Бу борада Абдулла Авлоний (1878-1937) алоҳида ўрин тутди. Унинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китобида ўзига хос маънавий кадриятлар тизими таърифлаб берилган. Асарда фатонат, назофат, ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, илм, сабр, интизом, миқёси нафс, виждон, ватанни севмоқ, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок, зако, лафз, иқтисод, виқор, итоат, садоқат, адолат, муҳаббат, авф каби кадриятлар — «хши хулқлар» деган умумий ном остида таҳлил қилинади. «Ёмон хулқлар»га эса ғазаб, жаҳолат, разолат, адоват, ҳасосат, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, зулм каби хусусиятлар мисол бўлади. Агар ушбу асарда тилга олинган кадрият номларига диққат қилинса, ўша даврда юртимизда маънавий тушунчаларнинг кўлами қанчалик кенг бўлганлигини, тилимизнинг нақадар бойлигини кузатиш мумкин. Юқоридаги атамалар орасида биз аллақачон эсимиздан, тилимиздан ва балки дилимиздан ҳам чиқариб юборган тушунчаларга дуч келамиз. Тарихнинг ғилдираги ғайри туркий айланиб, бизни неча ўнлаб йиллар улкан меросимиздан жудо қилгани, расмий маънавият соҳасини шарқона кадриятлар тизими эмас, балки қуруқ шиорлар эгаллаб олганлиги кишини ачинтиради холос. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» дарслик сифатида битилган ва унда шарқона таълим-тарбиянинг мазмуни, асосий талаблари ҳам таърифлаб берилган бўлиб, бу китоб халқларимиз маданиятига янада каттароқ таъсир кўрсатиши мумкин эди. Афсуски, 30-йилларда бошланган сиёсий жараёнлар Авлонийлар авлодининг бой меросини ўз домига тортди. Китобнинг тақдири ҳам шундай кечди, у таъқиқлаб қўйилди, ҳатто кутубхоналардан ҳам топиш қийин бўлиб қолди. Фақат республикамиз мустақил бўлганидан кейингина уни чоп этиш («Ўқитувчи» нашриёти, 1992 йил) имкони туғилди. Ана шунга ўхшаш фикрни М.Бехбудий, Сўфизода, Чўлпон, Фитратларнинг асарлари тўғрисида ҳам айтиш мумкин.

Биз Авлонийлар авлодидан кейинги даврни ўрганиш жараёнида бир ҳолатни кузатдик. Расман «Этика», «Эстетика», «Педагогика» борасида дарсликлар бор, уларда собиқ коммунистик партия мафқураси, ҳаётга синфий қараш ҳукмронлик қилган. Сирасини айтганда, бу дарсликлар халқимиз орасида кенг тарқалмаган, олий ва ўрта махсус билим юртлири доирасидан четга чиқмаган. Гарчанд А.Қодирий, У.Носир, Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон, Миртемирларнинг асарларидан шарқона кадриятлар мавзуси бутунлай чиқиб кетмаган бўлса-да, аммо ҳукмрон мафкура бундан кейинги даврда (30-50-йилларда) ўз таъсирини қолдирган. Ўтмиш алломаларининг умуминсоний кадриятларни шарқона-таърифлаш ва тавсифлаш борасидаги ишлари, «навоийхонлик», «бедилхонлик», «масрабхонлик» ва бошқалар бу борада ўз ворислигини бир муддатга йўқотиш даражасига етган. Фақат олтмишинчи йилларга келиб ушбу соҳада ҳам баъзи силжишлар бўлганлиги кўзга ташланади.

Демак, юртимизда кадрятлар мавзуси ўзининг ўтмишига эга, унинг илдизлари эса қадим замонларга бориб тақалади. Кадрятшунослик тарихининг асл дурдоналари нафақат Ғарбдан, балки Шарқдан ҳам қидирилмоғи лозим. Кадрятшунослик фанига юртимиз тарихида ўз ўтмишига эга бўлган билимлар соҳаси сифатида қараш ва мамлакатимизда бу фаннинг замонавий ривожланишини белгилайдиган асослар бор, дейиш мумкин. Афсуски, масаланинг замонавий кадрятшунослик билан боғлиқ бу жиҳати халигача тўла-тўқис ўрганилмаган ва ўзининг тадқиқотчиларини кутмоқда.

АКСИОЛОГИЯНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ҳозирги даврда кадриятларни илмий ўрганишнинг замонавий йўналишлари жуда кўп. Бу борадаги изланишлар ўзбекистонлик олим, файласуф ва мустахассисларнинг асарларида ҳам таҳлил қилинмоқда. Гарчанд собиқ иттифокда кадриятлар мавзуси 60-йилларгача таъқиқлаб қўйилган бўлса-да, юртимизнинг алломалари, шоир ва ёзувчилари бу мавзунини четлаб ўтмаганлар. Уларнинг ижодида шарқона кадриятларнинг турли қирралари ўз аксини топган.

Ҳар қандай мафкура ҳукмрон бўлишидан, турли таъқиқлардан қатъий назар фан ва фалсафада янгиликка интилиш тўхтаб қолмайди. Бу фикр кўпгина олимларимизнинг асарларига тегишли, зеро уларда кадриятлар мавзусининг бир қатор замонавий жиҳатлари теранлик билан талқин қилинган.

Бу борада, айниқса И.М.Мўминов қаламига мансуб «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги ўрни ва роли» (Т.: Фан, 1968) рисола тарихий меросга кадриятшунослик нуқтаи назаридан қарашнинг ёрқин намунасидир. Асарда Темурнинг тарихий шахс эканлиги, империя тузганлиги, бу йўлда урушлар олиб борганлиги инкор қилинмайди, балки унинг фаолияти юртимиз маданияти учун аҳамиятга моликлиги таъкидланади. Бизнингча, нафақат узок ўтмиш, балки энг янги тарихимизга муносабат ҳам ана шундай бўлмоғи, ҳар бир даврнинг кишилари, воқеаларига кадр ва кадриятлар мезони орқали қаралмоғи лозим.

Кадриятлар, уларнинг асосий шакллари ва хусусиятларини таҳлил ва тадқиқ қилиш юртимиз мустақиллигининг ҳозирги даврида энг долзарб масалалардан бирига айланди. Бу зарурат Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг асарларида умуминсоний, миллий кадриятларни истиқлол мафкураси нуқтаи назаридан таърифлаб бериш вазифаси қўйилаётганлиги билан бевосита боғлиқдир. Ана шу зарурат ва замонавий талабларга ҳозиржавоблик ҳисси бу борадаги китоб ва рисолалар ёзилишига, тадқиқот ва изланишлар олиб борилишига сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги даврда ижод қилаётган файласуфларнинг асарларида кадриятларнинг турли қирраларига эътибор берилмоқда. Бу борада Ҳ.П.Пўлатовнинг «Сизни яхши кўрар эдим, одамлар» (Т.: Ҳазина, 1994) китобидаги мақолаларини, «Мустақиллиги-миз кадриятлари» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил, 11 июнь) мақоласини, О.П. Умурзоқованинг «Умуминсоний кадриятлар: миллий анъана ва урф-одатлар такомиллашмоқда» («Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», 1992 йил 2-сон) каби асарларини алоҳида кўрсатиш мумкин. Ушбу олимларнинг бу борадаги ижоди янада баракали бўлиши мумкин эди, аммо бевақт ўлим бунга имкон қолдирмади... Булардан ташқари яна Ҳ.А.Алиқуловнинг «Нақшбандия кадриятлари» («Туркистон», 1993 йил 15 сентябрь), А.Жалоловнинг «Мустақиллик фалсафаси ва фалсафа мустақиллиги» («Ўзбекистон овози», 1993 йил 15 июнь) каби мақолаларини, айниқса Ф.Темиров ва С.Назаровларнинг «Жамият ва кадриятлар» (-Т.: Ўзбекистон, 1992), Э.Ю.Юсуповнинг «Кадриятлар ва уларнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти» (-Т.: ТошДУ, 1994) рисолаларини, Х.О.Шайхова ва Қ.Назаровларнинг «Умуминсоний кадриятлар ва маънавий камолот» (ҳаммуаллифликда ёзилган. – Т.: Ўзбекистон, 1994;) китобларини кўрсатиш лозим. Шу билан бирга Қ.Ҳ.Хоназаровнинг «Миллий ўзликни англаш ва умуминсоний кадриятлар» мақоласи (1994 й.), олимнинг кейинги йилларда чоп этилаётган бир қатор бошқа ишларида, А.М.Жалоловнинг «Мустақиллик масъулияти» (1996 й.) китобида, Б.Р.Каримов ва Б.О.Тўраевларнинг «Оқилона кадрият мўлжаллари» рисолаида мавзунинг бир қатор жиҳатлари таҳлил қилинган. ЎзРФА фалсафа ва ҳуқуқ институти фалсафа тарихи бўлимининг олимлари томонидан Марказий Осиёдаги ижтимоий фикрлар тарихида маънавий кадриятлар тўғрисидаги ғояларнинг ривожига оид кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу соҳада ҳам муайян ютуқлар қўлга киритилмоқда.

Шу билан бирга бу борада яна кўплаб олимларнинг докторлик ва номзодлик диссертацияларини тилга ҳам олиш мумкин.

Хуллас, бизнинг назаримизда Ўзбекистонда ўзига хос қадриятшунослик мактаби юзага келмоқда. Аслида ҳам шундай бўлиши лозим эди: ўтмишда бу мавзунинг энг буюк дурдоналарини яратган мутафаккир ва алломалар меросининг ворислари бўлган замонамиз олим ва мутахассисларининг бу борадаги ютуқлари асло тасодифий эмас. Бу ютуқлар ўтмиши минг йилликлар қаъридан бошланадиган улуғ цивилизациямиз тайёрлаган тарихийлик ва замонавийлик диалектикасининг мевасидир.

Аксиология ижтимоий фанларнинг махсус соҳаси сифатида шаклланган Ғарб мамлакатларида, бу соҳада махсус қўлланмалар ва китоблар чоп этилмоқда, қадриятшунослик бўйича мутахассислар бор, хилма-хил илмий анжуманлар ўтказиш йўлга қўйилган. ҳозирги даврда Ғарб мамлакатларида аксиология билан боғлиқ хилма-хил илмий йўналишлар дунёга келди.

Ғарб қадриятшунослигида машҳур немис файласуфи И.Кантнинг издошлари В.Виндельбанд, Г.Риккерт, М.Шелер, Н.Гартман, Г.Эльзенберг ва бошқаларнинг қарашлари кенг тарқалган. Ушбу олимлар реалликдан алоҳида яшаши мумкин бўлган муайян қадриятлар олами борлигини эътироф этадилар. Уларнинг қарийб ҳаммаси учун умумий бўлган ушбу қараш тарихи узоқ ўтмишга, қадимги фалсафанинг машҳур намояндаси бўлган Афлотун замонларига, унинг ғоялар дунёси билан боғлиқ фикрларига бориб тақалади.

Немис олимлари В.Виндельбанд (1848-1915) ва Г.Риккерт (1863-1936) қадриятлар муаммоси борасида қарийб бир хил мулоҳаза юритганлар ва уларнинг қарашлари ҳақли равишда Виндельбанд – Риккерт аксиологик таълимоти, дейилади.⁸ Бу олимларнинг фикрича, қадриятлар ўзига хос идеал аҳамият сифатида зоҳир бўлади, объектдан ҳам, субъектдан ҳам алоҳида мустақил оламни вужудга келтиради, бу олам макон ва замон қонунларидан устун туради. Ана шу маънода қадриятлар оламдаги мавжуд нарсалардан кўра бир қадар улуғ зоҳирийлик ва мутлақ ҳақиқатлардир.

Қадриятлар муаммосига объектив нуқтаи назардан ёндашган олимлар орасида М.Шелер (1874-1928) ва Н.Гартманни (1882-1950) ҳам тилга олмоқ керак. М.Шелер Ғарб аксиологиясининг ва ундаги «Ўзгармас ахлоқий қадриятлар» номли назариянинг асосчиси ҳисобланади. Бу назарияга кўра қадриятлар мустақил яшашлари мумкин, улар ўзгармайдилар, балки базининг қадриятлар ҳақидаги фикримиз ўзгаради, бугун олам қадриятлар билан тўйингандир, қадриятларнинг мавжудлиги борликка маъно бахш этади, воқелик қадриятларнинг «ўзига хос намоёниши»дан иборат.

М.Шелер маънавий қадриятларни таҳлил қилишда уларни идеал объектлар, деб атайди. Ана шу идеал объектлар, унинг назарида, кишиларга доимо таъсир қилиб турадилар, уларнинг ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этадилар, қадриятларни англаш инсондан чуқур билим ва муттасил илмий изланишни талаб қилади.

М.Шелер қарашларини Н.Гартман кўп жиҳатдан давом эттирган, «Этика» (1926 й), «Онтология асосларига доир» (1935 й), «Табиат фалсафаси» (1950 й) каби асарларида қадриятлар муаммосининг жуда кўп масалаларини таҳлил қилган. Гартман ўзгармас ахлоқий қадриятлар назариясини ривожлантиришга ҳаракат қилади.

Ушбу аксиологлар учун умумий бўлган асосий фикрлар қадриятлар объективдир, улар нарсалар, воқелик шакллариининг моҳияти, мазмуни, аҳамияти билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўладилар деб қарашдан иборат. Шунинг билан бирга уларнинг фикрича, қадриятлар дунёсининг ўзига хос яшаш қонунлари бор, уларнинг амал қилиши инсон иродасига бўйсунмайди. Қадриятлар воқелик шакллариининг моҳияти, аҳамияти, мазмуни сифатида мавжуд бўлганликлари учун, кишиларнинг

⁸ Бу тўғрида қаранг: Виндельбанд В. Прелюдин. СПб., 1904; Риккерт Г.О. понятия философии. СПб., Логос, 1914; Ценности жизни и культурные ценности. СПб., Логос, 1912-1913. Кн. I-II.

амалий фаолиятини белгилайди, одамлар ўз ҳаёт тарзларини уларнинг талабларига мослаштиришлари шарт.

Ғарб қадриятшунослигида субъектив жиҳатларга кўпроқ эътибор берадиган аксиологлар ҳам бор. Улар қадриятларнинг вужудга келишини инсон, унинг сифатлари ва фаолияти билан боғлайди. Бу оқимга хос қарашлар машҳур софизм таълимотига бориб тақалади. Уни У.Жеймс, Ж.Дьюи (1859-1952), А.Мейнонг (1873-1920), А.Бергсон (1879-1961) каби кўзга кўринган намояндалари бор, бу йўналиш борасида Д.Перри, Г.Муррей, Э.Толмен, Э.Фромм, Р.Уильямс каби олимлар ва тадқиқотчилар иш олиб борганлар. Уларнинг ғоялари Ғарб мамлакатларида кенг тарқалган. Масалан, XX асрнинг бошларида У.Жеймс қарашлари, кейинчалик Жон Дьюи ғоялари кенг ёйилган ва Ғарб маданиятининг барча соҳаларига жуда катта таъсир кўрсатган.

Ғарб олимлари орасида В.Дильтей, Х.Эренфельс, О.Шпенглер, А.Тойнби, П.Сорокин-ларни алоҳида таъкидлаш лозим. Бу олимлар назарида қадриятларни мавҳум эмас, балки аниқ таҳлил қилмоқ керак. Ана шунда уларнинг келиб чиқиши, моҳияти ва намоён бўлиш шаклларини аниқлаш осон бўлади. Бу диққатга сазовор фикр бўлиб, ундан ҳозирги замон қадриятшунослари ижодий фойдаланмоқдалар. Бизнинг фикримизча, қадриятшу-нослик муаммоларини таҳлил этиш борасидаги қарашларни ҳисобга олиб, бу оқим вакиллари «плюралистик аксиология» тарафдорлари, деб аташ мумкин. Улар қадриятларни бир томондан, воқелик шаклларининг моҳияти, аҳамияти, иккинчи томондан, шахс кечинмалари, туйғу ва хусусиятлари билан боғлайдилар.

Ғарб қадриятшунослигининг Б.Есуп, М.Родер, Т.Мунро каби олимлар мансуб бўлган индивидуал-психологик йўналиши ҳам мавжуд бўлиб, бу йўналиш вакиллари кишининг шахсий-индивидуал қадриятларини атрофлича талқин қилганлар. Улар ҳозирги замон индустриал жамияти шароитида шахс қобилияти, ташаббускорлиги жуда қўл келади, у айнан шулар билан боғлиқ шахсий қадриятларни такомиллаштиришга эришиши лозим, дея алоҳида таъкидлайдилар. Ижтимоий жараёнлар жуда тезлашган, капиталистик бозор муносабатлари ҳукмрон бўлган даврда шахснинг ўз кучига таяниши, ўз бахтини ўзи яратиши учун кураши, давлат ва корпорацияларга эмас, ўз қобилиятига умид боғлаши унинг қадрини белгилайдиган энг асосий хусусиятлар бўлиб ҳисобланади.

Ғарб қадриятшуносларининг асосий фикрлари ва қарашларининг қисқача таҳлили охирида яна қуйидагиларни таъкидлаш лозим: улар қадриятшу-носликнинг ижтимоий фанлар тизимида ўзига хос ўрни ва аҳамияти борлигини исботлаш учун муайян хизмат қилдилар. Собиқ иттифоқда бу фан «буржуа аксиологияси» номи билан танқид қилинган даврда, ғарб олимлари қадриятшу-носликнинг асосий тушунчалари, қонуниятлари, замонавий муаммолари тўғрисида илмий изланишлар олиб бордилар. Айниқса, жамият, давлат, фуқаро муносабатлари ҳамда демократия, ошкоралик, инсон ҳуқуқларини барқарор қилиш билан боғлиқ ижтимоий муаммоларни қадриятлар мезони талаблари асосида ҳал қилишга ҳаракат қилдилар. Улар турли қадриятлар тизимлари билан характерланадиган «цивилизациялар эволюцияси», «индустриал жамият», «постиндустриал жамият» ва бошқа замонавий назарияларни ўртага ташладилар, замона муаммоларига ўзлари яшаётган жамият манфаатларини кўзлаб ёндашдилар. Ғарб олимларининг ижодини фақат мақташнинг фойдаси йўқ. Улар мансуб дунёда барча умуминсоний қадриятлар барқарор этилган, бу борадаги ҳамма муаммолар ҳал бўлган, ушбу олим ва мутахассислар учун қадриятлар мавзусининг тадқиқ этилмаган соҳаси қолмаган, деган оптимистик хулосаларга келиш учун асослар ҳам етарли эмас.

Қадриятларни илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилишнинг асримиздаги йўналишларидан бири – собиқ иттифоқда яшаган олим, мутахассис ва тадқиқотчиларнинг кўпчилиги мансуб бўлган марксистик оқимдир. Хўш, бу йўналиш вакиллари мавзунинг қандай масалаларини ҳал қилдилар? Нималар устида баҳс

юритдилар? Аввало, кадриятшунослик алоҳида, мустақил фалсафий фанми? – деган масала кўп баҳсларга сабаб бўлди. Уни «буржуа фани», деган ном билан айблаш 1960-йилларгача таъқиқлаб қўйилишига олиб келди. Мамлакатда И.Сталин ҳукмронлик қилган даврда бевосита аксиология муаммолари билан шуғулланишга изн берилмади.

Асримизнинг олтмишинчи йилларига келиб бу мавзуда китоб, рисола ва мақолаларни чоп этиш, турли илмий изланишлар олиб бориш бошланди. Қадриятларни мустақил фалсафий мавзу ва муаммо сифатида – аҳлил қилиш зарурлиги В.П.Тугаринов ва унинг тарафдорлари томонидан илгари сурилди. Бир қатор олимлар, масалан О.Г.Дробницкий, В.П.Иванов, М.А.Лифқицлар, кадриятлар муаммосининг аҳамиятини ва уни илмий таҳлил қилиш зарурлигини бутунлай инкор қилмасалар-да, кадриятшуносликни мустақил фан сифатида эътироф қилиш нотўғри, деб ҳисоблар эдилар. О.Г.Дробницкийнинг фикрича, мустақил кадрият-лар мавзуси ва кадриятшунослик ғояси хомхаёлдир. Дробницкийнинг юқоридаги нуқтаи назарини кўпгина мутахассислар танқид қилганлар.

Қадриятларни таҳлил ва тадқиқ қилишда В.П.Тугаринов, В.А.Василенко, М.С.Каган, В.В.Гречаний ва бошқалар баъзи ютуқларга эришдилар. Собиқ иттифоқда ҳукмрон бўлган марксизм-ленизм мафкураси кадриятшунослик, сиёсатшунослик, зиддиятшунослик каби фанларнинг ривожига имкон бермаслигини жуда яхши тушунган В.П.Тугаринов бошқача йўл тугади. У аксиологияни фақат буржуа фани сифатида қораламасдан, уни ўрганмоқ, фойдали томонларини олмоқ зиён келтирмайди, деган фикрни асослашга ҳаракат қилади. 1968 йилда чоп этилган «Марксизмда кадриятлар назарияси» китобида бу фикр қуйидагича ифодаланган: кадриятлар муаммоси буржуа фалсафасидан (кантчилик ва аксиологиядан) бизга ўтди, деган фикрдан ҳайиқиш керак эмас, гап фаннинг келиб чиқишида эмас, балки унинг аҳамиятидадир. Қадриятлар масаласи ўтмишдаги ҳар қандай фалсафий системанинг таркибий қисмидир. Совет файласуфларининг кадриятлар муаммосига катта эътибор бермаганликлари баъзи ижтимоий фанларда (этика, эстетика, тарих, фалсафа тарихида) кадриятлар билан боғлиқ бир қатор соҳаларнинг тадқиқ этилмаслигига сабаб бўлди.⁹ Хуллас, В.Тугаринов фикрича аксиологияни мустақил фан сифатида ижтимоий фанлар тизимига киритиш мумкин бўлмаса-да, аммо кадриятлар муаммосини фалсафанинг жуда кичик ва жузъий мавзуси сифатида эмас, балки унинг таркибий қисми бўлган алоҳида мавзу сифатида қабул қилмоқ мақсадга мувофиқдир. Бу фикрни кейинчалик кўпгина мутахассислар ҳам қўллаб-қувватладилар. Шунини алоҳида таъкидлаш кераккиЮ бундай қараш тарафдорлари кўпчилик бўлишига, бизнинг давримизда уларнинг сафи янада кенгайганига, коммунистик мафкуранинг танҳо ҳукмронлиги барҳам топганига қарамасдан, ҳозиргача собиқ иттифоқнинг бирор жойида аксиология мустақил фан сифатида қаралаётгани йўқ, кадриятлар мавзуси эса эндигина айрим фалсафа дарсликлари киритилди, холос.

Собиқ иттифоқда кадриятлар мавзусининг ривожини бу борадаги иттифоқ миқёсидаги биринчи илмий анжуман Тбилисида (1965 йил) бўлиб ўтганидан кейин янги босқичга кўтарилди. Ана шу анжумандан кейин чоп этилган «Фалсафада кадриятлар муаммоси» китоби мавзунини тадқиқ қилишда катта аҳамиятга эга бўлган. Китобда кадриятлар мавзусига турлича муносабатда бўлишларига қарамасдан, бу соҳада ўша даврда қалам тебратган ва биз номларини тилга олган олимлар, файласуфлар ва мутахассисларнинг кўплари ўз қарашларини баён қилганлар. Мавзу борасидаги собиқ иттифоқ миқёсидаги иккинчи илмий анжуман ҳам Тбилисида 1985 йилда бўлиб ўтган. Бугунги кунга келиб кадриятлар мавзуси билан бевосита шуғулланадиган мутахассислар сони ошмоқда, бу борада жиддий изланишлар бор, тадқиқотлар олиб борилмоқда, диссертациялар ёзилмоқда.

⁹ Тугаринов В.П. Теория ценности в марксизме. – Л.: ЛГУ, 1968. 4-5-бетлар.

Қадрият муаммолари билан шуғулланувчи бу йўналишга мансуб мутахассисларнинг қарашла-ридаги қуйидаги жиҳатларни тилга олмоқ керак:

- марксизм-ленинизмга асосланган партиявий мафкура ҳукмрон бўлган шароитда ижод қилганликларидан, уларнинг қадриятлар тўғриси-даги қарашлари, фикр-мулоҳазаларида кўпроқ партиявий-синфий руҳ устунлик қилар, бу йўналиш вакиллари асарларида қадриятларнинг уларга мос келадиган жиҳатлари ижобий баҳоланар, қолганлари танқид қилинар ёки эътиборга олинмас эди;

- бир қарашда яхлит бўлиб кўринган бу йўналиш олим ва мутахассислари орасида ҳам турли хил фикрлар, хулосалар, қарашлар мавжуд бўлиб, бу қадриятлар муаммоси борасидаги илмий асарлар ва изланишларда, қадриятларни таърифлаш, уларнинг намоён бўлиши ва амал қилиш хусусиятларини изоҳлаш билан боғлиқ турли масалаларда ўз аксини топган;

- ушбу жиҳатлар билан бирга, бу йўналишга хос яна бир хусусиятни кузатиш ва уни ниҳоятда ижобий баҳолаш лозим. Бу сиёсий ва гоёвий қаришиқликларга қарамасдан, қадриятшунослик муаммоларига қўл ура олганликда, уларни илмий ишлар ва тадқиқот мавзуси сифатида танлаб олишдаги журъатда намоён бўлади.

Қандай мафкура ҳукмрон бўлишига қарамасдан илм, ижод ва фанда фикрлар талаши, хилма-хил қарашларнинг вужудга келиш жараёни тўхтаб қолмайди. Биз таҳлил қилган йўналиш олимларига мансуб асарларда қадриятшуносликнинг баъзи долзарб муаммолари ҳал қилинган. Қолаверса, ана шу олим ва тадқиқотчиларнинг асарлари, илмий изланишлари бизнинг фаолиятимиз учун асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилганлиги шубҳасиз. Аслини олганда биз мансуб бўлган авлод ҳам энг яқин ўтмишда тарбияланган, ўша муҳитда вояга етган, ўша давр қадриятлари таъсирида шаклланган авлоддир. Ўтмишдан кўз юмиш, уни менсимаслик ножоиз, ундан сабоқ олмоқ ва ўрганмоқ лозим! Ана шундагина мустақилликнинг қадрига етиш, у берган имкониятларни тўғри англаш мумкин.

ҚАДРИЯТШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Аксиологиянинг асосий мавзулари

Қадриятшунослик асосан қадриятлар, уларнинг намоён бўлиш шакллари, кадрлаш хисси, кадрлаш туйғуси, реалликка қадриятли муносабат ва аксиологик ёндашув, ижтимоий тараққиёт жараёнида қадриятлар соҳасидаги ўзгаришлар, кадрлаш ва кадрсизланиш муаммолари, тарихни аксиологик тушуниш, қадрият тизимларининг амал қилиш хусусиятлари тўғрисидаги масалаларни ўрганади.

Аксиология қадриятларга, аввало, умумий категория сифатида қарайди. Бунда қадриятлар реалликнинг намоён бўлиш шакллари, воқеликдаги нарса, ҳодиса ва жараёнлар, оламдаги рўй бераётган ўзгаришлар, инсоният, жамият, одамлар, уларнинг ҳаёти, фаолиятининг ижтимоий субъектлар учун аҳамияти ва қадрини англададиган умумаксиологик категория сифатида талқин қилинади. Шу билан бирга қадриятларнинг моҳияти, мазмуни, объектив асослари, субъектив англаб олиниши, тузилиши, намоён бўлиш шакллари тавсифланади. Гарчанд қадриятлар категорияси кўпроқ умумийликни англастада, унда хусусийлик ва алоҳидалик ҳам намоён бўлади. Аксиология ана шу умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг қадриятларда намоён бўлишини билишнинг анализ, синтез, таққослаш, умиумлаштириш, абстрактлилик ва конкретлилик усуллари асосида ўрганади. Шу тариқа умумий, хусусий ҳамда алоҳида қадрият шакллари тавсифланади, улар орасидаги боҳлиқлик, ўхшашлик ва фарқлар аниқланади. Қадрият шаклларидаги намоён бўлишидаги ўзаро алоқадорлик ва диалектик боғлиқлик, бунинг ифодаси бўлган қадрият тизимларининг вужудга келиши, амал қилиши, барқарор ва беқарор ҳолатлари, ўзгаришлари каби масалалар ҳам аксиология доирасида ўрганилади.

Қадриятлар соҳасидаги ўзгаришларнинг ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги, бу боғлиқликнинг ривожланиш босқичлари, цивилизациялар ҳаётининг муайян даврларида ўзига хос ҳолда намоён бўлишини ўрганиш ҳам аксиологиянинг асосий мавзулари қаторига киради. Бунда асосий эътибор тарихни аксиологик тушунишга қаратилади. Тарихни материалистик, идеалистик, метафизик, политологик, культурологик тушуниш усуллари борлиги кўпчилик мутахассисларга маълум. Собик иттифоқ даврида тарихни материалистик тушунишга энг асосий эътибор қаратилар, идеалистик, теологик, метафизик тушунишлар асосан танқид қилинар эди. Уни политологик, культурологик тушуниш яқиндан бошлаб кенг эътироф этила бошланди. Аммо тарихни аксиологик тушуниш тўғрисида тадқиқотлар йўқ ҳисоби, у эндигина эътироф этилмоқда.

Аксиология қадриятлар ва қадрият системаларининг жамият ҳамда инсон ҳаёти учун аҳамиятини, уларнинг ижтимоий функцияларини ҳам ўрганади. Маълумки, қадриятлар жамият ва инсон фаолиятига ўзига хос таъсир кўрсатади. Улар гоҳида идеал сифатида кишиларни омилкор фаолиятга ундасалар, гоҳида маънавий мезон, ахлоқий талаб сифатида одамларнинг хатти-ҳаракати ва турмуш тарзини, интилиш ва эҳтиёжларини белгилайдилар, фаолиятларини бошқариб ёки йўлга солиб турадилар. Бунда қадриятларнинг регулятив функцияси ва маънавий мезон сифатидаги аҳамияти яққол намоён бўлади. Муайян қадриятларни барқарор қилиш бутун халқ, миллат, давлат ёки қавмларни бир муддат ёки узоқ вақтга қадар аниқ мақсадлар йўлида бирлаштиради, улар фаолиятининг ўналишини белгилайди. Масалан, ҳозирги даврда мустақиллик ва уни мустаҳкамлаш республикамиз ҳукумати, аҳолиси, ундаги миллат ва ижтимоий субъектларнинг фаолиятини белгилаб турган асосий мезондир. Аксиология ана шундай жараёнларнинг умумий жиҳатлари ва ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади. Бунда қадриятларни қайта баҳолаш, кадрлаш меъёрлари,

қадрият мўлжаллари, кадрсизланиш даражалари билан боғлиқ муаммоларни илмий ўрганиш ниҳоятда катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Жаҳон харитасида рўй бераётган ўзгаришлар, собиқ СССРнинг тарқалиб кетиши, унга хос қадриятлар тизимининг ўтмишга айланиши, Ўзбекистоннинг истиқлол йўлидан бораётганлиги, республикамизда мустақилликка асосланган қадриятлар системасини шакллантириш имкониятлари ва эҳтиёжлари қадриятшунослик борасидаги янги-янги изланишлар учун асос бўлмоқда. Бу жараённинг умумаксиологик қонуниятлари, минтақавий жиҳатлари ва республикага хос хусусиятларини илмий таҳлил қилиш муҳим аксиологик вазифага айланмоқда. Ўзбекистонда азалий шарқона қадриятларни кадрлаш, умуминсоний қадриятларга содиқлик руҳини тарбиялаш, миллий қадриятларни тиклаш, авайлаб-асраш, инсон қадри, ҳақ-ҳуқуқлари ва манфаатларининг устуворлигини таъминлаш борасидаги вазифалар ҳам муҳим масалалар қаторига киради.

Қадриятшунослик мавзуларининг соф илмий, яъни бевосита аксиология фани билан боғлиқ жиҳати ҳам бор. Бунда муаммолар қадриятшунос-ликнинг баҳс мавзуларини аниқлаш, уларни илмий асослаш, аксиологик тушунча, категория, қонунлар ва жараёнларни назарий жиҳатдан тавсифлаш каби масалаларни ўзида акс эттиради. Қадриятшунос-ликнинг бошқа фанлар билан алоқасини ўрганиш ҳам муҳим. Бу соҳада фалсафа, уқуқшунослик фанларининг ютуқларидан фойдаланиш катта аҳамият касб этади. Буларга аксиологиянинг тарихий илдизларини нафақат Ғарбдан, балки Шарқдан излаш, қадриятшуносликдаги замноавий йўналиш-лар ва турли хил қадрият назарияларини илмий тавсифлаш, уларнинг илмий ва амалий аҳамиятини кўрсатиш вазифалари ҳам қўшилишини ҳисобга олсак, масаланинг муҳимлиги янада айдинлашади. Бу борада олиб борилаётган илмий изланишлардаги ҳар бир ижодий ва ижобий натижа аксиологиянинг ривожига ёрдам беради, унга хос мавзуларни изоҳлаш, муаммоларни баҳоли қудрат ечиш имкониятини яратади.

Аксиологик онг ва қадриятли дунёқараш

Олам чексиз, кўп қиррали, уни инсоний ўзлаштириш, англаш, унга муносабат билдириш ҳам хилма-их. Бу хилма-хиллик оламга қадриятли муносабат, қадриятли ёндашув ва аксиологик онгни ҳам ўзида акс эттиради. Аксиологик онг – қадриятларни англаш жараёнида вужудга келадиган, кадрлаш туйғуси, аксиологик тушунча, хулосаларни ифодаладиган ва акс эттирадиган ижтимоий онг шаклидир. Унда қадриятлар, уларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари, аҳамияти ва хусусиятлари ўз аксини топади. Ижтимоий фанларда, сиёсий онг, экологик онг, эстетик онг каби ибораларга кўпчилик томонидан эътироф этилган илмий тушунчалар сифатида қаралади. Аммо аксиологик онг ибораси кўпчиликка нотаниш, унинг мазмуни тўғрисида фикр мулоҳазалар ниҳоятда кам.

Аксиологик онг ижтимоий онгнинг махсус шакли бўлиб, олам, воқелик ва ҳаётни кадрлаш туйғуси асосида ўзига хос тарзда акс эттиради. Унга асосланган муносабат, ёндашув, амалиёт ва фаолиятлар ҳам бошқалардан фарқ қилади. Масалан, ҳуқуқ кишиларнинг ҳуқуқий муносабатлари ва бу борадаги фаолиятини акс эттиради. Ҳуқуқий талаблар ва нормалар эса қонун ёки қоидаларга айланган, муайян ҳужжатларда акс эттирилган бўлади. Уларга риоя қилиш кўп ҳолларда мажбурий бўлиб ҳисобланади, бу борада бир қатор идора ва ташкилотлар иш олиб борадилар. Ахлоқ, эстетика ва аксиология эса ҳуқуқдан фарқ қилади. Улар билан боғлиқ қоида ва талабларни ҳаётга жорий этадиган махсус ташкилот ва идоралар йўқ ҳисоби. Ушбу қоида ва талаблар эса кўп ҳолларда жамоатчилик фикри, фаолият ва яшашнинг маънавий мезонлари сифатида намоён бўлади. Уларнинг фойда ёки зиёнини

аниқлашнинг аниқ ўлчами йўқ. Бу, айниқса, кадрлаш туйғуси, кадрни англаш ҳисси ва аксиологик онгнинг бошқа жиҳатларида яққол намоён бўлади.

Инсонда олам, табиат, жамият ва ўзга одамларни, ҳаёт, умр ва бошқаларни кадрлаш туйғуси бор. Бу туйғу уларнинг кадрини англаб олиш, кадриятни идрок қилиш, унинг аҳамиятини ҳис қилиш каби инсоний хусусиятлар билан уйғунлашиб кетган. Одам зоти олам ҳодисаларига нафақат баҳо беради, балки уларга кадр ва кадрлаш нуктаи назаридан ҳам қарайди. Инсоний кадрлаш туйғуси кишининг нарса-ҳодисаларни оддий баҳолашидангина иборат эмас, балки кадриятли ёндашув асосида шаклланадиган серқирра маънавий хусусиятдир. Шу маънода, у инсон зотининг энг ботиний маънавий хислатларидан биридир.

Кадриятларга ва кадрлаш туйғусига асосланган аксиологик қарашлар илмий жиҳатдан асосланган, назарий таҳлил қилинган, муайян принцип асосида тўпланган билимлар системасини ифодалайди. Улар кадриятлар соҳасида олиб борилган тадқиқотлар, илмий изланишлар, бу борадаги назариялар, китоб ва рисоаларда ўз аксини топади. Тугалланган, озми-кўпми мукамал, изчил баён қилинган ва кадриятлар тўғрисидаги системага эга бўлган аксиологик қарашлар мажмуаси – кадриятлар назарияси, деб юритилади. Аксиологик қарашлар тарихида кадриятлар, уларнинг шакллари ва амал қилиш хусусиятлари тўғрисида бир қатор назария ва аксиологик концепцияларни учратиш мумкин.

Аксиологик онг ўз навбатида, аксиологик ҳиссиёт, аксиологик идрок, кадрлаш туйғуси, аксиологик кечинмалар, кадрият мазмунини ифодаладиган тушунча, хулоса ва тафаккур билан узвий боғлиқдир. Кимдадир аксиологик идрок ва кадрлаш туйғуси бошқалардан кўра кучлироқ намоён бўлиши, унинг қалбида кадрлаш туйғуси билан боғлиқ ҳиссиёт кўпроқ ғалаён қилиши мумкин. Бундай кишида муайян кадриятни кадрлаш билан боғлиқ масъулият ва унга асосланган фаолият ҳам бошқаларга қараганда яққолроқ кўзга ташланиб туриши табиий.

Аксиологик билишда кадрлаш туйғуси ва аксиологик идрок муҳим аҳамият касб этади. Кадрлаш туйғуси аксиологик онгнинг энг асосий компонентларидан биридир. У табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг кадрини англаш, завқ олиш, лаззатланиш, масъулият ҳиссини сезиш ва бошқаларда намоён бўлади. Олам ва одам ўз аҳамияти билан кадрлидир. Оламдаги воқе нарсалар, ҳодиса ва жараёнлар одамлар учун кадрлаш туйғусини уйғотувчи асосдир. Шу маънода объектив воқеликка, унинг намоён бўлиш шакллари ва кўринишларига бевосита ва билвосита боғлиқ бўлмаган кадрлаш туйғуси ва унинг мутлақ субъектив хусусият эканлигини эътироф этиш қийин. Зеро кадрлаш учун кадрланадиган «нимадир», яъни моддийлик ёки маънавийлик бўлмоғи, кадрлаш туйғусини уйғотиш учун эса, ана шу туйғуни вужудга келиши учун сабаб бўладиган «объект» бўлмоғи лозим. Шу маънода, олам, одам ва ҳаёт, деб аталмиш серқирра маъволар кадрлаш туйғусини шакллантирадиган асосий мезонлардир.

Аксиологик дунёқараш – ижтимоий дунёқарашнинг ўзига хос таркибий қисмларидан бири сифатида, кишиларнинг воқеликка кадриятли муносабати ва фаолиятининг йўналишини белгиладиган аксиологик қарашлар, принциплар ва маслакларнинг мажмуасидир. Дунёқарашнинг аксиологик шакли кадриятли ёндашув, аксиологик муносабат, аксиологик баҳолаш кабиларни камраб олади. Умумий дунёқараш системасига аксиологик дунёқараш элементлари қўшилиши билан ижтимоий субъектларнинг воқеликка муносабатида кадрлаш туйғуси, кадриятли муносабат ва аксиологик баҳо яққол кўзга ташлана бошлайди. Бунда аксиологик принциплар кишиларнинг воқеликка муносабатларини, бир-бирларига нисбатан ўзаро алоқаларини тартибга солувчи маънавий мезонлар сифатида намоён бўлади. Улар кишиларнинг фаолиятларини амалга оширишдаги манфаат ва мақсадларида ҳам кўзга ташланади.

Бирор бир йўналишга қаратилган кадрлаш туйғуси ва бу асосдаги билимлар, интилиш, мақсад ҳамда манфаатлар кишиларнинг амалий фаолияти учун маънавий бошқарувчанлик (регуляторлик) вазифасини ҳам бажаради. Албатта бунда қадриятлар билан боғлиқ омиллардан ташқари бошқа сабаблар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Аммо кишиларни бирлаштириб, муайян мақсадга интилишдаги умумий фаолиятда омилкор бўлишни таъминлайдиган омиллар орасида қадриятлар омили етакчи ўринни эгаллаши мумкин. Масалан, ҳозирги даврда Ўзбекистоннинг мустақиллиги ҳамда уни янада мустаҳкамлаш вазифалари жамиятимизда барқарорликни таъминлаш, демократик тамойилларга асосланган ҳаёт тарзини шакллантириш жараёнларида қадриятлар омили катта аҳамият касб этмоқда.

Оламга қадриятли муносабат шаклланиши ҳар бир кишининг етук инсон сифатида вояга етиши жараёнининг таркибий қисмидир. Киши камолот сари борар экан ўзи, ўзгалар, ташқи муҳит, олам, умр, вақт, давр ва бошқаларнинг ҳақиқий қадрини англаш томон бораверади. Бу фоний дунёнинг ўткинчилиги, умрнинг мазмуни, яшашнинг мақсади, оламнинг абадийлиги қаршисидаги лаҳзалар қадрига етишни ўргана боради. Бу эса мазкур кишида аксиологик муносабат шаклланишининг шахсий жараёнини англатади. Аксиологик муносабат фақат яққа, алоҳида шахсгагина тегишли ҳодиса эмас. Балки у ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, давлат, жамиятга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Ушбу маънода аксиологик ёндашув ва қадриятли муносабатнинг индивидуал ва ижтимоий намоён бўлиш даражаларини, алоҳида, хусусий ва умумий шакллари кўрсатиш мумкин. Бу борада қуйидаги мисолга мурожаат қилайлик. Собиқ иттифоқ микёсидаги ғайриаксиологик ёндашувга кўра Марказий Осиё хом ашё етказиб берадиган ҳудуд сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолаверди. Унга ана шундай ёндашув собиқ СССР ҳаётининг сўнгги даврларигача давом этди. Аму ва Сирдарёларига солинган тўғонлар, қурилган каналлар, чўлларнинг ўзлаштирилишида Она-Ватанимизнинг табиатини кадрлаш, унинг келажагини ўйлаш ҳиссини топа олмайсиз. Айнан ғайриаксиологик муносабат Оролнинг аста-секин йўқолиб боришига, Марказий Осиёнинг «шўр ювгичлари» бўлган Аму ва Сирдарёларнинг шўр тузларни денгизга эмас, балки она-заминимиз ҳудудига қуйиши оқибатида мисли кўрилмаган экологик ҳалокат содир бўлишига, Орол фожиасига олиб келган асосий сабаблардан биридир. Тўғри, ўша асримизнинг ўрталаридан бошлаб қурилган каналлару сув омборлари қанчалар фойда келтиргандир. Аммо улар Оролнинг қадрини боса олармикин? Улар яна Оролни қайта тўлғизиш ва рўй бераётган экологик ҳалокатнинг оқибатларини тугатишга етармикин? Йўқ! Кўҳна ва навқирон тарих сохта қадриятларни устивор билишга асосланган ғайриаксиологик ёндашувнинг бу каби фожеавий мисолларига кўп бора гувоҳ бўлган. Ана шу мисоллар бутун инсоният, қолаверса минтақамиз аҳолисида тўғри аксиологик ёндашувни, азалий умуминсоний маъволарни кадрлаш туйғусига асосланган қадриятли муносабатни шакллантиришга ундайдиган ибратли ҳодисалар янглиғ кишини ҳушёрликка ундайди. Ижтимоий ҳушёрлик, маънавий масъулият кадрлаш туйғусининг тўғри шаклланганлигини, оламга қадриятли муносабатнинг тўғри вужудга келтирилганлигини ифодалайди.

Аксиологик ёндашув

Воқеликни ўрганишда илмий билишнинг бошқа усуллари билан бирга аксиологик ёндашув ҳам катта аҳамият касб этади. Илмий билишда олам, ундаги нарса, воқеа, ҳодиса ва бошқалар қадриятнинг инсон онгида акс этиши, қадриятни англашнинг реалликка мос келиш қонунлари, даража ва имкониятлари, унинг меъёр ва мезонларини аниқлаш ниҳоятда муҳим. Бунга умумий билиш назарияси (гносеология) билан бир қаторда ижтимоий ва табиий фанларнинг маълумотларига, айниқса, олий нерв системасининг физиологияси, ҳиссиёт органлари ва ақлий фаолиятнинг

далилларига, мантиқ, тилшунослик каби фанларнинг ютуқларига таянилади. Қадриятларни англаш, ўрганишда ҳиссий ва ақлий билишнинг уйғунлиги, ҳукм, хулосаларнинг тушунча, атама ва белгиларни умумлаштириши, табиий ва ижтимоий воқеликдаги аксиологик жараёнларни таҳлил қилиш, уларга таяниб амалий фаолият юритиш бир-бири билан боғлиқ узвий жараённи англатади.

Ҳаёт ходисаларига ижтимоий-социологик ёндашилганида воқеа ва жараёнлар орасидаги ўзаро боғлиқлик, тарихий алоқадорлик, сабаб ва оқибат боғланишининг ифодаси бўлган узлуксизликка аҳамият ортади. Бундай ёндашув қадриятларга, улар билан боғлиқ жараёнларга нисбатан қўлланилганида яхши илмий ва амалий натижа беради. Бунда қадриятлар тартибсиз намоён бўладиган ва бир-бири билан боғланмаган ижтимоий ходисалар сифатида эмас, балки у ёки бу давр, ижтимоий субъектлар ва бошқалар билан боғланган аксиологик системалар ҳамда уларнинг элементлари сифатида намоён бўлади. Қадриятларга бундай ёндашишда ижтимоий фанларнинг ютуқлари, тарих, этнография, демография ва социологик тадқиқотларнинг натижаларига таяниш қўл келади.

Аммо қадриятларни ўрганишда фақат ана шулар билан чегараланиб қолиш ярамайди. Балки реаллик, уни намоён бўлиш шакллари, воқеа, ҳодиса ва жараёнларнинг қадри, ижтимоий аҳамиятини англаш ҳам ниҳоятда муҳим. Бунда уларнинг ижтимоий функциялари, ўзига хос ташқи таъсирини англаш катта аҳамият касб этади. Фақат аксиологик ёндашув асосида қадриятларнинг илмий категория сифатидаги моҳияти, бошқа тушунчалардан фарқи, объектив асослари ва субъектив англаб олиниши, намоён бўлиш шакллари ҳақида тўғри маълумотлар олиш мумкин. Бунда нарса, воқеа, ҳодисалар, кишилар ва уларнинг аолиятига кадр ва кадрланиш даражаси нуқтаи назаридан қаралади. Мазкур қарашда фойдалилик, қиймат ва уларни ифодалайдиган иқтисодий баҳо эмас, балки кадрнинг аҳамияти асосий ўрин тутати. Бунда кадр ва баҳо бир бирига мос келмайдиган, нарса ёки объектнинг қадри унинг иқтисодий қийматидан бир неча марта саломқлироқ бўлиши ҳам мумкин бўлган ҳоллар кўп учрайди. Масаланинг бу жиҳатини ўрганиш ахлоқшунослик, эстетика, ҳуқуқшунослик, маданиятшунослик, сиёсатшуносликнинг далилларига ва маънавиятнинг ижтимоий қирраларига таянади. Бунда, айниқса, иқтисодий, сиёсий, маънавий фаолият ва жараёнларнинг жамият ҳамда ижтимоий субъектлар учун аҳамияти, ҳаётнинг турли қирраларини акс эттирадиган муаммолар ҳамда уларнинг ечимларини ифодалайдиган қарашлар, ғоялар, таълимотлар, талаб ва эҳтиёжларнинг реал жараёнлар учун кадр-қимматини аниқлаш катта аҳамият касб этади.

Демак, оламни ўрганиш ва реалликнинг қонуниятларини тавсифлашда гносеологик, социологик ва аксиологик ёндашувларнинг уйғунлиги, зарур бўлганида улардан фойдаланишда комплекс муносабат лозим. Коинотдаги ҳодисаларнинг сайёрамиз ҳаётига, Ер юзида рўй бераётган жараёнларнинг одамлар умри ва турмуш тарзига таъсири, экологик ҳалокат ва уруш хавфи натижасида инсониятни сақлаб қолиш эҳтиёжлари, одам зоти ва тирикликнинг энг қадрли маъволар сифатидаги аҳамиятини тўғри англаш учун аксиологик ёндашишга таянган маъқул.

Фанда инсон онгини, унинг физиологиясини ўзгартириш борасида олиб борилаётган тадқиқотлар илмий билиш нуқтаи назаридан муҳим. Қурол-яроғларни такомиллаштириш, атом-ядро соҳасидаги кашфиётлар ҳам илмий билиш чегарасини кенгайтиради. Биологик ва химик жараёнларнинг янги қирраларини очиш, генлар инженерияси, психотерапия соҳасидаги тадқиқотлар ҳам билимларга билим қўшмоқда. Аммо уларнинг инсон ҳаёти учун аҳамияти қандай? Улар ҳақиқий қадриятларга хизмат қиладими? Бу соҳаларда янгиликнинг ёки фойданинг қўлга киритилиши натижасида умуминсониятга яхшилик келтирадими? Баъзи иқтисодий фойдаларнинг қадри ниҳоятда оз, улар аслида инсониятга зиён келтириш эмасми? Бу муаммоларга аксиологик ёндашув уларни тўғри англаш имконини беради. Янги ерларни

Ўзлаштириш, дарёларни ўз ўзанидан бошқа ёққа буриш, тиббий муолажада қисқа муддат фойдали бўлган баъзи дори-дармонлардан (допинг) фойдаланиш борасида аксиологик ёндашувга асосланилмаганлиги тўғрисида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Аммо, афсуски, жаҳоннинг баъзи жойларида халигача бу соҳаларга ғайриаксиологик қараш мавжудлигини, бунда кўпроқ иқтисодий фойда олиш ва кундалик мақбулликнинг орқасидан қувиш устивор бўлаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. БУтун жаҳонда бундай йўлдан боришнинг ҳалокатли эканлиги эътироф этилмоқда ва ривожланишнинг самарали йўллари таклиф қилинмоқда.

Хуллас муқаддимада таъкидлаганимиздек, одамзод насли фойда билан бирга кадрга ҳам кўпроқ эътибор бериши лозимлигини аста-секин англаб олмақда. Лекин бу жараён ниҳоятда секин амалга ошмаяптими? Ҳарбий куролларнинг янги нусхаларини, уларни олиб учадиган ракета ва самолётларнинг янгиларини кўз-кўз қилишга, уларни сотиб, миллионлаб фойда олаётган мамлакатларнинг ютуқларига маҳлиё бўлаётган инсоният, кадрлаш ва ҳақиқий кадрли маъзоларга интилишда имкониятларни қўлдан бой бераётгани йўқми? Бу муаммолар ҳам ижтимоий ҳодиса ва жараёнларга аксиологик ёндашишнинг моҳияти, амалий аҳамияти ва қадрини янада кенгроқ изоҳлаб беришни, бу усулни оммавийлаштириш заруриятини вужудга келтиради.

Аксиологик баҳолаш

Воқеликка, ундаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан қадриятли муносабат ҳамда уларни кадрлаш туйғуси асосида шаклланган ҳукм ва хулосалар аксиологик баҳода акс этади. Аксиологик баҳо иқтисодий қийматдан фарқ қилади, унда кадрлаш туйғуси асосий аҳамият касб этади. Бу нуқтаи назардан олганда аксиологик баҳолаш нарса, ҳодиса ёки жараённинг иқтисодий қийматини, фойдалилигини белгилаш орқали эмас, балки унинг субъект маънавий олами учун қандай аҳамият касб этишини аниқлаш орқали амалга ошади. Иккинчи томондан эса, аксиологик баҳолашни нарса ва воқеаларнинг иқтисодий қиймати билан мутлақо алоқаси йўқ, деб бўлмайди. Аслида, воқеликни намоён бўлиш шакллариининг иқтисодий қийматини аниқлаш, уларнинг ижтимоий зарурлигини, кераклилик даражасини белгилаш, уларга ахлоқий-эстетик ёндашиш ва аксиологик баҳолаш бир-бири билан узвий боғланган ҳодисалардир.

Ижтимоий воқеликни аксиологик баҳолаш уни синфий, партиявий баҳолашдан кескин фарқ қилади. Бунда, асосан, ҳар бир давр ёки одамзод насли авлодининг кадри эътиборга олинади, воқеликни баҳолаш ва унга нисбатан муносабатни таҳлил қилганда ҳам қадрият нуқтаи назаридан ёндашув устивор бўлади. Муайян давр ёки тарихий босқичга аксиологик ёндашув асосида баҳо берилганида унинг бошқа даврлардан инсоният учун ижтимоий аҳамияти, кадр-қиммати нуқтаи назаридан ажралиб туриши, ўзига хослигига эътибор берилади. Бунда даврнинг ютуқлари, маданият тарихидаги хиссаси, қолдирган мероси, уларнинг кейинги даврлар учун қай даражада кадрли бўлганлиги ҳисобга олинади. Бу қадимги Греция, қадимги Миср, Вавилон, Византия, Ўрта аср Шарқ цивилизацияси кўтарилиш даврларига аксиологик баҳо берганда яққол кўринади. Аксиологик баҳолашда у ёки бу давр кишиларига бирор табақа, қатлам, синф, миллат ёки ирқ вакили сифатида эмас, балки тирикликнинг энг олий мўъжизаси бўлган одамзод наслининг вакили сифатида қараш устивор бўлади. Бунда қуйидагилар эътироф этилади:

- инсон – жамиятнинг энг олий қадрияти, одамзод наслини давом эттирувчи авлод вакилидир;

- ҳар бир шахснинг тирикчилик қилиши, умргузаронлик муносабатларида бўлиши, яшаш ҳуқуқи бор;

- инсоннинг яшаш ҳуқуқи – табиий ва муқаддасдир, уни одамзодга ҳеч ким бермаган ва ҳеч кимнинг одам зотини ундан мажбурий маҳрум қилишга ҳаққи йўқ;

- ҳамма нарса инсон учун, унга қарши нарсалар жамиятга ҳам қаршидир;
- инсонни қадрлаш – жамиятни қадрлаш демакдир, инсоннинг қадрини ошириш – тараққиётнинг асосий мезонидир;
- одамзод наслининг умрини узайтириш, ҳаётини яхшилашга қаратилган ўзгартишлар ижобий йўналишга эга ва ҳоказо.

Ижтимоий воқеликни қадриятли баҳолаш объектлари хилма-хил ва турли-туман, зеро нимагаки аксиологик ёндашилса уни аксиологик баҳолаш мумкин. Масалан, Қуёш системасининг таркибий қисми бўлган Ер шарига турли хил ёндашув бор: астрономик, табиий-географик, физик, химик, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва ҳоказо. Бу ёндашувларнинг ҳар бири Ерга нисбатан турлича қараш, муносабат ва баҳолаш билан характерланади. Астроном Ернинг сайёра сифатидаги ўрни, ўзга сайёралар билан алоқасига кўпроқ эътибор берса, иқтисодчи унинг моддий имкониятлари, инсоният учун табиий хом ашё захираси сифатидаги хусусиятларини ҳисобга олади. Қадриятшунос эса Ерни одамзод наслининг абадий макони, келажак авлодлар учун сақлаб қолиниши лозим бўлган энг буюк қадрият объекти, инсоният учун ҳеч қачон ўз қадрини йўқотмайдиган умумий ватан сифатида талкин қилади. Ана шу маънода немис аксиологи Г.Риккертнинг: «Одамзод олам қадрини, коинот ва ўз қадрини англай бошлаганида инсон сифатидаги моҳиятга эга бўлади. Ўзи, ўзгалар ва олам қадрини англамайдиган жонзод инсоний моҳиятга эга бўлолмади» – деган сўзларида олам-олам мазмун бор. Бу сўзлардаги маъно одамзод наслининг ҳамма авлодлари учун тегшли бўлган масалага, яъни нафақат ўзининг, балки атроф-муҳит, нарса, воқеа ва ҳодисаларнинг қадрини англайдиган вужудгина инсон деган улуғ номга лойиқлиги масаласига бориб тақалади.

Афсуски, инсоният тарихида олам, ўзгалар ва ўз қадрини англаш туйғуси устивор бўлган даврлардан кўра, моддий бойликлар, ҳарбий ғалабалар, иқтисодий ютуқлар орқасидан қувиш ҳисси кучли бўлган даврлар кўпроқ бўлган. Бўлмаса инсоният кейинги 5 минг йилдан бор йўғи 270 йилини урушсиз ўтказармиди? Атиги 270 йил инсоният бир-бирини ўлдирмасдан, вайроналар қилмасдан, яшай олибди, холос. Бугун-чи? Бугун осмонни озонсиз қолдириб, ўз маконини ёпинғичдан жуда қилаётган, экологик ҳалокат, уруш қуроллари кўпайиши оқибатида умумбашарий қирғин ҳавфи қаршисида турган одамзод тўғрисида нима дейиш мумкин? У аксиологик етук зотми? Ёки аксиологик саводсизми? Агар у аксиологик етук жонзодга айланган бўлса, унда нега оламда 50 миллион ёш ва навқирон йигитлар аскар кийимида юрибди? Уларнинг фаолияти нимага хизмат қилади? Одамларни қадрлаш, кишиларнинг умрини узайтиришгами? Ҳарбий соҳада кашф этилган ўқ отиш қуролларининг бирортаси ҳам аслида ўзига нишон бўладиган кишининг умрини узайтиришга хизмат қилмаслиги аниқ. Зеро, кўп ҳолларда ўқ отиш қуроллари қадрлаш туйғусининг эмас, балки қадрсизланиш жараёнининг оқибатлари натижасида «тилга киради». Хуллас бу борада ҳам аксиологик ёндашув ва қадриятли муносабатнинг устиворлигини таъминлаш муаммоси етилган. Бу борадаги имкониятларни, муаммоларни ечишнинг самарали йўллари излаб топиш аксиологик тадқиқотларнинг асосий вазифаларидан бирига айланиб қолди.

Мамлакатимизда қадриятшунослик масалалари кенгроқ ва чуқурроқ ишлана боргани, бу борада илмий, назарий ва амалий билимлар кўпайгани сари, аксиология масалаларининг мазмуни ва кўлами кенгайиб, аҳамияти эса тобора ортиб бораверади. Бу эса келажакда мавзуни кенгроқ ва атрофлича изоҳлаш имконини яратади, деб умид қиламиз.

ҚАДРИЯТ НИМА?

Кундалик мулоқотларда, оммавий ахборот воситаларининг хабарларида кадрият, миллий кадриятлар, умуминсоний кадриятлар каби сўзлар ниҳоятда кўп қўлланилмоқда. Маданий бойликлар, ёдгорликлар, маънавий мерос, анъана, урф-одатларга нисбатан ҳам кадриятлар иборасини, умумий атама сифатида ишлатиш ҳоллари учрамоқда. Бу ибора китоб, рисола, мақола ва хабарларнинг номларида ҳам учраб турибди. Унинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари тўғрисида, хилма-хил фикрлар баён қилинмоқда. Буларнинг барчаси қуйидаги саволларнинг туғилишига сабаб бўлмоқда; Хўш, кадрият нима? Биз нимага асосланиб бирор нарса, воқеа, ҳодиса, муносабат, фаолият ва бошқаларни кадрлаймиз? Бу саволларнинг биринчиси кадрият тушунчасини таърифлаш, иккинчиси эса унинг мазмунини таҳлил ўилиш заруриятини юзага келтиради.

Кадрият тушунчаси ниҳоятда хилма-хил маънода, турли соҳаларда қўлланилади. Кадриятлар иборасининг хилма-хил маънода ишлатилиши унга берилган таърифларни турлича бўлишига олиб келган бўлиши ҳам мумкин. Биз бу мавзуга бағишланган китоб, рисола, мақолаларда унинг ўттиздан ортиқ таърифларини учратдик, бу таърифларнинг янада кўпроқ эканлигига шубҳа йўқ. Ижтимоий фанларнинг қандай соҳасида кадриятга доир тадқиқот олиб борилган бўлса, бу тушунчага шу жиҳатдан таъриф беришга интилиш одат тусига кириб қолган. Ҳолбуки, кадрият категорияси аксиология (кадриятшунослик)дан бошқа фанларнинг бирортаси учун ҳам хусусий категория эмас.

Кадрият иборасининг кундалик ҳаётдаги маъноси кишилар ўртасидаги мулоқотларда, оммавий ахборот воситаларининг хабарларида ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Кундалик ҳаётда, кўпчилик назарида нарсалар (масалан, қимматбаҳо буюмлар, тақинчоқлар), табиат ҳодисалари, ижтимоий воқеалар, жамиятдаги талаблар, орзу-умидлар, анъана ва маросимлар, маданий бойликлар ва бошқалар кадрият сифатида тушунилади. Кишилар ҳаёт ва фаолият жараёнида муқаррар суратда ўзлари учун бундай кадрият бўлган нарсаларга дуч келадилар, уларнинг аҳамияти, фойдаси ва қадрини англашга, баҳолашга интиладилар. Бундан ташқари одамлар ўзлари ишониб, гоҳида интилиб, қизиқиб ёки орзу қилиб яшайдиган мақсад, орзу ёки идеалларга ҳам кадрият тушунчасини қўллайдилар. Хуллас, кундалик ҳаётда кўпчилик томонидан қўлланиладиган кадрият ибораси, одамлар учун бирор зарур аҳамият касб этадиган объект, нарса, ҳодиса ва бошқаларга нисбатан ҳам ишлатилади.

Кадриятни аксиология нуқтаи назаридан талқин қилиш унинг категория сифатидаги моҳияти, мазмуни, объектив асоси, субъектив жиҳатлари, намоён бўлиш шакллари ва хусусиятларини ўрганиш имконини беради. Кадрият тушунчасини баъзи файласуфлар талқин қилганларидек, «табиатнинг, моддий ва маънавий маданиятнинг буюмлари инсон эҳтиёжларини қондириш, унинг мақсадларига хизмат қилиш қобилиятига эгадир. Ана шу маънода уларга қимматдорлар, деб қараш мумкин ва зарурдир»¹⁰, деган маънода тушуниш нотўғри.

Бу таърифда аввало табиат ва маданият буюмлари бирор қобилиятга эгаллиги таъкидланади. Агар буюмлар бирор қобилиятга эга бўлганларида ва ана шу қобилиятлар одамлар учун кадриятга айланганида, табиий-тарихий жараён бутунлай бошқача кечган бўлар эди... Афсуски, буюмлар бирор қобилиятга эга эмаслар, қобилият ижтимоий хусусият бўлиб, одамлар табиат ва маданият буюмларидан ўз қобилиятларини ишга солган ҳолда, ниманидир дунёга келтирадилар.

Юқоридаги таърифда яна бошқа бир ҳолат кузатилади: кадриятлар ўз номи билан эмас, балки «қимматдорлар» ибораси билан алмаштирилади. «Кадриятлар» сўзи қандай қилиб «қимматдорлар»га айланиб қолди? М.В.Лифшиц, К.Маркснинг

¹⁰ Марксча-ленинча философия асослари. – Т.: Ўзбекистон 1982, 186-бет.

«Капитал» асарини таржима қилиш жараёнида немисчадаги ушбу маънони англатадиган «Wert» ибораси рус тилига фақат иқтисодий маънода, («стоимость» тарзида) ўгирилганини, «қадрият» («ценность») сўздан эса (ўша даврда уни неокантчилар кўпроқ ишлатаётганликлари учун), И.В.Сталиннинг кўрсатмасига биноан, фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас, деб топилганлигини таъкидлайди.¹¹ Хуллас, шу тариқа қадрият (ценность) эмас, балки «қимматдорлар» (ўзбек тилида бу ибора «стоимость» сўзининг тўлиқ маъносини ифодалай олармикан?) ибораси биздаги фалсафий адабиётларга кириб қолди. Аслида юқорида тилга олинган немисча «wert» иборасининг икки хил маъноси бор, яъни у иқтисодий маънода қиймат (русча-стоимость), маънавий ифодалайди. Биз «қимматдорлар» деган сўзни эса «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан топмадик. Юқоридаги таърифнинг «Марксча-ленинча философия асослари»да баён этилгани ва бу дарслик қанча-қанча чоп этилганини назарда тутсак, «қадриятлар» ибораси ўзбек тилидаги фалсафий тушунчалар доирасидан узоқ вақт чиқиб кетганлигининг гувоҳи бўламиз.

Табиат ва маданият буюмларининг инсон эҳтиёжини қондириши ва унинг мақсадларига хизмат қилиши таъкидлаганида, асосан, уларнинг фойдаси, қиммати назарда тутилади. Ҳақиқатан ҳам, буюмларнинг иқтисодий қиммати кишилар учун катта аҳамият касб этади. Аммо буюмнинг қадри ҳисобга олинмаса, масаланинг аксиологик жиҳати очилмайди. Қадрият категорияси бу м.м ёки нарсаларнинг иқтисодий қимматини ифодаладиган тушунчадан фарқ қилади. Шу маънода қадрият нарса ва буюмларнинг қимматига нисбатан қўлланилмасдан, балки инсон учун бирор аҳамиятга эга бўлган воқеликнинг шакллари, ҳолатлари, нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб ва тартиблар ва бошқаларнинг қадрини ифодалаш учун ишлатиладиган аксиологик категориядир. Бу категория взида қадрият объективнинг нафақат қимматини, балки ижтимоий аҳамияти, фалсафий-аксиологик мазмуни, жамият ва инсон учун қадрини ҳам ифодалайди. Қадрият категориясидан аксиологлар ҳар қандай нарса шу жумладан инсоннинг ҳам бирор тарздаги ижтимоий қадрини, аҳамиятини ифодаладиган умумий ва универсал категория сифатида фойдаланадилар.

Қадр ва баҳо. Қадриятлар муаммосига бағишланган (асосан рус тилидаги) илмий-фалсафий манбаларнинг кўпчилигида қадрият (ценность) тушунчасини баҳо (оценка) тушунчаси билан қиёслаш, уларга бир хил даража ва қўламдаги тушунчалар сифатида қараш ҳоллари учрайди. Бу икки тушунча қиёсланаётганда қадр тушунчаси эътиборга олинмайди. Балки, бундай ҳолга рус тилидаги «оценка» ва «цена» сўзларининг ўхшаш маъноли (кўпроқ иқтисодий) тушунчалар эканлиги сабаб бўлиши ҳам мумкин. Рус тилида қадр ибораси ишлатилмайди. Қадр тушунчаси ўзбек тилида серқирра маъно ва мазмунга эга, у тилимиздаги баъзи ибора ва сўзларда ўзига хос шарқона фалсафий мазмун борлигидан далолат беради. Ана шу сабабдан ҳам ўзбек тилида қадриятнинг мазмунини билиб олиш ва унинг аҳамиятини англаш, аввало, қадр, сўнгра баҳо тушунчаларининг маъносини билиш орқали боради. Бунда қадр тушунчаси қадрият сифатида қаралаётган объект, нарса, воқеа, ҳодиса ёки бирор идеалнинг субъект учун ижтимоий аҳамиятини англатади. Қадрият объектининг субъект билан муносабатида унинг қобилияти эмас, балки таъсири намоён бўлади, бу таъсири қадриятнинг ўзи баҳолай олмайди, балки субъект баҳолайди. Демак, қадрият объектининг субъектга таъсирида унинг қадри, аҳамияти намоён бўлади, субъект эса ана шу бевосита таъсир натижасида унинг аҳамиятини баҳолайди, қадрига баҳо беради. Баҳода тесқари муносабат – субъектнинг қадрият сифатида қаралаётган объект, нарса, ҳодиса, идеал ва бошқаларга нисбатан муносабати, уни англашнинг бирор-бир

¹¹ Лифшиц М.В. В мире эстетики. – М.: Наука, 1982. 185-186-бетлар.

даражаси ўз ифодасини топади. Бу жараёнда субъект кадриятга муносабатини баҳо бтарзида ифодалайди.

Кадриятнинг мазмуни ва аҳамияти баҳода тўла-тўқис акс этмаслиги, турлича ифодаланиши ҳам мумкин. Кадриятнинг ҳақиқий кадрини, мазмуни ва аҳамиятини баҳосига қараб аниқлаш қийин бўладиган ҳоллар ҳам учрайди. Аслида кадриятнинг кадрини билиш, унинг аҳамиятини англаб олиш ва баҳолаш бир-бири билан узвий боғлиқ жиҳатларни ташкил қилади. Кадриятнинг аҳамияти англаб олинмаса, кадр тўғри тушунилмаса, унга тўғри баҳо бериб бўлмайди. Айнан шу маънода кадриятни баҳолаш унга бўлган субъектив муносабатни ҳам ифодалайди, бу эса ўз навбатида кишиларнинг талаблари, эҳтиёжлари ва мақсадлари билан боғлиқдир. Инсон ниманидир баҳолаётганида ва кадрини англаётганида ўз эҳтиёжлари, талаблари ва мақсадларидан келиб чиқади, ўзининг фойдасини ҳам унутмайди. Бу эҳтиёж, талаб, мақсадлар ва бирор фойда олишни кўзлаш ҳам субъектив хусусиятга эга бўлганлигидан, муайян кишиларнинг у ёки бу кадрият, унинг кадри ва аҳамияти ҳақидаги фикри (баҳоси) ҳам субъектив ва нисбийдир. Кадриятни баҳолаш қанча хилма-хил мақсад ва эҳтиёжга эга бўлган субъектлар иштирок этса, унинг ҳақиқий баҳосини аниқлаш ҳам шунча қийинлашиб бораверади.

Кадриятнинг объектив ва субъекти. Кадриятшуносликда кадрият тушунчаси билан, бу тушунча боғланган объект ўртасида фарқ бор, деб қаралади. Кадрият категориясини унинг аниқ шакллари боғлиқ бўлган объектларни (нарсалар, бойликлар, кашфиётлар ва бошқ.) санаш орқали таърифлаш ҳоллари ҳам учрамоқда. Кадриятни муайян субъект учун бирор бошқа объектнинг ёки маънавий ҳодисанинг кадрини ифодаладиган фалсафий-аксиологик тушунча сифатида қаралмаса, бундай таърифларнинг сон-саноксиз бўлиши аниқ. Негаки, дунёда кадрланадиган нарсалар, ҳодисалар, воқеалар, жараёнлар, жойлар ва сифатлар, идеал ва мақсадлар ниҳоятда кўп. Кадрият тушунчаси эса уларнинг бирортаси учун тўғридан-тўғри исм, атама ёки бевосита ном бўла олмайди, балки уларнинг кадрини англададиган категория сифатида намоён бўлади.

Кадриятни фалсафий-аксиологик тушуниш, унинг кундалик ҳаётдаги ишлатилиш маъносидан фарқ қилади. Бу эса кадрият тушунчасини унинг ўзи боғлиқ бўлган объектдан фарқлаш (асло ажратиш Эмас) билан бирга, уни объектларнинг турли жиҳатлари (фойдалилик, кераклилик) билан айнийлаштирмаслик имконини беради. Хулоса қилиб айтганда, кадрият бирор бир тарзда ва шаклда зоҳир бўладиган, субъект учун муайян таъсирини намоён қиладиган воқеликнинг турли-туман шакллари, кўринишлари, нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар, муносабатлар, турли сифатлар, хусусият, ахлоқ ва маънавийлик мезонлари ҳамда бошқаларнинг субъект учун ижтимоий аҳамияти ва кадрини ифодаладиган умумий аксиологик категориядир.

Одамлар гарчанд битта жамиятда, бир даврда ва ўхшаш шароитларда яшаётганликларига қарамасдан, у ёки бу нарсанинг кадри турлича англаб олинади, тушунилади ва талқин қилинади. Ижтимоий жараёнлар таъсирида кишиларнинг кадриятлар тўғрисидаги тасавури, қарашлари ўзгаради, бу эса тараққиёт жараёнида одамларнинг турмуш шароитлари, ҳаёти ва маънавий қиёфасидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Турли хил жиҳатлар ҳар қандай кадриятнинг қарама-қарши томонларини ташкил қилдаи. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зиддек бўлиб кўринадиган яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик, бахт-саодат ва ам-кулфат, эволюция ва революция тараққиёт ва таназзул, борлиқ ва йўқлик каби тушунчалар ҳаётнинг бир-бирига зид ва чамбарчас боғланган томонларини ифодалайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, кадриятлар ва жамиятнинг ривожини ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруриятга

мос равишда гоҳ у, гоҳ бу қадрият ижтимоий тараққиётнинг энг олдинги поғонасига чиқиб олади, бошқаларини хиралатиргандай бўлиб туюлади. Натижада ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган қадриятни барқарор қилишга нисбатан интилиш кучаяди. Масалан, юртни ёв босганида – озодлик, империя ҳукмронлиги ниҳоясида – истиклол, уруш даврида – тинчлик, тутқунликда – эркинлик, касал ва беморлик онларида – сихат-саломатликнинг қадри ошиб кетади, уларга интилиш кучаяди.

Қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари

Қадриятларнинг асосий шакллари аниқлаш борасида олимлар орасида бир хил ва ҳамма эътироф этган ягона позиция йўқ. Бу борадаги нуқтаи назарларни диққат билан таҳлил қилиш ҳамда қадрият шакллари бир-биридан фарқланувчи икки катта гуруҳга бўлиш йўлидан бориш, *моддий* ва *маънавий* ёки *умумбашарий* ва *умуминсоний* қадриятлар ибораларини қўллаш имконини беради.

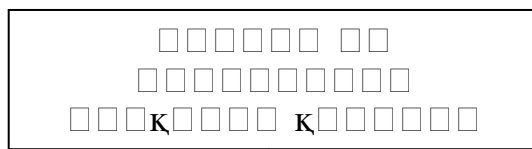
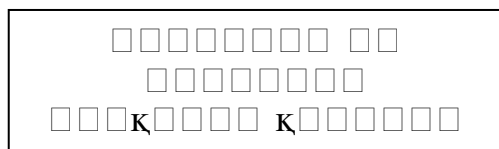
Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, моддий қадриятлар ибораси қўлланганда муқаррар равишда табиатдаги нарса, буюм ва бошқаларни қадрият ва унинг шакллари билан айнийлаштириш хавфи туғилади. Бундай ҳолдан холи бўлиш учун табиат, унинг бўлаклари, нарсалар қадрланадилар, табиатда қадрият номи билан аталадиган бирор нарса, эисм, буюм йўқ, балки қадрланадиган нарсалар, жисм ва буюмлар бор, деб эътироф этишга тўғри келади. жамиятда ҳам шундай, қадрият номли бирор субъектни топа олмаймиз, балки қадрланадиган кишилар, воқеалар, ҳолат, ғоялар, мақсадлар бор, деган фикр туғилдаи.

Қадриятлар категорияси ва унинг тузилишини таҳлил қилганда у боғлиқ бўлган объект ва қадриятнинг аҳамияти ҳамда қадрини сезаётган, ўрганаётган, англаётган субъект диалектикасига алоҳида эътибор қаратиш зарур. лоҳида иши учун бир томондан башарият билан, иккинчи томондан эса, инсоният билан боғлиқ умумий қадриятлар ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Ушбу маънода умумбашариятга ва умуминсониятга алоқасига қараб ажратиладиган қадрият шакллари кўрсатиш мумкин. Улар башарият ва инсониятга тегишли табиий-ижтимоий воқеликнинг энг муҳим шакллари, кўринишлари, хусусиятлари ва жиҳатлари билан боғлиқликда намоён бўлади (яъни ўзлари таянанадиган объектга эга бўладилар). Бундай ҳолда ана шу қадрият объектларининг бир қатор жиҳатларини ўрганиш мумкин бўлади.

Бу хусусиятлар қадрият шакллари тавсифлаш, уларнинг аҳамиятини изоҳлашда қўл келади, шу билан бирга «умумбашарий қадрият» ва «умуминсоний қадрият» иборалари аксиологик жиҳатдан боғлиқ тушунчалар эканлигидан далолат беради. Орадаги фарқ қадрият шакллари аксиологик таҳлилида, уларни башариятдаги нарса ва ходисалар ёки инсониятга хос ижтимоий субъектлар ва жараёнлар билан боғлаб ўрганишда кўзга ташланади. Кундалик мулоқатларда эса, бу фарққа кўпчилик эътибор бермайди, юқоридаги ибораларни бир хил маънода қўллаш ҳоллари кўп учраб туради.

Албатта қадриятларга бундай қараш ҳам нисбий хусусиятга эга, гап қадриятларни илмий ўрганиш учун бирор-бир нуқтаи назарнинг зарурлигидадир. Ҳеч бир нуқтаи назар классификация қадриятларни тўлиқ қамраб ололмайди ва мутлақ ҳақиқат даражасига кўтарила олмайди. Қадриятлар намоён бўлиши шакллари қандай классификацияси уларни фалсафий-аксиологик англаш воситаси, шу билан бирга қадриятлар турли-туманлигининг инъикоси ҳамда шубу инъикоснинг ифодасидир, холос.

Бир қарашда қадриятларнинг шакллари сон-саноксиз ва ниҳоятда тартибсизга ўхшаб кўринади. Аслида эса башарият, олам, табиат ва жамиятда ажабтовур қонуний, зарурий уйғунлик мавжуд. Қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари ҳам уларга мос равишда ана шундай уйғунликда, қонуний боғланишда, умумий алоқадорликдадир. Бундай ҳолатда уларнинг классификациясида табиат ва жамиятдаги нарса, воқеа, ходиса, жараёнлар муайян кўламда, қадрият шакллари эса улар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади:

Ушбу ҳолатни таҳлил қилишда илмий билишнинг системалилик усули, алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик, бутун ва бўлак категорияларининг диалектикасига асосланиш қўл келади.

Бунда қадрият шакллари боғланган объект, жараён ва бошқаларнинг макон ва замонда зоҳир бўлиши, улар ўртасидаги боғланишлар ва алоқаларни ўрганиш, объектив асоси, субъектив жиҳатдан англаниши, умумий, хусусий ва алоҳида жиҳатларини таҳлил қилиш имкони туғилдаи. Бу эса қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари ўртасидаги ўзаро алоқа, боғланиш ҳамда уларнинг инъикочи бўлган энг умумий қадрият тизимларига хос хусусиятларни ўрганиш имконини беради.

Умумбашарий қадриятлар тизимидги асосий қисмлар таҳлил қилинаётганида улар боғлиқ объектларнинг маконда ва замонда зоҳир бўлишига эътибор бермоқ керак. макон ва замонда ушбу қадрият объектлари борлиқнинг бирор шакли, жиҳати, воқеликнинг бирор қисми, оламдаги нарсалар ва атроф-муҳитнинг энг муҳим томонлари сифатида намоён бўлади. ушбу мўнода қадриятларнинг умумбашарий, умумсайёравий ва минтақавий ҳамда бирор кичик ҳудуд ёи жойга боғлиқ бўлган шаклларини кўрсатиш мумкин. Бу қадриятларни, оламдаги моддийлик ва маънавийликки нисбатан олганда, моддий қадриятлар, дейиш мумкин. Унда жамиятнинг иқтисоди ва ишлаб чиқариши ҳам кўзда тутилдаи.

Бунда умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг диалектикаси замонавий атамлар – «глобал», «зонал» ва «локал» қадрият объектларининг ўзаро муносабати тарзида зоҳир бўлади. биз бу борада атрофлича фикр юритиш мақсадида эмасмиз ва ишимизнинг ҳажми ҳам бунга имкон бермайди. Қолаверса, мавжуд атамалар билан боғлиқ жараёнлар диалектикаси илм-фанда кенг муҳокама қилинмоқда, бу борада тадқиқотлар олиб борилмоқда. Мазкур илмий мулоҳазаларимиз борасида эса биз умумбашарий объектларнинг намоён бўлиш шаклларини қисқача тавсифламоқчимиз холос.

1. Инсониятни ўраб турган борлиқ. Атроф-муҳит ва табитнинг энг муҳим томонларини, оламдаги энг умумий боғланишлар ва алоқдорлиқнинг субъект учун ижтимоий қадри ва аҳамиятини ифодалайдиган қадриятлар умумбашарий хусусиятга эгадир. Улар инсон онгига боғлиқ бўлмаган ташқи олам ва борлиқнинг яшаши, ҳаракати, макон ва замондаги ўзгаришлари билан боғлиқдир. Умумбашарий

кадриятларнинг объектив асослари инсоният учун мутлақ ҳақиқат сифатида мавжуд, уларнинг борлиги, зарурлиги, иносн ва жамият учун абадий, мавжудлиги эса инсоният қонунлари, талаб ва эҳтиёжларидан устун туради.

2. Умумбсайёра аҳамиятига молик кадрият объектлари ҳам шундай. Масалан: Ер сайёрасини атмосфера қатлами ўраб туради. Бу қатламнинг инсон учун зарурлиги, ижтимоий кадри тўғрисида бўҳс ҳам бўлиши мумкин эмас. Унинг сайёрамиз ҳаёти учун кадри ниҳоятда катта, аммо тириклик ва инсон мавжуд бўлиши учун аҳамияти ундан ҳам каттароқ. Ҳолбуки, бу қатлам бўлмаса ҳам Ер сайёра сифатида яшаши мумкин, аммо бу қатламсиз тирикликни, ҳайвонот ва ўсимлик оламини, инсон ҳаётини тасаввур қилиш мумкин эмас.

3. Бирор минтақа микёсидаги кадриятларнинг объектив асослари эса ана шу минтақа аҳолисига табиий яшаш шарти ёки этник макон ва бошқалар сифатида таъсир қилади. Бу таъсир гоҳида минтақа микёсидан чиқиши, у ёки бу минтақавий кадриятнинг аҳамияти умусайёравий хусусият касб этиши мумкин (масалан, Орол денгизининг ижтимоий аҳамияти билан боғлиқ муаммолар). Минтақавий кадриятлар билан боғлиқ ҳудудни бир неча миллат, элат, халқ ва давлат аҳолиси учун умумий ватан сифатида тушуниш ҳоллари ҳам учрайди. Ҳозирги даврда ишлатилаётган «Марказий осий», «Яқин Шарқ» ёки «Кариб денгизи ҳавзаси» каби ҳудудий атамлар аҳамияти жиҳатидан ана шундай маънони англатади.

Демак кадриятларнибашарият ва унинг бир қисми Ер сайёраси табиати билан боғлиқ шакллари учун асос бўладиган объектлар: а) инсонга яшаш ва фаолият кўрсатиш имконини беради, кишиларнинг табиий эҳтиёжларини ва талабларини кондиради; б) ҳаётнинг зарурий шарти сифатида ижтимоий тараққиётнинг ҳамма даврларида мавжуд бўлади, ўз аҳамиятини сақлаб қолади, хусусиятларини ва сифатларини турли-туман тарзда намоён қилади; в) бу борадаги кадриятлар кишини ўраб турган борлиқ ёки табиий муҳитнинг хусусияти, кўриниши, сифати билан ҳам боғлиқ ҳолда намоён бўлиши мумкин. Бу ҳолда ҳар бир кадриятнинг ўрни ва аҳамияти инсон учун бекиёс бўлади.

Жамиятнинг яшаши, одамларнинг ҳаёт кечириши учун юқоридаги кадриятлар билан бирга жамиятдаги умумижтимоий ва умуминсоний кадриятлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. жамиятнинг маънавий ҳаёти ва ижтимоий онг шакллари нуктаи назаридан олганда уларга нисбатан кўпроқ маънавий кадриятлар ибораси қўлланилади. Улар:

– кишиларга ҳаётнинг мазмунини чуқурроқ тушуниши, жамият қонун-қоидаларидан фойдаланиши, ўзларининг ҳатти-ҳаракатларини ана шу маънавий мезонлар талабига мослаштириши имконини беради;

– инсон билатн табиат, инсон билан инсон муносабатларини ўзида акс эттиради, жамият ривожини жараёнида такомиллашиб боради;

– ўз табиатига кўра бирор-бир керакли ахборот беради, кишининг маънавий оламини бойитади, яшашнинг ҳақиқий мезонларини белгилайди, одамлар интиладиган идеал, азалий орзу, эзгу-мақсад сифатида намоён бўлиши мумкин;

– муайян кишилар, гуруҳлар томонидан нотўғри тушунилиши, талқин қилиниши, қабул қилнмаслиги, рад қилиниши, танқид остига олиниши, таъқиқлаб қўйилиши ҳам мумкин. Аммо бу уларнинг кадри ёки аҳамиятини бутунлай йўқотиб юбора олмайди. Улар замин ва замон силсилалари орасидан ўзларига йўл очадилар ва асрлардан ўтиб инсоният учун муайян қадрларини намонё қилиб бораверадилар;

– кишиларнинг маънавияти, яшаши усули, турмуш тарзи, хатти-ҳаракатлари, ижтимоий фаолиятининг асосий мезонлари даражасига кўтарилганларида ўз аҳамиятларини тўла-тўқис намоён қилишлари учун имконият бўлади;

– уларнинг қадри ва жамият учун аҳамиятини моддийлик қонуниятлари орқали изоҳлаш, баҳосини эса моддий фойдаси билан ифодалаш қийин. Бу баҳо замон ўтиши билан ўзгариши, янгича изоҳланиши ва ифодаланиши мумкин.

Қадрият шакллари бирор объектга боғлиқ ҳолда намоён бўлишини ҳисобга олганда, умумижтимоий қадрият шакллари ямийат, унинг тузилиши, ижтимоий субъектлар ва ижтимоий онг шакллари алоқадор туркумларини кўрсатиш мумкин. Масалан жамиятнинг тузилишига хос умумижтимоий. Миллий, синфий, ирқий ва бошқалар. Ёки ижтимоий онгнинг шаклларига боғлиқ қадрият шакллари ҳам бор: сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, жамиятнинг асосий соҳаларига боғлиқ иқтисодий, ижтимоий. Маданий, маънавий ва бошқа қадрият шакллари.

Ижтимоий қадрият шакллари орасидаги фарқлар асло мутлақ эмас, балки нисбийдир. Улар орасида ўтиб бўлмас чегаралар йўқ. Қадрият объектларининг маконда намоён бўлишинимоддий, умумбашарий. Умумсайёравий, минтақавий шакллари орасидагичегараларини аниқлаш нисбатан осонроқ кечиши мумкин. Аммо бу ҳолатда ҳам хулосаларимизда нисбийлик сақланиб қолади, бундай нисбийлик ижтимоий қадриятлар, айниқса, умуминсоний, миллий, синфий ва бошқа қадрият шакллари, улар ўртасидаги муносабатларни таҳлил қилаётганда янада яққолроқ кўзга ташланади. Биз қуйида қадриятларнинг баъзи шакллари атрофлича таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Умуминсоний қадриятлар

Умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ муаммолар ҳозирги даврга келиб файласуфлар ва тадқиқотчиларнинг диққатини жалб этаётган асосий мавзулардан бирига айланмоқда. Бу ибора ҳозир кўп ишлатилаётгани билан, унинг мазмуни, тузилиши, асосий шакллари, намоён бўлиш хусусиятлари ва умуминсоний қадриятлар тизими, бу тизимдаги асосий қадрият шакллари урни ва аҳамиятини илмий таҳлил қилиш билан боғлиқ масалаларга эътибор кам.

Қадрият каби умуминсоний қадриятлар тушунчасига ҳам хос бўлган кундалик мулоқатлардаги мазмун билан, фалсафий-аксиологик маъно ўртасидаги фарққа эътибор бериш лозим. Кундалик ҳаётда инсоният аҳамиятига молик бойликлар, кашфиётлар, хусусиятлар жиҳатлар, жараёнларнинг ўзини умуминсоний қадрият сифатида тушунадилар. Қадриятларга бундай таъриф берилганида, оламдаги умуминсоний аҳамиятига молик сон-саноксиз нарсалар, жиҳатлар ва ҳоказоларни истаганча санаш мумкин. Айнан ана шундай услубий чалкашликка йўл қўймаслик учун қуйидагиларни таъкидлаш лозим: оламда қадрият, умуминсоний қадрият номи билан аталадиган объект йўқ, ҳар бир нарсанинг ўз номи, исми, оти-атамаси бор. Умуминсоний қадрият – жамият ва одамзод насли учун энг қадрли ва умумижтимоий аҳамиятига эга бўлган нарсалар, ҳодисалар, сифат, фаолият ва бошқаларнинг исми ёки номини эмас, балки уларнинг ижтимоий қадрини ифодалаш учун ишлатиладиган фалсафий-аксиологик тушунчадир.

Бизнинг давримизга келиб умуминсоний қадриятлар жамиятдаги ҳар қандай умумий қадриятлар тизимининг марказий ва асосий бўғинларидан бири бўлиб қолганлигининг сабаблари қуйидагилардир:

– Ер сайёрасининг оламдаги ҳамма кишилар учун, уларнинг ирқи, миллати, эътиқоди, тоифаси ва бошқа табиий-тарихий ҳамда ижтимоий белгиларидан қатъий назар, энг умумий макон ва шу билан бирга чексиз коинотдаги мўъжазгина юлдуз эканлигини тобора яққолроқ ҳис этила бошланганлиги;

– оламдаги ижтимоий хилма-хиллик, сиёсий ва мафкуравий ранг-баранглик, турли хил эҳтиёж, қизиқиш, мақсад, интилиш, хатти-ҳаракат, фаолиятларини тараққиёт талабларига мос келадиган энг умумий маънавий мезонларга муҳтожлик сезила бошланганлиги;

– даҳшатли қуроллар, ядоро уруши, экологик бўҳрон ва маънавий таназзул каби хавфлар билан юзма-юз келиш натижасида инсониятнинг келажаги, Ер сайёраси аҳолиси умумий генофондининг тақдири хавф остида қолганлиги, Ерда инсониятнинг ҳозирги авлоди мансуб бўлган цивилизацияни сақлаб қолиш эҳтиёжлари борлиги;

– кишиларнинг турли ижтимоий тузумлар ва давлатларда яшашидан қатъий назар, ҳамма жойда энг асосий мақсад инсон, унинг тириклиги ва мазмунли ҳаёти эканлиги, бундай ҳаётни таъминлашда бутун жаҳон аҳамиятига молик универсал технологиялар, илм-фан ютуқлари, уларни ҳамма мамлакатларда қўллаш имкониятларининг умумийлиги, бу имкониятларни умумжаҳон воқелигига айлантириш учун умумсайёравий ҳамкорик зарурлиги тобора кўпроқ англаб олинаётганлиги.

Умуминсоний кадриятлар категориясининг мазмунини ўрганиш учун аввало, «умуминсонийлик» тушунчасининг маъносини таҳлил қилмоқ лозим. Бу тушунча жамиятнинг асосий жиҳатлари, турли ижтимоий сифатлар, хусусиятлар ва бошқаларнинг умуминсоний характерга эга эканлигини англатади. «Умуминсонийлик» тушунчасида кадриятларни тирик табиатнинг бир қисми бўлган одам зотининг ҳаёти ва каомлоти ҳамда тарихий, сиёсий ва бошқа бирликлар (ижтимоий субъектлар) учун аҳамияти ҳам ўз аксини топади. Шу билан бирга умуминсонийликда умумижтимоий муносабатлар, таълим-тарбиява маънавий-ахлоқий жиҳатлар, ижтимоий муҳитнинг энг умумий томонлари билан боғлиқ сифатлар ҳам акс этади. бир сўз билан айтганда умуминсонийлик одамлар учун умумий бўлган мезонлар, объектив ҳолатлар. Хусусиятлар, шарт-шароитлар ва бошқаларни ўзида акс эттирадиган тушунча сифатида ишлатилади.

Одамзоднинг яшаши, умргузаронлиги, амалий фаолияти, Она-Ер сайраси фарзандлари ҳаётининг энг умумий соҳаларига тегишли бўлган умумжамият миқёсидаги кадриятлар бор. Умуминсоний кадриятлар тушунчаси бутун жамият аҳамиятига эга бўлган, инсониятнинг мавжудлиги, ўтмиши, бугуни ва келажагини, яшашнинг асосий йўналишлари, қонун-қоидаларини, талаб ва тартибларини, одамларнинг энг азалий орзу-умидлари ва идеалларини ўзида акс эттирадиган кадриятларнинг умумий шаклларини ифодалайди. Улар жамият аъзоларининг ҳаммаси учун умумий аҳамият касб этади, инсоният ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, кишиларнинг амалий фаолияти, яшаш тарзи, бошқаларга муносабати ҳам ана шу мезонларга мос келиши ёки мос келмаслигига қараб баҳоланади.

Умуминсоний кадрият тушунчасининг объектив асоси ижтимоий муносабатлар ва жараёнлар, инсониятнинг узлуксиз ҳаётини ва турмуш тарзини умумлаштирадиган жамиятдир. Инсониятнинг энг умумий жамоаси бўлган жамиятгина умуминсоний кадриятларнинг яратувчиси ва сақлаб турувчидир. Умуминсоний кадриятлар ниҳоятда кенг қўламли ва серқирра тушунча. У оздлик, эркинлик, тинчлик, бахт-саодат каби умумижтимоий маъно ва мазмун кашф этадиган кадриятлардангина иборат эмас. Уни фақат моддий ва маънавий бойликлар сифатида тушунишни ҳам мақсадга мувофиқ, деб бўлмайди. Шу билан бирга, муайян миллий, синфий ёки бошқа хусусий кадриятлар тизими ҳам, умуминсоний кадриятлар тизимининг ўрнини боса олмайди. Умуминсоний кадриятлар ва уларнинг намоён бўлиш шаклларини таҳлил қилиш, аслида, бу кадриятлардан иборат таркибий қисмлари бир-бири билан диалектик тарзда боғланган умумий тизимини, унинг асосий зисмлари ўртасидаги муносабатларни тадқиқ қилишдир. Бу кадриятлар, жамият тараққиётининг муайян даврида яшаётган кишилар учун умумий бўлган кадриятлар тизимини ҳосил қилади, бошқа кадриятлар билан узлуксиз алоқада, зарурий боғланишда намоён бўлади.

Умуминсоний кадриятларнинг намоён бўлиш шакллари нисбий хусусиятга эга, амо бу нисбийлик доимо ҳам кўзга ташланавермайди. БИЗнингча, умуминсоний

кадриятларнинг намоён бўлиш шакллари ўрганишда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

– бутун инсониятга хос бўлган табиий-тарихий жиҳатлар, яъни инсон вужудининг тириклиги, сиҳат-саломатлиги, ижтимоий фаолиятга қобиллиги, онги, билим, муомала воситаси;

– маданият, маънавият, фан, дин, ҳуқуқ, сиёсат, мафкура ва ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан боғлиқ ютуқлар, каифиётлар. Яратилган бойликлар, таълим-тарбия ва маънавий камолтнинг йўналишлари, усуллари, воситалари;

– инсоният ривожининг ҳозирги даври билан боғлиқ минтақлар, ижтимоий тузумлар, давлатлар олдидан турган ва бутун жаҳон аҳамиятига молик энг умумий оламушулу муаммолар, долзарб вазифалар, келажакнинг истиқболлари;

– сайёрамиз ҳудудлари, давлатлари ва ижтимоий тузумларидан қатъий назар, ҳамма учун умумий фойдаланиш имконини берадиган универсал технологиялар, ишлаб чиқариш, бошқаришни ташиқ қилиш, космонавтика, ЭҲМ, кибернетика ва бошқа йўналишлардаги умумжаҳон аҳамиятига эга бўлган жараёнлар.

Тарихий ривожланиш жараёнида (объектив тарзда), жамият ва кишиларнинг талаб ва эҳтиёжлари натижасида (субъектив тарзда) умуминсоний кадрият шаклларида гўҳ бири, гўҳ бошқаси умумий тизимнинг марказига, ҳаётнинг олдинги поғонасиа чиқиб олади: юртда душманлар ҳукмронлик қилганида – озодлик, диктатура даврида – эркинлик, Ватан мустақиллигига хавф туғилганида – ватанпарварлик, миллий ўзликни англаш ва миллий уйғониш даврида – тарихий ва маданий меросни ўрганишга интилиш, уруш шароитида тинчлик ва барқарорликка эҳтиёж кучайиб боради. Шу тариқа ижтимоий жараёнлар ривожидан умуминсоний кадриятнинг маълум бир шаклининг долзарблиги, бошқасининг зарурлигини бир қадар хиралаштиргандай, уларнинг айримлари идеал кадриятларга яқинлашгандай, бошқалари эса улардан узоқлашгандай бўлиб туюлади.

Умуминсоний кадриятларнинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда фойдалилик хусусиятларини доимо сақлаб қоладиганлари ҳам бор: инсон вужудининг тириклиги, унинг ижтимоийлиги, инсоннинг умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, ижтимоий фаолияти ва муносабатлари, меҳнати, билим, муомаласи ва бошқалар. Бу кадриятлар инсон ва жамият бор экан ўзининг ижтимоий аҳамиятини сақлаб қолади, уларнинг қарама-қаршиси бўлган ўлим, касаллик, маъносиз ҳаёт кечириш. Билимсизлик ва бошқалар ҳам тарихий жараёнларнинг доимий ҳамроҳидир. Тириклик бор экан ўлим, борлик энг буюк маъво экан –йўқлик, инсон тирик жонзод экан – касаллик, ҳаёт кечиришдан мақсад мазмунли умр экан – маъносиз қўйилган баъзи қадамлар. Яшашнинг зарурий шартларидан бири билиш ва англаш экан – билимсизлик, тараққиётга интилиш бор экан – таназзул ва бошқалар инсониятни доимо таъқиб қилади. Юқоридаги ижобий кадриятларнинг аҳамияти ҳам уларга тескари бўлган жиҳатларга нисбатан умуминсоний талабларга тўла-тўқис жавоб берадиган, ёппасига ҳаётдан мамнун, соҳ-саломат. Олий даражадаги билим ва қобилият эгаси бўлган, уларга ҳамма имкониятлар яратилган замонни топиш қийин. Бундай замон азал-азалдан орзу ва умуминсоний мақсад бўлиб қолмоқда.

Умуминсоний кадриятларнинг энг олий шакллари идеал-кадриятлар сифатида қаралади. Жамият тарихининг ҳамма даврларида одамлар ана шу идеал-кадриятларга интилиб, уларга эришишни орзу қилиб яшайдилар. Кундалик ҳаётда ва илмий адабиётларда энг олий идеал-кадриятларга нисбатан бир қатор ибора ва тушунчалар кенг қўлланади: маънавий ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси – яхшилик; нафосат белгиси – гўзаллик; билимларимиз ва фан ютуқларининг амалиётга мослиги – ҳақиқат, инсон ҳуқуқларининг олий ифодалари – эркинлик ва тенглик; сиёсатнинг тўғрилиги – адолат, одамлар ўртасидаги ижобий муносабатлар – дўстлик; энг ҳокисор ва беғараз туйғулар асосидаги қалбларнинг боғланганлиги – муҳаббат, орзу-умидларга

эришганлик— бахт-саодат, ўз юртини севмоқлик ва ардоқлаш —ватанпарварлик ва хоказо. Ушбу идеал-қадриятлар ва уларга нисбатан тескари маънони англатадиган ёмонлик, хунуқлик, ёлғон, эркисизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душманлик, нафрат, хиёнат ва бошқалар ҳаётда муайян тарзда намоён бўлади.

Кундалик ҳаётда ва тарихий тараққиётда умуминсоний қадриятларни барқарор қилиш йўллари. Усуллари ва манфаатларини бу борадаги мақсадлар билан айнилаштириш ҳоллари ҳам учрайди. Ушбу ҳолат сиёсатда ва ижтмоий-сиёсий ўзгаришларни амалга ошириш даврида ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Бунда уч асосий жиҳатга эътибор бериш лозим:

1. *Кишиларнинг умуминсоний қадриятлар тўғрисидаги қарашларида ва уларга эришиш йўллари ҳақидаги хулосаларида ўтмиш авлодлардан мерос қолган орзу-умидлар, тасаввурлар ҳам катта аҳамият касб этади. ҳар бир авлод умуминсоний қадриятларни барқарор қилиш ва идеал-мақсадларга етиш тўғрисидаги ўтмиш авлодларнинг тасаввурлари ва хулосаларини мерос қилиб олади, ўз фаолияти, замонасидаги ўзгариш ва жараёнларга ҳам ана шу нуқтаи назардан ёндошади.*

2. *Ҳар бир авлоднинг ўтмишдошларидан мерос қилиб олган умуминсоний қадриятлар тўғрисидаги тасаввурлари ва орзу-умидлардан ташқари, ўзлари тўплаган тажрибалари, ана шу тажриба асосида вужудга келган мулоҳазалари ва хулосалари ҳам бор. Кишилар умуминсоний қадриятларни барқарор қилиш, умрлари давомида уларга етиш учун интилишлари, фаолият ва муносабатларида, бир томондан меросий тасаввурларга. Иккинчи томондан эса ўзларининг амалий хулосаларига амал қиладилар. Бу борадаги турли жараёнлар, режа ва дастурларга ҳам юқоридаги икки хил жиҳатга асосланган ҳолда муносабатда бўладилар. Демак. ҳар қандай даврда идеал-қадриятларга етишиш йўлида ҳаракатлар бошланганида, уларни амлага оширишининг режа ва дастурлари тузилаётганда кишиларнинг руҳий-маънавий тайёргарлигини, бу борадаги мақсад, қизиқи, эҳтиёж ва талабларини ҳисобга олиш зарур.*

3. *Умуминсоний қадриятларга эришиш тўғрисидаги тасаввурлар, эҳтиёжлар ва интилилар асосида вужудга келган турли режа ва дастурларда, кўпроқ бу борадаги фаолиятнинг назарий томонларига ва умумий жиҳатларига эътибор берилади. Бу ҳол, айниқса, жамият тараққиётининг туб бурилиш ва чуқур ўзгаришлар юз бераётган даврларда яққол намоён бўлади. Аммо бу борадаги режалардан амалиётга ўтилганида, тажрибада мақсадларга эришиш учун бевосита ҳаракат бошланганида, қутилмаган ҳолатлар намоён бўла бошлайди. Булар эса ўз навбатида юош мақсадга эришиш (стратегия) борасидаги кундалик фаолиятда турли хил йўллардан, уссулардан (тактика) фойдаланишни талаб қилдаи.*

Умуминсоний қадриятларнинг баъзи шакллари билан боғлиқ яна бир масала бор: уларни ҳаётда барқарор қилиш тўсиқлар ва қийинчиликлар орқали боради. Пировард натижада, идеал мутлақ ҳолда тўла-тўқис амалга ошмайди, унинг баъзи бир жиҳатлари ҳаётга тадбиқ қилинади, бошқалари эса келажак авлодларга мерос бўлиб қолдаи. Одамзод эса идеалсиз. Унга интилмасдан, келажакка умид кзларини тикмасдан яшай олмайди.

Аммо инсон ҳаётда фақат идеаллар, уларга етиш тўғрисидаги орзулар билан қаноатланиб қолмайди. У ўз идеалларига эришиш, уларни барқарор қилиш йўлида бошқа эҳтиёжларини, талабларини ва қизиқишларини қондириши, ўзга кишилар билан муносабатда бўлиши, жамият талбаларини бажарии, ўз бурчини адо этиши ва бошқа соҳаларда фаолият юритиши лозим бўлади. Шу маънода. Кишилар доимо идеалга интилиб, реал ҳаётдаги вазифаларни бажариб, орзу-умидлар билан реал воқелик орасида умр ўтказадилар. Идеалларга интилиш орзуси билан, реал ҳаётда умр ўтказиш зарурияти ўртасидаги муайян зиддият эса, одамзотни яшашга ундайдиган, умрининг энг қийин, таназзул даврларида ҳам умид учкунлари сақланиб қолиши учун асос

бўладиган умргузаронликнинг асосий тамал тошидир, инсон ҳаётининг мазмуни, маъноси в кадрили белгилайдиган объектив жараёндр.

Умуминсоний кадрятлар (айниқса, уларнинг идеал шакллари) омилкор фаолиятга чорловчи оптимистик ғоялар, шиорлар ролини ўйнаши ҳам мумкин. Бундай ҳолда улар кишини амалий ишлар қилишга ундайдиган, унинг фаолиятига маъно ва мазмун бағишлайдиган, мақсадини аниқлаш имконини берадиган, бирор жараёнга, жамиятда амалга оширилаётган вазифаларга нисбатан шахс ёки ижтимоий субъектларнинг қандай муносабтад бўлаётганини аниқлаш имконини берадиган маънавий мезонга айланади. Одамлар ўзлари ва атрофдагиларнинг амалий фаолиятини, бирор соҳадаги хатти-ҳаракатларини ана шу мезонлар билан солиштириб кўриб мулоҳаза юритадилар, хулоса чиқарадилар, уларга баҳо берадилар.

Баъзан айрим киши ёки бирор гуруҳнинг у ёки бу кадрятни барқарор қилиш мақсадида олиб бораётган фаолияти умуминсонийлик мезонига тўғри келмаслиги ҳам мумкин. Масалан, ҳамма араб халқлари, славянлар, туркийзабон халқлар ва бошқа кўп миллатли халқлар бир-бири билан умуммаданий кадрятлардан бири, дўстликнинг оддий кўшничилик доирасига сиғмаслиги, унинг кенг камровли умуммиллий жиҳатлари борлигини инкор этиш қийин. «Араб дунёси»нинг («турк дунёси», «славянлар дунёси» ва ҳ.к.) мустаҳкам иттифоқчилик ва ҳокисор кўшничилик муносабатларини ўрнатиш асосида умуммиллий дўстликнинг жаҳон ҳамжамияти манфаатларига тўғри келадиган жиҳатларини, ижобий қирраларини намоён қилиш борасидаги уринишлари умуминсонийлик мезонларига мос келиши лозим эди. Гўёки айнан ана шу мақсадга қаратилган араблар дунёсинибирлаштириш тўғрисидаги хулосани нотўғри талқин қилиш, оқибатда Ироқ томонидан Қувайтнинг босиб олинишига сабаб бўлди (1990 йил). Бир қарашда жуда ҳокисор бўлиб кўринган юқоридаги ғояга асосланган амалий ҳаракат ва усул баҳсли бўлиб чиқди. Бу ерда маданий бирлик ва дўстлик туйғуси билан боғлиқ кадрятларни барқарор қилишга қаратилган аниқ фаолият ва хатти-ҳаракатни умуминсонийлик талабларига мос келтириш тўғрисидаги умумий қоида бузилди: гўё яхшилик байроғи остида олиб борилган аниқ ҳаракат усули (яъни уруш) умуминсоний кадрят бўлган тинчлик ва миллий озодлик талабларига мо келмай қолди.

Аслида қардош халқларнинг бир-бири билан маънавий яқинлиги асосида, улар ўртасидаги умуммиллий биродарлик занжирларининг мустаҳкамланиб бориши, тарихий жараёнлар натижасида ажралиб яшаётган миллатнинг қўшилиши умуминсоний кадрятлар ва уларни барқарор қилиш амалиёти талабларига мос келиши лозим. Шу маънода, бир неча ўн йиллар иккига бўлиниб яшаган Вьетнам халқи бирлашганлиги, икки герман давлатлари ва немис халқи қўшилганлиги, корейс халқлари сифларида бирлашиш ғоялари кучайиши, туркийзабон халқлар умуммиллий алоқаларининг янги босқичга кўтарилиши, қадимги Рим империяси ўрнида воқеликка айланган «Европа мамлакатлари иқтисодий ҳамкорлиги» (Маастрихт шартномаси, 1993 йил) тобора ўсаётганлиги миллийлик борасидаги умуминсоний кадрятларни барқарор қилишнинг замонамизда юзага келаётган аниқ шакллари сифатида талқин қилиниши мумкин.

Умуминсоний кадрятлар жамиятнинг ижтимоий тузилиши, унга мансуб турмуш, оила, уруғ, қабила, элат, миллат, халқ, давлат ва бошқаларнинг ижтимоий ҳолати, маънавий ҳаёти, ахлоқ, ҳуқуқ, дин, маданият, нафосат, санъат, илм-фан соҳалари билан боғлиқликда ҳам намоён бўлади. бу борада улар ўз табиатига кўраамалий фаолиятнинг ҳақиқий мақсадларини ифодалайди, муайян аҳамиятга эга бўлади, керакли ахборот беради, жамият қоидаларидан ижодий фойдаланиш, кундалик хатти-ҳаракатларнинг маънавий асосларини тўғри белгилаш имконини яратди. Ахлоқда яхшилик, бурч, виждон, ҳаётнинг маъноси; сиёсат, ҳуқуқ ва мафкурада тенглик, одиллик. Мустақиллик, демократия, эркинлик; нафосатда гўзаллик, улуғворлик; маданият, санъат ва фанда жамият аҳамиятига молик бўлган ютуқлар, кашфиёт, қонун-

қоидалар ва бошқалар ҳам кундалик ҳаётда қадриятлар даражасига кўтарилган. Бундан ташқари жамият аъзолари учун умумий бўлган талаблар: ўз қавми бўлган одамзод жонига қасд қилмаслик, танини соғ-саломат сақлаш, хушхулқлик ва бошқа ўнлаб инсоний жиҳат ва хусусиятлар ҳам умуминсониятга хос бўлган маънавийликнинг асосий бўғинларидир.

Умуминсоний қадриятлар сиёсат ва ҳуқуқ билан боғлиқ соҳаларда ўзига хос жиҳатларда намоён бўлади, бунда мустақиллик, адолат, одиллик, тенглик каби идеал-қадриятлар, уларга эришиш борасидаги жараёнлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу жараёнларда умуминсонийликка мос келмайдиган йўллардан боришнинг нотўғри эканлигини ижтимоий тажриба азал-азалдан исботламоқда.

Ижтимоий тараққиёт жараёнида умуминсонийликнинг устуворлиги талаблари ҳар бир тарихий бирликнинг тарихий ривожланиш маҳсули, эканлигини, бунда тирик инсонларнинг тақдири, орзу-умидлари борлигини ҳисобга олишни тақозо қилади. Бу талабларга кўра ҳар бир киши соҳ-омон яшаш, умр кечириш, ўз вужудини омон сақлаш каби ҳуқуқлари билан бирга дунёга келади, бу ҳуқуқларни унга табиат ато этган, бирор мақсадлардан келиб чиқиб инсонни бу ҳуқуқлардан маҳрум қилиш мумкин эмас. Қандай синф, табақа, қатлам вакили бўлмасин, унинг бошқалар каби яшаш ҳуқуқи борлиги мутлақ ҳақиқат, одам зоти эса бу ҳуқуқ нуқтаи назаридан тенгдир. Умуминсонийликнинг бу борадаги талаблари, яъни инсоннинг табиий-тарихий ҳақ-ҳуқуқлари, унинг яшаш ва умр кечириш ҳуқуқининг табиийлиги ва ҳатто муқаддаслигини тўла-тўқис эътироф қилишдир. Халқ оғзаки ижодида ҳам, қадимги ва замонавий динларда ҳам, давлатларнинг конституцияларида ва бошқа ҳужжатларда ҳам буни яққол кузатиш мумкин. Буюк француз революцияси (1789 йилда) қабул қилган «Инсон ва граждандар ҳуқуқлари Декларацияси»да ҳам, 1948 йилнинг 10 декабрида БМТ Бош Ассамблеяси тасдиқлаган «Инсон ҳуқуқларининг энг умумий Декларацияси»да кишиларнинг табиий-тарихий ҳақ-ҳуқуқлари жамиятдаги асосий умуминсоний қадриятлар эканлиги алоҳида таъкидланганлиги бежиз эмас.

Оламдаги инсонларнинг яшаш жойлари, ўтмиш авлодларининг ҳоқи яширинган замин, ўзи туғилган юрти билан боғлиқ умуминсониятга хос бокира туйғулари бор. Бу туйғулар туғилган уйдан, маҳалла, қишлоқ, шаҳар кўчасидан тарбиялана бошлайди, киши мансуб бўлган тарихий бирлик, унинг ўтмиши билан боғланган ижтимоий ҳудудга нисбатан муносабатда намоён бўлади. киши Ер сайёрасининг фарзанди эканини, ўз учун суюкли ҳудуд сайёранинг таркибий қисми бўлган ватан эканлигини англаганида, ундаги бу туйғу умуминсонийликнинг талабига мос келадиган даражага кўтарилади. Сайёрамиз кишилари учун ундаги тирикликнинг вужудга келиши, ривожланиши, одам зотининг онгли фаолити, меҳнати, маданий ва маънавий камолотга эришиш босқичлари, табиат ва жамиятда амалга оширган ишлари билан боғлиқ жараёнларни ифодаладиган тарих ҳам ўз аҳамияти ва қадрига эга. Тарих – одам зотининг илк вужудга келган даврдан, бизнинг кунларимизгача яратган моддий бойликларини, инсоният ҳаётида рўй берган ўзгаришларни келажакка етказиб берадиган «қадриятлар сандиғи»дир. Тарих – замин вужудларини яшириб турган авлодлар руҳи олдидаги қарздолик туйғусини зўзгаган. Ўтмишдаги воқеаларни ўрганиш зарурияти туғилган ва келажакнинг режаларини тузиш жараёнида риводланишнинг аниқ йўл ва усуллари танлаб олинаётган даврларда қадриятга айланади.

Умуминсоний қадриятлар ва уларнинг асосий шакллари хилма-хил тарзда, ранг-баранг ҳолат ва турли даражаларда намоён бўладиган ғоят мураккаб, мазмунан ниҳоятда юой ва серқирра ижтимоий тушунчалардир. Шу сабабга кўра, уларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш хусусиятлари тўғрисидаги қисқа таҳлилда бу борадаги масалаларнинг ҳамма жиҳатларини қамраб олиш қийин.

Миллий қадриятлар

Қадриятлар тизимида миллат, унга хос белгилар, жиҳатлар, хусусиятлар, уларнинг вужудга келиш жараёнларига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудуд ва у билан боғлиқ туйғулар, миллатнинг ўтмиши, тарихи, маданияти, у яратган маданий бойликлар ва маънавий меросбилан боғлиқ қадриятлар ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Бу қадриятлар бирор миллат кишилари учун умумий бўлиб ҳисобланади. Улар алоҳида шахс қадриятларини умуминсоний қадриятлар билан боғловчи халқалардан биридир. Муайян киши ёки шахс умуминсоний қадриятларни англашда, ўз фаолиятини ушбу қадриятлар мезонига мослаштиришда миллий қадриятларни ҳиобга олади, улар билан боғлиқ жиҳатларни ҳам назарда тутлади.

Дунёдаги халқлар орасида айнан шу миллатнинг борлиги, мавжудлиги, бетакрорлиги, «Кўхна тарих шодасида битта маржон» (Э.Воҳидов) сифатида зоҳирлиги ҳар қандай киши учун аҳамиятга эга бўлиши табиий. *Миллат – ҳар қандай миллий қадриятнинг объекти, миллий қадриятлар тизими таянадиган ижтимоий асосдир.* «Миллат» атамаси қадрият объекти сифатида тушунилганида, бир-бири билан қонқариндош халқларга нисбатан ишлатиладиган «туркий халқлар», «славяналар», «роман халқлари» кабиларга умуммиллийлик даражаси мос келади.

Миллат бир томондан, ўзининг қадриятларини мутассил вужудга келтириб туради, ўтмишдан келажакка ривожланиш жараёнида уларни доимий такомиллаштириб, янги-янги қирраларини шакллантириб туради, иккинчи томондан эса, унинг ўзи ҳам мавжуд қадриятлар тизими таъсири остида ўзгариб ва ривожланиб борради. Миллат – ўзининг қадриятларини вужудга келтириб, уларнинг янги-янги қирраларини ва жиҳатларини сайқал-лаштириб, тараққиёт жараёнида такомиллаштириб туриши маъносида ўз қадриятларининг ҳақиқий эгаси, макон ва замондаги илгариланма ҳаракатдан иборат ўзгаришлар жараёнида уларни ўтмишдан келажакка томон етказиб берадиган энг асосий объектдир.

Миллатнинг таназзули–миллий қадриятлар-нинг таназзулидир! Бу – оқибат натижада ушуб қадриятларнинг эгасиз қолиш хавфини тугдиради. Инсоният тарихи–муайян этносларнинг вужудга келиши, тараққиёти ва таназзули, уларнинг ўрнига бошқалари вужудга келишидан иборат жараёндир, дея эътироф қилишни бутунлай вужудга келишидан иборат жараёндир, дея эътироф қилишни бутунлай нотўғри, дейиш қийин. Бундай қараш эса ўз навбатида ғоят муҳим ва долзарб масалага, яъни миллат миллий қадриятларининг объекти ва эгаси сифатида ўзхўзини сақлаб турмоғи, ўзининг авлодларини асраб-авайламоғи лозим, деган масалага эътибор беришга олиб келади.

Инсоният тарихида Бобил, Византия, Майя империяларини вужудга келтирган этнослар бўлганлиги маълум. «буюк цивилизациялар» номи билан юритиладиган бу этнослар кейинчалик, турли халқ, миллат, элатлара айланиб кетганлар, ўзларининг умумий-тарихий бирлигини йўқотганлар ёки тарихий таназзул жараёнлари, уруш ва қирғинлар оқибатида камайиб кетганлар. Амазонка бўйларида ва Мексика ўрмонларида ўз даврининг вайроналарини қолдирган майя халқи тўғрисида шундай фикрни айтиш мумкин. Қадимги замоннинг энг буюк маданиятларидан бирини яратган бу халқ таназзулга учраган, унинг ёзуви унутилган, майялардан 100га яқин шаҳарларнинг вайроналари қолган ва шу тариқа буюк маданият бешикларидан бирининг чироғи сўнган.¹²

Ҳар бир миллат ўз қадриятларинининг яратувчисигина эмас, балки уни асраб-авайловчи ва келажакка етказувчиси ҳамдир. Миллий қадрият-ларнинг сақланиши учун ҳар бир миллатнинг ўзи масъулдир. Бу эса масъуллиқнинг фақат алоҳида шахсларга эмас, балки бутун миллатга ҳам хос намоён бўлишини англатади. Миллат озод

¹² История античных цивилизаций. Т.1. – М.: Век, 1991. 169-178 бетлар.

бўлмаслиги, сиёсий жараёнлар натижасида бирор империя ёки давлатга қарам бўлиши мумкин, аммо унда ўз миллий кадриятларини сақлаш туйғуси йўқолиб кетмайди.

Миллатни миллий кадриятларнинг объекти ва субъекти сифатида тушуниш, у билан боғлиқ миллий кадриятлар тизимини илмий таҳлил қилиш, миллатнинг ўзини ижтимоий кадрият сифатида қараш имконини беради. Бу эса миллий кадриятларнинг намоён бўлиши, тарихий ривожланиш жараёнида ўтмишдан келажакка томон ҳаракатини таҳлил қилишга имкон яратади. Миллий кадриятлар:

– *кишиларнинг табиий, тарихий ва ижтимоий бирлигини таъминлайдиган этник маконда шаклланади, ранг-баранг тарзда, турли шаклларда намоён бўлади, кишиларнинг онгига, ҳаёт тарзига ўзига хос тарзда таъсир қилади;*

– *кишиларнинг ўзаро муносабатларида, ижтимоий фаолиятларида кўзга ташланганиб туради ҳамда ана шу муносабат, фаолият, мақсад, эҳтиёж ва интилишлар учун маънавий асос бўлади;*

– *моддий, маънавий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа соҳаларда муайян натижа сифатида юзага келишлари, кишилар учун зарурият сифатида ўзига хос аҳамият касб этишлари, уларга фойда келтиришлари ҳам мумкин;*

– *ижтимоий ривожланиш жараёнида ўзгариб, такомиллашиб, ранг-баранг жиҳатлар авлоддан-авлодга ўтади, мерос қолади.*

Миллий кадриятлар ва уларнинг алоқадорлигини ифодаси бўлган кадриятлар тизими, миллатнинг ўзи билан бирга тарих силсилалари, замона зайллари, турли ижтимоий ва сиёсий жараёнлар орасидан ўтмишдан келажакка томон ўтиб туради. Бу кадриятлар кўпроқ миллатнинг этник хусусиятлари ва этник макони билан боғлиқ. Халқларнинг ижтимоий тараққиёти эса уларнинг миллий-этник кадриятлари равнақи билан узвий алоқадорликда давом этади. Ҳар бир халқ ёки миллат, ўзига хос ранг-баранг кадриятларни такомиллаштириб бориши натижасида, умуминсоний кадриятларни шакллантириб, унинг қирраларини ривожлантириб боради.

Миллий кадриятлар табиатига кўра фақат тор доира сақланиб қолмайди, балки равнақ топиб, турмуш жараёнида мутассил янгиланиб, бошқа халқлар кадриятларини ютуқлари билан бойиб боради. Ҳар бир эл, элат, урағ ёки халқнинг урф-одатларида, уларни бажаришдаги фаолиятида ўзига хослик бўлади. агар ана шу ўзига хосликни ўша жойнинг аҳолиси кадрласа, улар ҳаётининг бир қисмига айланган бўлса бунинг ёмон жойи йўқ. Бундай ўзига хослик билан боғлиқ кадриятларни бошқа жойда, бошқача тарзда яшаётган кишиларнинг тарозуси билан ўлчаш ёки бу масалада бошқларнинг ҳакам бўлиши мақсадга мувофиқ эмас. Умуминсонийлик туйғуси фақат ўз халқи кадриятини ардоқлаш, кўз-кўз қилиш ва бошқалар орасига ёйиш учун интилишга асосланмайди, балки ҳар бир халқ, элат, уруғ кадриятларини қандай ҳолатда бўлса, шундайлигича қабул қилиб, уларни ҳурмат қилишдан бошланади.

Ҳар бир миллатнинг ўзи кадрлайдиган маданияти, тили, аъаналари, урф-одатлари, маросимлари ва одоб нормалари бор. Дунёда аҳолиси сон жиҳатидан кўп ёки камроқ халқ бўлиши мумкин, аммо маданий ва маънавий соҳада бир-биридан кам ёки ортиқ миллат йўқ. Айни пайтда сотқин миллат ҳам, қоралаш ҳуқуқига эга бўлган миллат ҳам йўқ. Аммо ҳар бир миллатнинг ўзига хос ўтмиши, маданий ва маънавий кадриятлари, миллий қаҳрамонлари, бошқа миллатнинг ўзга миллат фаолиятини баҳоловчи ҳакам бўлишга ҳаққи йўқ. Бирор бир таълимот, давлат шакли ёки яшаш усулини қабул қила олмаганлиги учун ҳч қачон у ёки бу миллат айбдор эмас. Шу маънода умуминсонийлик бир миллат кадриятларини бутун оламга ёйиш йўли билан эмас, балки ҳамм миллат ва элатларнинг кадриятларини асраб-авайлаш, мурасалаштириш, тарих тарозуси сақлаб қоладиган кадриятларни ҳурмат қилиш ва оламдаги миллий ранг-барангликнинг табиий ранг-баранглик билан узвий алоқада эканлигини англаш йўли билан бойиб боради.

Миллий қадриятлар миллатнинг табиий-тарихий ривожидан, ижтимоий турмуши, яшаш тарзи, ўтмиши, келажаги, маданияти, маънавияти, урф-одатлари, анъаналари, тили, у вужудга келган ҳудуд билан узвий боғланган. Улар хилма-хил шаклларда, бир-бири билан узвий алоқада намоён бўлади, ўзига хос миллий қадриятлар тизимини ташкил қилади. Бу тизимда табиий-тарихий бирликни таъминловчи қадриятлар – қон-қардошлиқ, маданий-маънавий яқинлик, ўтмиш ва маънавий мерос, она юрт туйғуси ва бошқалар нисбатан барқарор бўлиб ҳисобланади. Улар миллий қадриятлар тизимида тарихий жараёнлар давомида тез ўзгариб турадиган баъзи кундалик ёки амалий аҳамиятга молик бўлган қадриятларга нисбатан, миллий қадриятлар тизимида, ўз ўрнини ва аҳамиятини узоқроқ сақлаб қолиши билан боғлиқ хусусиятини ифода қилади.

Миллий қадриятлар тушунчаси муайян миллатнинг табиий, тарихий ва ижтимоий ривожланиш жараёнида яратган моддий ва маънавий бойликларидан эмас, балки улар яшаётган ҳудуд маданий-маънавий мерос, миллий маданият, тил, миллий онг, миллат руҳи, тарихи, ўтмиши, турмуши ва яшаш тарзи, миллат ҳаётининг тартиб-қоидалари ҳамда улар билан боғлиқ миллий хусусиятлар, жиҳатлар ва бошқаларнинг аҳамиятини ифода қилади. У умумий қадриятлар тизимида миллатга хос бўлган қадриятларнинг энг умумий жаҳатларини акс эттиради.

Миллий қадриятларнинг асосий шакллари

Бизнингча, миллий қадриятлар тизимининг, нисбатан барқарор ҳолатида, қуйидаги шакл ёки таркибий қисмларни ажратиш мумкин:

1. Миллатнинг генофонди, табиий бетакрорлиги, ўзига хослиги, тарихий ўзгарувчанлиги ва ижтимоий ранг-баранглиги;

2. Миллат тарихи, ўтмиши, келажаги ва маънавий мероси;

3. Миллий ҳудуд, моддий ва маданий яшаш шароитлари, иқтисодий асос ва ижтимоий устқурма билан боғлиқ жиҳатлар;

4. Урф-одатлар. Анъаналар, маросимлар, турмуш тарзи ва бошқалардаги миллийлик, улар билан боғлиқ ўзига хос хусусиятлар;

5. Миллий тил, миллий маданият ва маънавият, миллат онг ва миллий руҳ, миллий туйғулар ва ғоялар.

Миллий қадриятлар тизимининг таҳлилида, аввало миллатнинг вужудга келиши, ўтмиши, бугуни ва келажаги билан боғлиқ табиий-тарихий қадриятларга эътибор бериш лозим. Ҳар бир миллат ўзини ташкил қилган кишилар учун аввал табиий-тарихий бирлик сифатида қадрлидир, у оламдаги бошқа турли-туман халқ, элат ва миллатларга ўхшамайдиган ўзига хос бетакрор хусусиятларга эга. Бундан ташқари, ҳар қандай миллат тарихий тараққиёт ва ривожланиш жараёнида янгилашиб, ўзгариб борадиган ранг-баранг қатламлар, синфлар ва бошқаларнинг диалектик уйғунлигини ифода қиладиган ижтимоий бирлик ҳамдир.

1. Миллатнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги, ранг-баранглиги ва ижтимоий жараёнда ўзгариб бориши билан боғлиқ энг асосий қадрият–унинг генофондидир. Генофонд – фақат ирсият орқали ўтадиан табиий ўзига хослик эмас, балки тарихий белгилар, хусусиятлар, ранг-баранглик ва ўзгарувчанликни ҳам ўзида ифода қилади. Айнан бирор халқ, миллат, элатни йўқотиш учун қилинган тажовузнинг «генцид», деб аталиши бежиз эмас. Миллатнинг генофонди – унинг энг асосий тарихий, миллий қадриятларидан биридир. Биз чет эллар, МДХ давлатлари ва Ўзбекистонда чоп этилган китоб, рисола, мақолаларда генофонд билан боғлиқ таърифлардан 20 га яқинини кўриб чиқдик. Уларнинг қарийб аксариятида бу тушунча муайян табиий-тарихий ёки биологик бирликнинг маълум бир ҳудудда узоқ яшаши натижасида шаклланган ва авлодлардан-авлодларга ўтадиган табиий, биологик хусусиятлари ҳамда

жиҳатларининг йиғиндисини ифодалаш таъкидланган. Генофонд тўғрисидаги тушунча, айниқса, қон-қариндош миллатлардан тақриб топган халқларнинг тарихий бирлик сифатида ижтимоий тараққиётнинг нисбатан узоқ даврида мавжуд бўлиши мумкинлигини исботлайди. Миллат тарихий ўзгаришлар, уруш ва қирғинлар натижасида аста-секин ўзгариши, камайиб кетиши мумкин. Аммо уни генофондининг ўзгариши миллатнинг ниҳоятда тез ўзгариши миллатнинг ниҳоятда тез ўзгаришига, авлодларидан мерос қолган табиий-тарихий хислатларининг тез йўқолиб кетишига олиб келади.

Собиқ Совет иттифоқида кейинги 50 йил давомида миллатларнинг генофондини сақлаш муаммолари тўғрисидаги масала билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борилмади. Бизнингча бунинг ўзига хос сабаблари бор: 1) ижтимоий генофонд тўғрисидаги ҳар қандай илмий тадқиқот, ўз объекти бўлган миллат, элат, халқ тарихан бетакрор эканлигини эътироф этар, уларни ижтимоий ривожланишдаги узоқ даврда амалга ошган жараёнларнинг маҳсули эканлигини таъкидларди, бу эса сталинча миллатлар тўғрисидаги назарияга мос келмас эди; 2) тадқиқотлар тарихий ривожланиш жараёнида шаклланган миллий геофондлар тез ўзгариб кетмаслигини, балки бу жараён узоқроқ муддатга чўзилишини тасдиқлаши, бу эса миллатларнинг жадал суръатлар билан кўшилиб кетиши ва «совет халқи»ни вужудга келтириш имкониятини исботлашга ҳалақит берар эди.

Собиқ СССРдаги 70 йиллик «социалистик экспериментлар» жараёнида одамлар бошига тушган турли хил қатоғонлар, урушлар, бутун-бутун миллатларнинг ўз тарихий ватанидан кўчирилиб юборилиши, сохта шиорлар билан «юз мингчилар», «саксон мингчилар» ва бошқа ҳаракатлар натижасида аҳоли катта қисмининг кўчиб юриши, экологик тангликлар ва бошқалар мамлакатдаги халқлар, миллат ва элатларнинг генофондига салбий таъсир қилмай қолмади. Бу эса кўпгина илғор кишиларни, олим ва зиёлиларни ташвишга сола бошлади. Атоқли қирғиз ёзувчиси Ч.Айтматов «манкуртлар» тўғрисидаги масалани кўтарди, бу эса айнан генофондга бефарқ кишилар муаммосидир. В.Астафьев юқоридаги жараёнлар натижасида, «Халқимизнинг генофонди ўзгариб кетмадимикан?» – деган саволни қўйди. Бошқа олимлар ҳам бу саволнинг ниҳоятда асосли ва энг долзарб мақолаларда миллатларга қарши узоқ йиллар давомида олиб борилган нотўғри сиёсатнинг салбий оқибатлари кўрсатилди. Зеро совет даврида рўй берган юқоридаги сабаблар одамларга, каттаю-кичик миллатларга нисбатан ниҳояси йўқ уруш, ўзига хос «геноцид» (бу атаманинг биринчи қисми юнонча – уруғ, қабила; иккинчи қисми эса лотинча – ўлдираман деган маънони англатади) бўлганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас.

Ўзбекистонда ҳозирги даврга келиб бу масалага алоҳида эътибор берилганлиги, соғлом авлодни тарбиялаш, халқ генофондини соғломлаштириш умумдавлат миқёсидаги вазифага айланганлиги асло бежиз эмас. Миллатнинг генофонди унинг бетакрорлигини англатади, бу бетакрорлик эса ушбк миллат тарихий ривожланишнинг муайян даврлари билан боғланганлигини кўрсатади. Бу бетакрорликни умуминсонийлик жиҳатидан баҳолаш – ўз миллати кадритларини холисона тарғиб қилиш, ўзга миллатнинг кадритларига путур етказмасликка асосланади. Зеро, Ўзбекистондаги «Соғлом авлод учун» ҳаракат, республика ҳудудида истиқомат қилаётган бутун халқ камолоти учун фаоллик эканлиги сир эмас.

2. Миллий кадритлар кишиларнинг яшаш жойлари, турмуш шароитлари билан боғлиқликда шаклланади. Ан шундай кадритларнинг энг асосийси туғилган ватан ва она юртни севиш туйғусидир. Ватанни севиш туйғуси – инсон туғилиб вояга етган, у мансуб бўлган тарихий бирликнинг ўтмиши билан боғланган ижтимоий, иқтисодий, маданий муҳитга ва ҳудудга нисбатан бўлган муҳаббатдир. Бу бутун инсониятга хос умумий туйғудир. У ҳамма миллат вакиллари учун хос, уни бирор халқда кўпроқ, бошқасида камроқ ривожланган дейиш учун асос йўқ. Ватан туйғуси муайян тарихий бирликни вужудга келтирган ва сақлаб турадиган жойга нисбатан дунёга келган

табий-ижтимоий туйғудир. Бу эса ҳар қандай миллатга мансуб кишининг табиат билан чамбарчас боғланганлиги ва башар фарзанди эканлигини исботлайди.

Кишилар ўз этник маконига табий-тарихий боғланганлар. Аммо дунёда ўз ватанини йўқотган ёки ундан жудо қилинган миллатлар кўп. Турли хил тарихий жараёнлар натижасида ўз ватанини тарк этган халқлар ҳам борки, бунинг оқибатида ҳозир турли жараёнлар кечмоқда. Исроил давлати ўрнида миллоддан илгариги II ва I минг йилликда яшаган яҳудийлар дастлаб Миср, Вавилон ва Ассирия билан урушлар оқибатида (мио.олдинги VI-II асрлар), сўнгра эса, бу ерни босиб олган римликларга қарши яҳудийлар қўзғолони енгилганидан кейин (миллод. 69 йил) бошқа жойларда яшашга мажбур бўлди. Аммо Ватан туйғусини йўқотмади. Бу туйғуга асосланган талаб, 1947 йил 29 ноябрда БМТ Бош Ассамблеясининг икки мустақил давлат – Исроил ва Фаластин давлатларини тузиш тўғрисида қарор қабул қилишга сабаб бўлди. Исроил 1948 йил 14 майда тузилди. Аммо яҳудий халқининг Ватан билан боғлиқ туйғусидан сиёсий мақсадларда нотўғри фойдаланиш, Фаластин давлати учун ажратилган ерларнинг босиб олинишига олиб келди. Бу эса фаластин халқининг Ватан туйғуси билан боғлиқ орзулари амалга ошишига ҳалақит бермоқда ва бу умуминсонийлик талабларига хилофдир.

Ватан туйғусида кишиларнинг ўзи мансуб бўлган тарихий бирлик шаклланишига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудудга нисбатан маънавий қарздорлиги, бурч ва масъулияти билан боғлиқ ижтимоий туйғулари намоён бўлади. Ватан – ана шундай туйғунини уйғота олгани учун ҳам қадриятдир. Чунки “... Ватан деб устида ўтирганимиз оддий бир тупроқ эмасдир, ... устида ўтирганимиз тупроқ унинг ёпинчиғидир ва у ёпинғич бўлганлигидан ҳам муқаддасдир”¹³. Унинг аҳамияти ва қадри муайян халқ, миллат учун бекиёс. Бу туйғунини социологик текшириш натижалари билан ўлчаш қийин, бирор кишига эса «Ватанингизни севасизми, уни қай даражада севасиз?» –каби савол билан мурожаат қилиш ножоиз.

3. Энг асосий миллий қадриятлардан бири – миллат учун умумий муомала воситаси бўлган миллий тил билан боғлиқ. Мутахассислар оламда 5000 га яқин тил борлигини қайд қиладилар, уларни 15 та катта оилага бўлиб ўрганадилар, тилларнинг такомиллашуви билан бирга, улар тарқалган ҳудуднинг майдони ҳам ўзгариб боришини таъкидлайдилар. Масалан, VII асргача Арабистон ярим оролининг бир қисмида тарқалган араб тили, ундан кейинги бир неча аср орасида Африка ва Осиёнинг бошқа қисмларига ҳам тарқалади. Худди шундай туркий тиллар ҳам Кичик Осиёдан Шарқий Сибиргача бўлган кенг ҳудудга тарқалган. Шу билан бирга қадимда Осиёда кенг тарқалган хетлар тили эса бутунлай йўқолиб кетган.

Туркий халқларнинг тили биз учун умуммиллий қадрият маъводир. Ана шу гуруҳга кирган тилларни санаб чиқишнинг ўзиёқ, уни мукамал билиш Европа ва Осиёнинг жуда катта қисмида бемалол гаплашиш имконини беришини кўрсатади. Туркий тилларда Евроосиёнинг 20 дан ошиқ миллатлари сўзлашадилар. Туркийзабон халқлар ҳозир 100 млн.дан ортиқ кишини ташкил қилади¹⁴.

Миллий тиллар билан боғлиқ муаммо иттифоқда «миллатларнинг бир-бири билан яқинлашуви принципи» асосида қараб келинди. Қ.Х.Хоназаров ёзганидек: «Сталин ҳаёт вақтидаёқ унинг миллатлар ва миллий тилларнинг қўшилиб кетиш назарияси илмий ва амалий жиҳатдан пуч ва асоссиз экани маълум бўла бошлади. Лекин унинг вафотидан сўнг деярли қирқ йил ўтган бўлса ҳам, шу вақтгача бу назария расман танқид остига олинган эмас¹⁵». Собиқ СССРнинг республикаларида миллий тилларни ишлатиш қўламининг қисқариб бориши жамиятнинг илғор кишилари, зиёлилар, олимлар ва бошқаларни ташвишга солар эди. Лекин бу салбий жараёнларни

¹³ Зиё Кўкалп. Туркчилик асослари // Ўзбегим. –Т.: Ватан, 1992. 30-бет.

¹⁴ Народоноселение стран мира. –М.: Политиздат, 1989. 330-б.

¹⁵ Миллатлараро муносабатлар маданияти ва байналмилал тарбия. –Т.: Ўзбекистон, 1993. 46-бет.

илмий текшириш, холисона ва оқилона ҳал қилиш борасидаги фаолиятлар «миллатчилик», деб қаралар эди.

Ўтган ўн йилликлар давомида республикамизда ўзбек тилининг мавқеи ва ишлатиш даражаси пасайиб кетган эди. асосий халқи ўзбеклардан иборат бўлган жойда содир бўлган бу аҳвол тўғридан-тўғри умуминсоний кадриятлар мезони, миллий мустақиллик талабларининг бузилишини англатар эди. Ҳозирги даврга келиб Ўзбекистонда «давлат тили тўғрисидаги қонун»нинг қабул қилиниши, ўзбек тилининг давлат тили, деб эътироф қилиниши ва бунинг Ўзбекистон Конституциясида белгилаб қўйилиши миллий ва умуминсонийлик диалектикасининг талбабидир.

4. Миллатларнинг маънавий мероси, анъаналари, урф-одатлари, миллий адабиёи, санъати ва бошқалар билан умуминсоний кадриятларнинг миллий даражадаги намоён бўлиш шакллари боғлангандир. Уларнинг асосида ҳар бир миллат, халқ ёки элатнинг тарихий ривожланиш жараёнида авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган маданий хусусиятлари ва жиҳатлари ётади. Миллат фақат муайян ҳудудда яшайдиган вабир хил тилда сўзлашадиган кишилардангина иборат эмас, балки умумий маданий-маънавий жиҳат ва хусусиятлар асосида мавжуд бўлиб турган тарихий-ижтимоий бирлик ҳамдир.

Маданият инсоният тарихининг илк даврларидан бери унинг ажралмас ҳамроҳи, инсоннинг ўзи каби қадимийдир. Оламда маданиятсиз эл, миллат ва халқ йўқ. Ҳар қандай халқ ёки миллат тарихий ривожланиш ва тараққиёт мос келадиган ўзига хос маданиятга, бу борада ҳам умуминсоний ривожланишда ўз ўрни ва хусусиятларига эга. Мисрликлар қадимдан қолган пирамидалари, хитойликлар Буюк Хитой девори, европаликлар эллада ва Рим тарихи билан боғлиқ ёдгорликлари, илмий кашфиётлари билан умуминсоний маданиятга ҳисса қўшганлари каби, бошқа халқларнинг ҳам бунда ўз ўрни ва ҳиссаси бор. Бу борада муайян халқнинг ўзига хослиги, унинг ҳозирги даврдаги ривожланишини илгариги ижтимоий ҳолати билан солиштирилиши тўғрисида ниҳоятда эҳтиёткорлик билан фикр юритиш мумкин, аммо бу масалага боша миллат нуқтаи назаридан ёндашиб бўлмайди.

Ҳар бир халқнинг маданияти ўзига хос ва бетакрор бўлиб, у ривожланади ва такомиллашади. Бу айниқса, қон-қариндош халқлар билан боғлиқ маданий кадриятлар ривожиди катта аҳамият касб этади. араблар, хитойар, славянлар, туркий забон халқларнинг умумий маданий кадриятлари бор. Шу билан бирга бу халқлар мансуб миллатларга хос хусусий маданий кадриятлар ҳам мавжуд. Бу борадаги фарқларнинг озлиги, аввало уларнинг асосий этнос – она халқдан ажралиш жараёни тарихан кам давом этаётганлиги билан боғлиқ. Аммо ўз навбатида, бу фарқларнинг мавжудлиги эса ана шу жараённинг реаллигини ҳам акс эттиради. Бу жараёнга диққат билан назар ташлаш эса, қон-қариндошлик жиҳатидан, маданий илдизларига кўра бир-бирига яқин бўлган, ижтимоий тараққиётнинг муайян даврида ягона этносни ташкил қилган халқлар яна ягона этнос бўлиш томон бормоқдами? Ёки улар ўз номини берган давлатларда бир неча янги этнослар вужудга келмоқдами? – деган масалани келтириб чиқаради. Бу масала эса, аввало, бир неча асрларга тенг бўлган жараёнларни камраб оладиган азалий ва навқирон ўзгаришларни чуқур илмий таҳлил қилиш заруриятини кўяди.

Маданий-маънавий соҳа билан боғлиқ миллий кадриятларнинг амал қилишида учта жаҳатни ажратиб кўрсатиш мумкин: а) кишиларнинг ижтимоий онги билан боғлиқлик; б) кишиларнинг муносабати ва фаолияти орқали амалга ошиш; в) моддий ва маънавий соҳадаги бирор натижа, бойлик ва бошқалар тарзида намоён бўлиш.

Маданий кадрият шакллари кўп ҳолларда у ёки бу миллат кишилари ўртасидаги муносабатлар, фаолият ва хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Маданий бойликларни яратиш, анъана ёки урф-одатларни қадрлаш дунёдаги ҳамма миллат ва халқларга мос умуминсоний жиҳатлардир. Аммо уларни асраш, авлодларга мерос қолдириш борасидаги хусусиятларни тарбиялаш, бу жараёнлардаги фаолият ва хатти-ҳаракатларда миллий ўзига хослик бор. Бу борадаги миллийлик ана шундай ўзига

хослик билан белгиланади. Масалан, меҳмондўстлик ҳамма халқларга хос умуминсоний хусусиятдир. Аммо бир миллат уйга келган меҳмондан «Овқат ейсизми?» – деб сўрашни одат ҳисобласа, бошқа миллат учун меҳмонга бундай мурожаат қилиш ножиоз. Ёки бир халқда меҳмон келиши билан дастурхон безатилса, доимо шамол эсавергани ва кумлар овқатга зарар етказиши мумкинлигини ҳисобга оладиган саҳройи халқларда эса меҳмон ижозат бермагунича дастурхон очилмайди ва ҳоказо.

Миллий қадриятлар макон ва замонда маданий соҳадаги бирор кашфиёт, ютуқ, натижа ёки маънавий бойлик тарзида намоён бўлиши мумкин. Халқнинг даҳоси, маънавий-ақлий етуқлиги, билимлари, илм-фанда эришган ютуқлари ана шу натижаларда яшириниб ётади. Биз эслатган Миср эҳромлари, Буюк Хитой девори, Рим ва Афина, Самарқанд ва Бухородаги ёдгорликлар, аллома ва мутафаккирларнинг кашфиётлари ана шундай натижаларга мисол бўлади.

Демак, ҳар қандай миллат ижтимоий бирлик сифатида ўзига хос, бетақроқ қадриятларни яратади. Миллий қадриятларнинг объекти ва субъекти сифатида ҳар бир миллат ўз қадриятларини асраб-авайлайди, ривожлантириб ва такомиллаштириб боради. Ушбу маънода миллат миллий қадриятларнинг эгаси, асраб-авайловчисидир. Шу билан бирга унинг ўзи ҳам ижтимоий тараққиёт жараёнида ўзгариб, янгиланиб, ранг-баранг жиҳатлар кашф қилиб боради. Миллий қадриятлар миллий маконда шаклланади, ранг-баранг тарзда намоён бўлади, миллатга мансуб кишиларнинг онгига таъсир қилади, улар учун маънавий мезонлар ролини ўтайди, ижтимоий ривожланиш жараёнида доимо янгиланиб, авлоддан-авлодга ўтиб боради. Уларнинг турли жиҳатларини ва замонавий аҳамиятини ўрганиш муҳим вазифа бўлиб қолди.

Инсон қадри ва шахсий қадриятлар

Инсон ва унинг қадри муаммоси – фалсафанинг азалий мавзуларидан биридир. Одам зотининг дунёга келиши, бошқа жонзотлардан фарқи, табиат ва жамиятдаги ўрни, инсоний фазилатлари, шахсий хусусияти тўғрисидаги масалалар ҳамма давр файласуфларининг диққат марказида турган. Фан соҳасида одамнинг жисмоний тузилиши, табиий-биологик хусусиятларини ўрганиш ҳамон давом этмоқда. Ижтимоий фанларда эса шахс камолоти, унинг ижтимоий, маънавий қиёфаси ва камолоти билан боғлиқ жиҳатлари тадқиқ қилинмоқда. Хуллас, одамзот учун ўзига ўхшаган бошқа кишилар, уларнинг хусусиятлари, жамиятдаги ўрни, қадри, ўтмиши ва келажаги билан боғлиқ муаммолар, азал-азалдан энг асосий тадқиқот ва кузатиш объекти бўлиб келган.

Инсон қадри

Инсоннинг ўзини қадрият сифатида талқин қилиш билан, унинг қадри ва шахсий даражадаги қадриятлар тизими тўғрисидаги масалалар бир-биридан фарқ қилади. Бу борада уч хил йўналишда фикр юритиш мумкин, яъни:

– ҳар бир инсон, шахсни-қадрият сифатида қараиш мумкин. Бундай инсоннинг ўзи, унинг табиий-тарихий жараёндаги мавжудлиги, тирик жонзотлар орасида ягона ижтимоий вужуд эканлиги эътиборга олинади. Бу борадаги таҳлил аниқ инсонга қаратилган бўлиб, уни махсус тадқиқот мавзусининг объектига айлантиради;

– инсоннинг қадри, яъни уни ижтимоий жараёнлардаги ўрнини, атроф-муҳит ва бошқа кишилар учун аҳамиятини, жамиятдаги мавқеи ва бошқаларни тадқиқ қилиш ҳам мумкин. Бу борадаги таҳлил инсоннинг ижтимоий-тарихий аҳамиятини ўрганишга асосланади;

– шахснинг маънавий олами, қиёфаси, қизиқишлари, талаб ва эҳтиёжлари, фаолияти билан боғлиқ қадриятлар тизимини ҳам таҳлил қилиш мумкин, бунда асосий эътибор қадриятларнинг шахсий (алоҳида, якка) даражада намоён бўлиш шакллари ва хусусияларига қаратилади.

Инсон тарихий тараққиёт жараёнида турли хислатлар, сифатлар ва хусусиятларга эга бўлган, маънавий-ахлоқий жиҳатларни қиёфасида акс эттирган ижтимоий мавжудот сифатида жамиятдаги асосий қадрли субъектдир. Шу билан бирга у, оламга ижтимоий муносабатда бўлиш, одамлар билан муомала ва алоқага киришиш, меҳнат қилиш асосида моддий ва маданий бойликларни вужудга келтириш, тафаккури, ҳис-туйғулари, фикрларини тили воситасида ифодалаш каби хусусиятларга эга бўлган умумижтимоий вужуд ҳамдир.

Инсон жамиятсиз яшай олмаганидек, жамият ҳам инсонсиз мавжуд бўлмайди. Ҳар қандай жамият ўзини ташкил қилиб турган кишиларнинг фаолияти, ўзаро муносабати ва умргузаронлиги билан тирикдир. Шу маънода инсон – ҳар қандай жамият бор бўлишини таъминлаб турадиган асосий ижтимоий элементдир. Бундай таъминланиб туриш инсоннинг индивидуал – шахсий иштироки орқали, яъни бирор гуруҳ, қатлам, синф, қавм, элат, халқ ёки миллат доирасидаги фаолияти, амалга оширган ишлари, яратган бойликлари, ўзига ва ўзгаларга нисбатан муносабати орқали намоён бўлади.

Инсон қадри унинг ижтимоий хусусиятлари, жамиятда амалга оширган фаолияти, бошқаларга ва атроф-муҳитга муносабати, хатти-ҳаракатининг аҳамияти сифатида камолотга етганлиги, ижтимоий хусусиятларни ўзлаштириб олганлиги ва уларни маънавий қиёфасида намоён қила олганлигида ҳам кўринади.

Одамзотнинг шахсга айланиши, ўз қадрини ва ўзгалар қадрини англаш жараёни узоқ йиллар давом этади. дастлаб норасида гўдак учун она кўкраги, сути, алласи энг асосий қадрият бўлса, она кўлидан тушган, она кўкрагидан ажралган бола учун эса,

аста-секин атроф-муҳит, ўзи яшаётган макон, ўзга кишилар ва ўзи ҳам қадриятга айланиб боради. Бу даврда у ўз шахсий эҳтиёжи ва мақсадларини ўзига хос «қадрият кўзгуси» орқали кўради, ўзига керакли ва зарур нарсаларни муҳайё қилишларини кўпроқ хоҳлайдиган, талаб қиладиган бўлиб қолади. Болалар ҳаётининг кўпгина тадқиқотчилари камолотнинг бу муҳим даврида (5-6 ёш) ўз қадрини ошириш ва шахсини севиш, яъни уларда болалик эгоизми кўпроқ мавжуд бўлишини таъкидлайдилар.

Албатта инсон илк болалик даврида қолиб кетмайди, ота-она, қариндош-уруғ, дастлабки ўқитувчилар унинг қадриятлар мезонини англашида муҳим ўрин тутадилар, шу тариқа инсон камолот сари боради. Бу жараёнда етук шахсга айланиш имконияти бўлган одамзот наслининг ҳар бир вакили оилавий, маънавий-ахлоқий, миллий, ижтимоий қадриятлар таъсирида тарбияланади, шу билан бирга, унинг шахсий жиҳатлари, кадрланадиган сифатлари ва хусусиятлари камолотга етиб боради. Бу жараёнда шахснинг ўзи ҳам ижтимоий кадрли вужуд сифатида шаклланиб, ўз қадрини намоён қилиб боради.

Инсоннинг бутун умри шахсий қадриятларни такомиллаштириш, ўз қадрини камолга етказиш, ўзгалар, жамият, замон ва ундаги содир бўлаётган ўзгаришлар қадрини англашга интилиш жараёнидан иборатдир. *«Қариллик» иборасини инсонга биологик маънода ишлатиш мумкин, аммо бу тушунчани инсон қадрига ва қадриятларига нисбатан ишлатиш ножоиз. Зеро қариллик қадрсизланиш бўлмагани каби ёшлик ҳам беқадрлик, дегани эмас!*

Ўз шахси ва бошқалар қадрини англаб етиш учун инсоннинг камолоти давомида шаклланган маънавий қиёфаси ва дунёси эзгуликка хизмат қилиши, юксак ижтимоий сифатларга эга бўлиши, унинг ўзи эса ҳаётнинг моҳияти ва мақсадини тўғри англайдиган даражада тарбияланган бўлмоғи лозим. Ушбу маънода, Сукротнинг «Ўз-ўзингни англа!» – шиори ғоят катта аҳамият касб этади. Ўз қадрини англашнинг объектив, субъектив, ижтимоий ва шахсий томонлари бир-бири билан доимий алоқадорликдадир. Улар инсон табиатининг турли жиҳатларидир. Шахснинг қадри у яшаётган замон, ундаги жараёнлар, ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар билан диалектик алоқадорликда намоён бўлади. муҳит ва давр талаблари шахс қадрини шакллантириб, сайқаллаб боради, унинг ўзи эса ижтимоий муносабатларнинг субъекти сифатида, ўз қадрининг шахсий талаблари, эҳтиёжлари ва мақсадлари билан нақадар алоқадорлигини чуқурроқ англаб олиш томон боради.

Ҳозирги даврда муайян кишининг қадри куйидагиларга намоён бўлиши мумкин:

– *табиатга, таиққи оламда рўй бераётган жараёнларга нисбатан муносабати, ушбу жараёнлардаги ўрни ва фаолияти;*

– *турли ирқ, миллат, ижтимоий қатламларга мансуб бўлган, ранг-баранг мақсадлар ва қадриятларга интиладиган кишиларга муносабати;*

– *ўз-ўзига, оила, турмуш, жамов ва жамиятдаги ўрнига нисбатан муносабати;*

– *меҳнат, ишлаб чиқариш ва иқтисод борасидаги жараёнларда иштироки, жамиятдаги моддий эҳтиёжларни қондириши ва моддий бойликларни яратиши жараёнига қўшаётган ҳиссаси;*

– *сиёсий ўзгаришлар, жамиятни демократиялаштиришида қатнашиши, бу жараёнда қандай мақсадларни кўзлаётганлиги;*

– *жамиятда қарор топган қадриятлар тизими тез ўзгариб кетган ҳозирги даврда қандай позицияни эгаллаши, ўзини қандай тутини, бу жараёнда иштирок этиши билан боғлиқ фаолияти;*

– *ҳозирги даврдаги универсал технологиялар, ишлаб чиқариш ва боқариш воситаларининг замонавий талабларига ҳозиржавоблиги, бу борадаги малакаси, қобилияти ва кўникмаларини такомиллаштириш учун амалга ошираётган хатти-ҳаракатлар;*

– табиий баркамоллик, жисмонан соғломлик ва иқтисодий таъминланганлик борасидаги талаб ва эҳтиёжларини маънавий-ахлоқий камолоти ва амалий фаолияти билан уйғунлаштира олиши;

– маънавий баркамоллиги, ахлоқий камолоти ва нафосати, билими, қобилияти, истеъдоди, иқтидори ва улардан қандай мақсадларда фойдаланаётганлиги;

– ўзининг шахсий. Миллий, диний, ирқий, синфий ва бошқа соҳалардаги манфаат ва мақсадларини, талаб ва эҳтиёжларини, интилиши ва фаолиятини умуминсонийлик талабларига мослаштира олганлиги;

– маҳдудлик, манқуртлик, маҳаллийчилик, миллатчилик, хурофот ва бошқа бидъатларнинг моҳиятини тўғри англаб олганлиги, уларга нисбатан муносабати ва бошқлар.

Юқоридаги жиҳатларни ҳисобга олган шахс кадрини баҳолаш ва шу асосда аниқ шахсларнинг типларини аниқлаш имконига эга бўлиш мумкин.

Шахсий кадриятлар

Ҳар бир инсон – бир олам, ҳар бир киши эса бошқаларга ўхшамайдиган ўзга бир дунёдир. Инсоннинг ана шу мажозий маънодаги маънавий олами, ўзгаларга ўхшамайдиган қиёфаси ва бетакрор дунёси кадриятнинг шахсий даражада намоён бўлиш хусусиятлари билан узвий боғланган. Бу даражадаги кадриятлар тизимининг ҳар бир бўғинини алоҳида ёки тизимини яхлит ҳолда таҳлил қилишда, диалектик билиш, унинг аниқлик ва мавҳумлик усуллари ниҳоятда қўл келади. Бу усулларга асосланганда, умумий ёки мавҳум кишилар эмас, балки аниқ, замонавий шахс кадри ва унга боғлиқ бўлган кадриятларни таҳлил қилиш имкони очилади. Юқоридаги фикрларни ҳисобга олган ҳолда шахсий кадриятлар тизимида қуйидагиларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

– одам зотининг табиий-тарихий кадрият-лари;

– маънавий-ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гўзаллиги билан боғлиқ кадриятлар;

– меҳнати ва иқтисоди билан боғлиқ кадриятлар;

– индивидуал камолоти ва ижтимоий мавқеи (ёки «карьераси») билан боғлиқ кадриятлар;

– ҳузур-ҳаловати билан боғлиқ «гедонистик» кадриятлар;

– қобилияти ва истеъдоди билан боғлиқ интеллектуал кадриятлар;

– ҳис-ҳаяжон, туйғулари билан боғлиқ «эмоционал» кадриятлар.

1. Инсониятнинг табиий-тарихий кадриятлари унинг биологик жонзод, тирик вужуд сифатидаги яшаши, сиҳат-саломатлиги, туғилиш, ўлим, ҳаёт кечириш даврлари, болалик, ўсмирлик, йигит ва қизлик, эркак ва аёл, қарилик онлари билан боғлиқ намоён бўлади. Табиий кадриятлар ҳар бир тирик вужуд каби, одам зотининг ҳар қандай авлоди, қавми, миллат ва элатга тегишлидир. Шу маънода табиий-тарихий кадриятларга эга бўлмаган ижтимоий субъект ёки шахсни учратиш қийин. Ҳар бир киши, эл, халқ, миллат ва қавм учун табиий-тарихий кадриятларнинг мавжудлиги ижтимоий зарурият ҳисобланади, бу заруриятни эътироф этиш умуминсоний талабдир.

2. Шахснинг маънавий-ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гўзаллиги билан боғлиқ кадриятлар диалектик уйғунликда намоён бўлади. Улар умуминсонийликнинг шахс қиёфаси билан боғлиқ намоён бўлиш даражасини ифодалайди. Маънавий-ахлоқий қиёфа, нафосат ва гўзаллик билан боғлиқ шахсий кадриятларнинг ҳар бир шакли, кишиларнинг жамиятдаги бирор типини ажратиш кўрсатиш учун асос бўлиши мумкин. Бу шакллар эса ниҳоятда хилма-хил бўлиб, улар қуйидагиларга кўринади:

– шахс умри ва ҳаётининг маъноси, яъни яшайдан мақсад, хотира, мерос, ворислик, орзу-умид, бахт-саодат ва бошқалар билан боғлиқ кадриятлар;

– шахснинг атроф-муҳит, ватан, давр, оила ва турмуши, севги-муҳаббати, ота-она ва фарзандлари, турмуш гўзаллиги ва бошқалар билан боғлиқ қадриятлар;

– шахснинг эркинлиги, озодлик, тенглик, эътиқод, ахборот олиши, мулкка эгалик қилиши, яшаши жойларни танлашдаги мустақиллиги, даҳлсизлиги билан боғлиқ қадриятлар;

– шахсий масъулият, яъни ижтимоий заруриятни англаши, унга амал қилиши, тартиб-интизоми, ор-номуси, бурчи, виждони, қадр-қиммати ва бошқалар билан боғлиқ қадриятлар;

– шахсий масъулият, яъни ижтимоий заруриятни англаши, унга амал қилиши, тартиб-интизоми, ор-номуси, бурчи, виждони, қадр-қиммати ва бошқалар билан боғлиқ қадриятлар;

– шахснинг нафосати, маънавий гўзаллиги, эстетик туйғуси, диди, маданияти, ўзига, ўзгаларга, табиат ва табиқ муҳитга нисбатан нафосатли муносабатига алоқадор қадриятлар.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу қадриятлар орқали умуминсонийлик шахсий даражада, муайян кишининг қиёфасида қадрият сифатида намоён бўлади. Қадриятларнинг бу даражада намоён бўлиши нисбий хусусиятга эга бўлса-да, аммо улар алоҳида кишилар, уларнинг ҳаёти, фаолияти, жамиятдаги мавқеи ва ўрни учун ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

3. Ҳаётда иқтисодий жиҳатларга кўпроқ эътибор берадиган, уларга фойдалилик нуктаи назаридан қарайдиган шахслар учрайди. Бундай кишиларнинг айримлари мол-мулкка эга бўлишга кўпроқ ҳаракат қиладилар, пул, бойлик орттириш, улардан фойдаланиш йўллари яхши биладилар. Бошқа шахслар билан муносабатда. Дўстлар орттириш, қуда-андачилик ва шу қабиладарда ҳам бу жиҳат етакчилик қилади. Бундай кишилар учун моддий манфаат олиб келадиган муносабат ёки фаолият қадрли бўлиб, қиммат нарсалар кўпроқ фойдалидир.

Яқин ўтмишимизда бундай кишилар жамият фойдасини ўйламайдиган, ўз манфаатини бошқалар манфаатидан устун кўядиган шахслар сифатида, танқид қилинар эди. аслида, юқоридаги хусусиятлар мъеёрида, бошқаларнинг қадрини ерга урмайдиган, уларга зиёни тегмайдиган бўлса, унда уларнинг зарари ва фойдасига диалектик ёндашмоқ зарур. А.Авлоний таъкидлаганидек, «Иқтисод, деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилуру. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саҳоватлик зидди баҳиллик ўлғони каби, иқтисоднинг зидди-исрофдир». Алломанинг иқтисод борасидаги, шахс қадрини оширувчи сифатлар тўғрисидаги, бу сўзлари замонамиз учун ниҳоятда долзарб, аммо унинг кўйидаги фикри ундан ҳам долзарброқдир: «Ҳозирги замонда мақсадга етмак, ўз миллатига хизмат қилмак, халққа мақбул бўлмак учун илм вва мол лозимдур. Оламдаги барча миллатларнинг ҳол ва қудратлари бойликлари ила ўлчанур. Ҳар ерда бой миллатлар... хўжа ўлғондек, фақирлари... қул ва асир бўлиб қоладур. Сўзнинг қисқаси, ҳозирги замонга мувофиқ киши бўлмак учун илм ва маърифат ила баробар иқтисод, бу борасинда инсоф, туганмас саъй, битмас ғайрат лозимдур»¹⁶.

Бозор муносабатлари билан боғлиқ келажак А.Авлоний таърифини келтирган кишилар, уларнинг вояга етиши, камолоти, фаолияти, хатти-ҳаракатларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

4. шахснинг «гедонистик» (грекча – ҳузур-ҳаловат) қадриятлари ҳузур-ҳаловат ва лаззатли ҳаёт кечириш билан боғлиқ бўлган фаолият, хатти-ҳаракат, муносабат, эҳтиёж, талаб ва интилишларда ўз ифодасини топади. Албатта, ҳар бир инсон ҳузур-ҳаловаткўриш, шод-хуррам яшашни истайди, орзу қилади, бунга эришиш йўллари

¹⁶ Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёқуд ахлоқ. 34-бет.

кидиради. Ушбу маънода бу кадриятлар шахсни фаол бўлишга, ижодий фаолият юритишга ундайди. Кўпгина кишилар ўз умрини тинч, хузур-халоватда ва шод-хуррамликда ўтқишни, бу борада бошқаларга ҳалақит бермасдан, ўзгалар ҳисобидан эмас, ўз меҳнати, қобилияти орқали шундай ҳаёт кечиришга эришишни орзу қилади, улар орасида тўла хузур-халоватда яшаш қийин эканлигини, ҳатто бунинг иложи йўқлигини таъкидлайдиганлар ҳам йўқ эмас.

Гедонистик кадриятларни устун қўювчи кишилар нарса, воқеа, ҳодисаларни кўпроқ хузур-халоват бағишлаши, ўзларининг чачоқларини қондириши, ижобий ҳиссиётлар уйғотиши, салбий кечинмалардан халос қилишига қараб кадрлайдилар. Улар саёҳатлардан кўра дам олиш уйларига, томошалардан кўра ҳордиқ чиқарувчи жойларга боришни афзал кўрадилар. Кўп ҳолларда ўзлари ҳам бировларга ҳалақит бермаслик, уларнинг тинчини, хузур-халоватини бузмаслик учун ҳаракат қиладилар, дўстлар, ҳамроҳлари ҳам ана шундай сифатларига қараб танлашга интиладилар.

Моддий бойликларни тақсимлашда, нисбатан одамларнинг тенглигига эришиш асосий вазифаси бўлиб ҳисобланадиган камбағал жамият билан яшаш шароити баланд, моддий бойликлари бисёр, кишиларнинг маънавий эҳтиёжи, қобилияти ва таланти учун кенг имкониятлар яратиш асосий вазифа бўлиб ҳисобланадиган жамият ўртасида фарқ катта. Улар орасидаги фарқ гедонистик кадриятларга нисбатан муносабатда ҳам намоён бўлмасдан иложи йўқ. Собик советлар жамиятида моддий жиҳатдан тенглик асосий вазифа, деб қаралгани сир эмас. Бу масала советлар давридан қолган муаммоларни ҳам бартараф этиш, умуминсоний, шарқона ва миллий кадриятларни барқарор қилиш учун ниҳоятда муҳим.

5. Шахснинг жамият, ижтимоий тизимда эгалланган мавқеи, амали, жамоа ва муҳитдаги ўрни билан боғлиқ ижтимоий мавқеига алоқадор кадриятлари ҳам мавжуд. Улар фақат шахсий доирада кадрият саналиши, шахсий кадриятлар тизимида муайян ўрин эгаллаши мумкин. Шахснинг мавқеи билан боғлиқ кадриятлари амал, бошқарувчилик, пешқадамлик билан боғлиқ хусусиятларни тарбиялаш, кишиларнинг ижодийлиги ва изланувчанлигини оширишга ундайдиган омил вазифасини ўташи мумкин.

Ушбу кадриятларни устувор биладиган шахслар учун, бошқа кишиларнинг жамият ёки бирор ташкилотдаги ўрни, муайян доирадаги мавқеи катта аҳамият касб этади. улар жамиятда юқори мавқеини эгаллаганидан обрў-эътиборли саналадиган одамларни кўпроқ кадрлайдилар. Шундай кишиларнинг насихатларига қулоқ тутдила, фикрларини ўрганадилар, уларга эргашадилар, турмуш тарзларидан ибрат оладилар, ўзлари ҳам ҳаётда ёки муайян жамоада юқорироқ лавозимни эгаллашга ҳаракат қиладилар.

Шахснинг ижтимоий камолоти ва мавқеи билан боғлиқ кадриятлари кўп ҳолларда уни кунт билан ўрганишга, сабоқ олишга, ўз устида ишлашга, ҳаёт дипломатияси алифбосини эгаллаб олишга ундайди. Бундай кишиларнинг кўпчилиги ўзларига дўст-ёр орттириш, қўшнилари, ҳамроҳларни танлашда ҳам юқоридаги жиҳатларга эътибор берадилар. Бундан ташқари, улар ўзфаолиятлари учун зарур бўладиган янгиликлар, сиёсий ва мафкуравий ўзгаришларни тезроқ англаб оладилар ва давр йўналишларига ҳозиржавоб бўлишга ҳаракат қиладилар. Жамият ва миллатнинг тақдири ҳам улар учун бегона эмас.

Кишининг ижтимоий мавқеи, амали, лавозими билан боғлиқ шахсий кадриятлари жамиятда ўзига хос ўрин тутди. Уларга фақат ижобий ва салбий хусусиятларни вужудга келтириш манбаи сифатида қараш нотўғри. Бундай кадриятларни ўрганиш, жамиятимиз туб ўзгаришларни бошидан кечираётган ҳозирги давр учун, ниҳоятда муҳим. Бу борада эса чуқур илмий таҳлилга асосланган тадқиқотлар олиб бориш зарурияти етилган.

6. Шахнинг интеллектуал кадриятлари унинг қобилияти, билим, истеъдоди, таланти, уларни рўёбга чиқариш имконияти ва бошқалар билан узвий боғланган. Бу кадриятлар билан боғлиқ муаммолар ижтимоий билимларнинг азали мавзуларидан биридир. Қадимги Греция ва Рим фалсафасида ҳам, Шарқ ва Осиё мутафаккирлари қарашларида ҳам инсон ақли, қобилияти, истеъдодининг аҳамияти ва қадри ғоят баланд, деб ҳисобланган. Ҳозирги замонда инсоннинг бу соҳадаги кадриятлари аҳамияти ниҳоятда кучайиб бормоқда. Бундай шароитда интеллектуал кадриятларни таҳлил қилиш муаммолари катта аҳамият касб этмоқда.

Қобилият, истеъдод ва талант ҳаммада ҳам бир хил ривожланавермайди ва бир текис намоён бўлмайди. Бу кадриятлардан шахнинг фаолиятида фойдаланиш ниҳоятда тез ва ижобий натижалар бериши ҳам мумкин, гап уларни тўғри тарбия қилиш, рағбатлантириш, ҳаққоний баҳолашдадир. Уларни устун қўядиган кишилар бошқларни ана шу жиҳатларига қараб баҳолайдилар, уларнинг билим, аҳлий камолини ҳисобга оладилар. Бундай кишилар учун ақлий-илмий камолот, ўз ижодий қобилиятларини такомиллаштириш, талантини янада яхшироқ намоён қилиш мумкин бўлган фаолият, ижтимоий муносабатларда эса бунга имкон берадиган жиҳатлар катта аҳамият касб этади. улар касб, фаолият ва иш жойларини, ҳатто умр йўлдоши, дўстлар танлашда ҳам интеллектуал кадриятларни ҳисобга оладилар. Турли илмий ва ўқув билимгоҳлари, ижодий ташкилотлар, таҳририятларда бу борадаги фидойи кишиларни кўплаб учраиш мумкин. бошқа хусусиятларига кўра бир-биридан мутлақо фарқ қиладиган, турли авлодларга, миллат ва бошқларга мансуб кишиларни интеллектуал кадриятлар бирлаштиради ва муайян мақсад йўлида ҳокисор меҳнат қилишга ундайди.

Интеллектуал кадриятлар камёб бўлиб, жамият, илм-фан, ижод ва кашфиётлар учун ниҳоятда зарур. ана шу сабабдан ҳам иқтидорли, қобилиятли, истеъдодли кишиларни асраб-авайлаш, уларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш ижобий натижалар беради. Ҳозирги даврда бундай кишиларга талаб ниҳоятда ортиб бормоқда. Ишлаб чиқариш талбалари ўсганлиги, электроника, кибернетика, автоматика ва умуман фан-техника ютуқларидан ҳамма соҳаларда кенг фойдаланиш. Янги технологияларни жорий қилиш зарурияти интеллектуал кадриятлар аҳамиятини ошириб, ана шу кадрият шакли хос бўлган ёш авлодни камол топтиришни кун тартибига қўймоқда. Бу эҳтиёж, айниқса, собиқ иттифоқ ўрнида вужудга келган давлатлар, шу жумладан Ўзбекистон учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

7. шахнинг эмоционал кадриятлари асосан ҳис-туйғуларга, кайфиятларга, кучли ҳаяжонларга (стресс) боғлиқ бўлади, кўпроқ руҳий ҳаяжонлар оқибатида фаолият юритадиган даврда шахслар қадрини белгилайди. улар икки хил: кишини эмоционал таъсирдан кейин тезкорлик ва шиддат билан ижобий ҳаракат қилишга (ботирликка) ундаши; ёки салбий, ниҳоятда суст фаолият юритишга, тушкунликка тушиш, саросимага (қўрқоқлик) олиб келиши мумкин. Эмоционал кадриятлар муайян даражада кишилар фаолиятини ва хатти-ҳаракатини тартибга солиб туриши мумкинлигидан шахс маънавияти учун катта аҳамиятга молик.

Ҳис-туйғулар, кайфиятга асосланган эмоционал жиҳатларни устун қўядиган шахслар кўпроқ ўзларига ўхшаган кишилар билан мулоқатда бўлиш, бунга имкон берадиган фаолият тури ёки касбни танлашга ҳаракат қиладилар, ўзлари ҳам гоҳида кучли эҳтиросга эга бўладилар, хатти-ҳаракатларида ҳис-туйғулар устунлиги сезилиб туради. Шахсий фаолиятларида эҳтироф, ҳис-туйғулар ва ҳаяжонларга бой жиҳатлар кўпроқ бўлишини хоҳлайдилар ва бунга ҳаракат қиладилар уйда жим ўтиришдан кўра томошаларни, китоб ўқишдан кўра қўшиқ куйлашни, корхонада кийим тикадиган ишчи бўлгандан кўра, уларни намоёиш қиладиган ходималикни (манекенқица), фотографикдан кўра суратга тушишни ёқтирадиган (фотомодел) кишилардир. Оммавий ижрода овозини баланд қўйиб, солдатлар машқида астойдил ер тепиб турган кишини кўрсангиз, уни ҳис-ҳаяжон бошқараётганига амин бўлаверинг.

Ҳис-ҳаяжон ва туйғуларга асосланган эмоционал жиҳатлар, ҳолатлар қадрият бўлиши мумкинми? – деган масала турли баҳсларга сабаб бўлиши мумкин. Аслида бу фикрни умуман шахсий қадрият тизимини ташкил қиладиган таркибий қисмларнинг кўплари хусусида ҳам айтиш мумкин. Ҳозирги даврда алоҳида инсонни илмий нуқтаи назаридан қадрият сифатида тушуниш зарурияти, ижтимоий фанлар ва руҳшуносликнинг қўлга киритган ютуқлари асосида, ишлаб чиқариш ва бошқаришда ғоят катта аҳамият касб этаётган эмоционал-психологик муаммоларга замонавий ёндашишни талаб қилмоқда.

Демак, инсон табиатнинг олий мўъжизаси, тарихий тараққиётининг ижтимоий маҳсули сифатида жамиятдаги асосий қадриятдир. Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий одиллиги унда умуминсонийлик мезонларига амал қилиниши, пировард натижада инсон қадрининг қай даражада эканлиги, шахснинг индивидуал қадриятларни намоён қилиши учун имкониятлар яратилганлиги билан боғлиқ. ҳар қандай киши ўз қадриятлари, уларнинг турли шаклда намоён бўлиши натижасида бошқалар ва жамият учун қадридир. Инсон нафақат қадриятлар дунёси, балки ўз қадри ва унинг намоён бўлиши учун ҳам масъулдир. Бу масъуллик эса ўз навбатида унинг қадрини шакллантирадиган асосий мезонлардан бири бўлиб ҳисобланади.

ҚАДРЛАШ ВА ҚАДРСИЗЛАНИШ МУАММОЛАРИ

Кишиларда кадрлаш туйғусини шакллантириш ва тўғри тарбиялаш ниҳоятда муҳим. Бу туйғу инсонга она сути, ота васияти боболар ўгити, авлодлар ёди, мозий сабоқлари билан бирга ўтади, мерос қолади. У фақатгина меросий туйғу эмас, балки кишининг бутун ҳаёти давомида тарбияланади. Сайқалланади, бирор йўналиш асосида такомиллашади, турли даражаларда намоён бўлади. Кадрлаш туйғусининг қандай шаклланганлиги кадрлаш даражаларида кўзга ташланади. Шахсий даражада у инсоннинг маънавий камолотини, унинг қандай қадриятларни устувор билишини, бу қадриятларни барқарор қилишдаги фаолиятини ифодалайди. Кадрлашнинг миллий ёки умуминсоний даражаларида эса муайян миллатнинг маънавий етуқлиги, жамиятнинг баркамоллиги, ундаги мавжуд ҳаёт тарзининг инсонпарварлиги намоён бўлади. аммо, ҳаётда доимо ҳам, кадрлаш мўлжаллари тўғри белгиланавермайди, гоҳида кадрлаш мезонларига амал қилинмайди ёки уларга аҳамият берилмайди. Бу эса бир қатор салбий оқибатларни келтириб чиқариши ҳам мумкин. Жаҳон тарихи шахсий маҳдудлик, миллий манқуртлик, буюк давлат шовинизм, маъносиз космополитизм, фашистларча олий ирқ даъвоси каби иллатлар пайдо бўлмаслиги учун кадрлаш меъёрлари ва қадрият мўлжаллари тўғри белгиланган бўлиши, улар кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятининг маънавий мезонларига лозимлигини исботлаб турибди.

Кадрлашнинг белгилаб қўйилган чегараси бўлмасада, у чексиз ҳиссий жараён эмас. Балки муайян кадрлаш меъёрлари мавжуд. Кадрлаш меъёрлари қадрият мўлжаллари ва кадрлаш мезонлари билан узвий боғланган.

Кадрлаш меъёрлари ва қадрият мезонлари кадрлаш туғуси натижасида шаклланган маънавий камолот ва ижтимоий комиллик даражасини. Ахлоқий етуқлик, нафосат, маданиятлилик, ҳуқуқ ва одилликнинг зарурий талабларини ўзида акс эттирадиган аксиологик тушунчалардир. Бу тушунчалар остида турмушнинг қоғозларда ёзилмаган, ақл ва идрок билан англаб олинадиган, ўқиб эмас уқиб ўрганиладиган ҳаётий қонунлари, талаб ва нормалари ифодаланган. У ёки бу нарса, воқелик шакли, киши, унга хос фаолият ва хусусиятни кадрлашда ана шуларга эътибор бермоқ керак.

Кадрлаш меъёрларининг бузилиши кўнгилсиз ҳолларга, маънавият талабларининг сийқалашувига олиб келади. бундай ҳоллар ижтимоий субъектларнинг фаолият кўрсатиш даражасига, эътироф этилган ҳолатига боғлиқ бўлади. Масалан, шахсий қадриятлар борасида бу ҳол қуйидагиларда яққол кўринади: ўтакетган соддалик – лақмаликка ёки бачканаликка аланиб кетади; ўз хислат ва хусусиятларини ортиқча кўз-кўз қилиш – мақтанчоқлик ва тантиқликка, юз-кўзларига ортиқча оро бериш – ҳақиқий гўзалликнинг бузилишига, бошқаларга муносабат ва муомаладаги ҳаддан кўп жаҳду-жадал қилмоқ ҳамда ортиқча шиддат кўрсатмоқлик – ғазабга, тушунмасдан ва билмасдан қилинган бундай нодонлик жаҳолатга олиб келади. бу салбий хусусиятлар билан бирга шахват, адоват, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, нифоқ, тама, зулм кабиларнинг ҳар бири умум томонидан эътироф этилган ахлоқий қадриятлар мезони ва кадрлаш меъёрларининг бузилганлиги, муайян қадрсизланиш намоён бўлаётганлиги ифодалайди. Шу билан бирга улар инсоннинг ижтимоий ва маънавий кадр-қимматини оширмайди, балки уни салбий хусусиятларининг намоён бўлиши сифатида кўзга ташланади.

Тўғри тарбияланган кадрлаш меъёрлари диёнат, шижоат, қаноат, сабр, интизом, виждон, ор-номус, гўзаллик, нафосат, ифқат, ҳаё, идрок, садоқат, одиллик вабошқаларда яққол намоён бўлади. Маънавиятнинг ушбу жиҳатлари ахлоқ, хулқ ва бошқа соҳаларда кадрлаш меъёрлари қандай бўлиши лозимлигини англатади.

Албатта бу борадаги хулосалар нисбий, уларнинг намоён бўлиш даражаси ҳам хилма-хил. Масалан, муайян шахсни кадрлаш меъёрларининг бузилиши, собиқ

иттифоқда И.Сталин шахсига сиғинишни, ёки Л.Брежнев давридаги каби орден ва медалларга ружу қўйиш, қарсақбозликни келтириб чиқарган эди. ягона кучнинг хукмини сўзсиз бажарадиган системанинг яратилиши собиқ СССРни тоталитар давлатга айлантирди. Худди шундай ҳолат, яъни кадрлаш меъёрининг бузилиши ва «олий ирқ» ғоясининг мутлақлаштирилиши Германияда фашизмнинг пайдо бўлишига, Ямато мамлакатининг Хитой ва Манжурияга эгалик ҳукуки борлиги Ўзбекистонда даъволар эса Япониянинг II жаҳон уруш давридаги босқичларига, БМТ ажратган ерларга қаноат қилмаслик эса Исроилнинг ўзга ерларни босиб олишига ва Фаластин фожеасига олиб келганлиги айна ҳақиқат. Қўлида қурол ушлаши мумкин бўлган кучларнинг ҳокимият кураши, бу курашда мамлакатнинг яхлитлиги мезонининг унутилиши ва кадрлаш меъёрларининг бузилиши Камбоджада ва Афғонистонда ўнлаб йиллар давомида рўй бераётган хунрезликларга сабаб бўлиб турибди. Айнан Камбоджада, қарийб 30 йилдан буён, ҳокимият қўлдан-қўлга ўтмоқда, яп-янги даъвогарлар пайдо бўлмоқда. Тахт бўш қолаётгани йўқ. Аммо бу халққа фойда келтираяптими? Йўқ албатта. Биргина Пол Потчилар даврида 1,5 млн. камбоджалик ҳалок бўлди, миллионлаб кишилар уй-жой ва бошпанасиз қолдилар, минглаб жафокашлар мамлакатдан қочиб кетишга мажбур бўлдилар. Худди шундай ҳолни Афғонистон ҳам бошидан кечирмоқда. Афғонистонда подшоликнинг тугатилиши, Муҳаммад Таракий, Ҳафизулла Амин, Нажибуллаларнинг тахтда туриши, собиқ совет кўшинларининг интервенцияси – буларнинг барчаси, бор-йўғи ўн йилда содир бўлди. Ана шу 1977-1987 йилларда 1,5 миллион афғонистонлик ҳалок бўлди, мамлакатнинг халқалри орасидаги нифоқ кучайиб кетди. Ҳокимиятга интилиш, уни эгаллаш илинжи кучайди, ҳар бир кичик худуд бошлиғи ўзини эгаллаш илинжи кучайди, ҳар бир кичик худуд бошлиғи ўзини мамлакатга ҳукмдор, дея ҳис эта бошлади. Уларнинг орқасидан эргашган кучларнинг ҳокимият учун курашлари маъносиз хунрезликка айланиб қолди. Холбуки бу икки мамлакатда ҳам ички урушлар билан машғул бўлаётган кучларнинг фаолиятини, урушларга сарфланаётган маблағларни тинч қурилиш, мамлакат фаровонлигига сарфлаш бутун инсониятнинг тинчлик йўлидаги ҳаракатларига мос бўлиб тушар эди. Бу жойларда урушнинг маъносиз заруриятга айланганлиги уруш қуролларининг аҳамиятини ошириб юбораётганлиги табиий.

Бўлмаса, биргина замонавий асбоб ускуналар билан жиҳозланган ва бир киши бошқарадиган тез учар самолётни сотиб олиш учун кетган маблағ билан 80 та хонадонга замонавий уй-жой қуриб бериш мумкин. Ҳозир Афғонистонда ишлатилаётган замонавий бомбанинг биттаси учун кетган маблағ жаҳонга машғур зотдор афғон отларини тўрттасининг нархини қоплайди. Буни кўяверинг, оддий мушакбозлик учун ишлатиладиган ва бир марта ҳавода ёниб, кўзларга қувонч бағишлайдиган катта тўп ўқининг бир бора отилиши учун 100-150 Америка доллари сарфланади. Афғонистонда эса оддий мушакбозлик қилинаётгани йўқ. Зеро нафақат бу жойларда, балки қаердаки кадрлаш меъёрлари ва мезонлари умумжамият миқёсида бузилар экан, ўша жойда ҳақиқий маънавият, инсон ва юрт камолотининг ҳамма имкониятлари воқеликка айланиши қийин эканлигини тарих ҳар бир ибратли воқеа мисолида исботлаб турибди.

Ушбу мисоллардан кўриниб турибдики, кадрлар билан боғлиқ масалалар орасида *қадрсизланиш муаммоси* алоҳида ўрин тутди. Холбуки, айнан қадрсизланиш муаммоси аскиологиянинг энг асосий, уни фан сифатидаги аҳамиятини кўрсатадиган масалалардан биридир. Бу борда қадрсизланиш жараёнининг ўзига хос хусусиятларини. Унинг кишилар ҳаёти ва онгида акс этишини таҳлил қилишдек ўта муҳим жиҳат мавжуд. Шу билан бирга, қадрсизланиш механизмининг аниқлаш ва бу жараёнга таъсир кўрсатувчи омилларнинг аҳамиятини ўрганиш масаласи ҳам бор.

Моддий соҳада, ишлаб чиқариш ва иқтиод билан боғлиқ қадрсизланиш ўзига хос кечади. маСалан, қадимги тош қуролларини бронза ва ўнгроқ темир асбоблари ишлаб

чиқариш соҳасидан суриб чиқарди, уларнинг умумжамият миқёсидаги аҳамияти ва кадрини пасайтирди. Саноатбоп асбоб-ускуналар ва дастгоҳларнинг, оддий буғ машинасидан электрон ҳисоблаш машиналаригача бўлган даврдаги кадрсизланиш жараёнини яққол кузатиш мумкин. Кибернетиканинг асосчиси Н.Венер ҳаётлигида яратилган машиналар бугун эскирди, илмий-техник тараққиётнинг замонавий талабларига жавоб беролмай қолди. Улар ҳам аста-секин мутахассислар учун ўзларининг аҳамиятини йўқота бошладилар.

Юқордагидек жарёни ҳарбий соҳада ҳам яққол кузатиш мумкин. Дастлабки уруш қуроллар, тўқмоқ, найза, қилич, камон ва палахмонлар ўз даврида муҳим ҳарбий аҳамиятга эга эдилар. Урушда хавф-хатар туғилганида ана шу қуроллардан ўзини ҳимоя қилиш учун аскарларга мўлжалланган қалқон, дубулға. совут каби ҳимоя воситаларини ҳам ишлаб чиқиш йўлга қўйилган эди. ўзини энг онгли жонзот, деб ўйлайдиган одамзот бу соҳада энг катта ютуқларга эришди: бугунги кунда табиий фанлар соҳасидаги кўплаб кашфиётларнинг, аввало, ҳарбий соҳада синаб кўрилиши сир эмас. Афсуски инсоният ўзининг жисмоний ва маънавий қобилияларини ўстириш, бир-бирининг умрини узайтириш соҳаларидан кўра, бир-бирини отиш, ўлдириш воситалари бўлган ҳарбий қурол-аслаҳаларни яратишга кўпроқ куч ва маблағ сарфлаган! Мутахассислар Ер юзиде кейинги беш минг йилда 15 мингга яқин уруш бўлганлигини уларда 3 млрд. 640 млн. киши қирилганини ҳисоблаб чиққанлар. Одамзод наслари ҳар 50 кундан бир кунда уруш ва жангу-жадалларсиз яшаган холос. Шу тариқа уруш қуролларининг аҳамияти, кадри ошиб бораверган.

Мутахассислар ҳозирча милоннинг бошида ёки ўрталарида бутун инсоният ҳарбий соҳага қанча маблағ ажратилганлигини аниқ ҳисоблаб чиққанлари йўқ. Аммо А.Македонский замонасидан Чингизхонгача, ундан кейин эса Наполеон Бонапартгача бўлган даврларда ҳарбий соҳаларга сарфланган маблағлар кўламининг мутассил ошиб борганлиги шубҳасиз. Инсоният асримизнинг бошларида, I жаҳон уруши арафасида, бир йилда бор-йўғи 25 млрд. долларга яқин маблағни ҳарбий соҳага сарфлар эди. бу кўрсаткич 1938 йилда, II жаҳон уруши арафасида 125 млрд.га етди, 1980 йилда эса 850 млрд. дан ошиб кетди I жаҳон уруши 10 млн.дан ортиқ, II жаҳон уруши эса 50 млн.дан ортиқ кишиларнинг ёстиғини қуритди. Умуман инсониятнинг ҳарбий соҳаларга сарф қилган барча маблағларини олтинга айлантириш ва ундан олтин камар ясашнинг иложи бўлганда эди, бу камарнинг қалинлиги 10 метр, эни 150 метр узунлиги эса... Ер шарини экватор бўйлаб бир марта айланиб чиқиш учун бемалол етар эди. янада оддийроқ мисол келтириш лозим бўлса, марҳамат, 14 та «Томогавк» типидеги ракеталарни олиб юрадиган 1 та сув ости кемасини яшаш ва жиҳозлашга кетган маблағ, 900 та ўқувчи таълим олса бўладиган 30 та замонавий мактабни қуриш ва жиҳозлаш учун зарур бўлган маблағ билан тенг.

Умумжаҳон ҳамжамиятининг медицина ёки маданиятни ривожлантириш соҳасида сарф қилган маблағларни, I ва II жаҳон урушлари ҳамда асримизнинг 80-йиллари бошларидаги ҳарбий соҳага сарфланган ҳаражатлар билан солитирсангиз инсоннинг энг олий ва ақлли жонзод эканлигига ишонгингиз келмай қолдаи.

Умуман одамзотнинг ер юзиде қуролсиз яшаган даврни тасаввур қилиш қийин. Балки илк одам насли дастлабки қуролни ясай олганлиги учун ҳам бошқа жонзодлардан фарқ қилмаганмикан? Лекин одам зотининг қурол-аслаҳа ва асбоб-ускуналар яшаш қобилияти, юқорида келтирилган мисоллар даражасига, бутун тирикликни йўқ қилиб юборадиган фаолият даражасига етади, деб ким ўйлабди дейсиз? Қаранг дастлаб инсонни бошқа жонзодлардан ажратиб турган, энг қадрли хусусияти – нарсалардан ниманидир ясай олиш қобилияти қандай натижаларга олиб келди...

Ўзининг ниманидир яшаш қобилиятини ниҳоятда қадрлаган, тўқмоқдан ўқ-ёй. Палахмондан милтиқ яратишгача бўлган муваффақиятларидан ўзи ҳам мафтун бўлган одамзод насли, “Бугун ҳарбий кашфиётлар ва қуролларни синаб кўришни бир муддат

тўхтатиш, ҳатто таъқиқлаб қўйиш керак эмасмикин?” – деган муаммони ҳал қилмоқда. Шу тарихи, инсониятнинг жуда кўп авлодлари интилиб келган. “ҳарбий соҳадаги етуклик”. Инсониятнинг ўзи учун асосий хавфга айланди. Жаҳонда ҳар йили минглаб кишилар очликдан ўлаётган, миллионлаб одамлар хат-саводсиз, уй-жойсиз, муҳтож ку кўраётган даврда, 50 млн. кишининг аскар кийимида юриб урушга тайёрланиши, миллиардлаб пуд маблағларини бу соҳага сарфланиши ақлсизликка айланиб қолди. Бунинг ўрнига ўша 50 млн. аскарнинг кучи ва қобилияти, ҳарбий соҳа олимлари, завод ва фабрика Фабрикаларнинг фаолияти уларга келаётган маблағ ва сарф-харажатларни маданият, фан, соғлиқни-сақлаш, озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-жойлар учун зарур бўлган соҳаларга йўналтириш борасидаги сайёҳ-ҳаракатларнинг аҳамияти, бунга интилаётган ва шу йўналишда ҳаракат қилинаётган одамлар ва фаолиятларнинг ижтимоий қадри ва қиммати ортиб бормоқда.

Қадриятнинг қадрсизланиши бирданга ва тасодифий рўй бермайди. Қадрсизланиши — муайян оксиологик жараён. Юқорида таъкидлаганимиздек, моддий соҳада қадрсизланиш маънавий соҳадагидан фарқ қилади. Бир моддий асбоб, ускуна, жисм ёки нарса вақт ўтиши билан эскириши, қадр-қимматини йўқотиши мумкин. Аммо бирор нарсанинг керакли ёки керак бўлмай қолиши унинг бутунлай қадрсизланишини аниқламайдиган ҳоллар ҳам учрайди. Бундай ҳолларда кишилар қадрият «объекти»ни эсдалик сифатида сақлаб юрадилар, улар музейлардан жой оладилар ёки бирор-бир тарзда сақлаб қолинадилар. Франциянинг пойтахти Париждаги Эйфель минораси ўзининг асл функциясини бутунлай йўқотганида ҳам французлар учун қадрини йўқотмайдиган қадрият объектидир. Улуғбек расадхонаси қолдиқлари орасидан топилган астуриоб (секстант) ҳам бугунги кундаги астрономик изланишларда амалий фойдаланишга ярамайди. Аммо уни буюк боболаримизнинг назари тушган ёдгорлик сифатида ўз қадрини йўқотган, дея айтишга ким журъат қиларкин? Шаҳрисабзда Амир Темур ўзи учун қурдирган хилхона бор. Туғри унда буюк соҳибқироннинг жасади қўйилган қабри йўқ! аммо бу халқимиз тарихида ўчмас из қолдирган улуғ сиймонинг ҳаёти билан боғланган жой, унда Темурнинг қабри бўлмаганлиги учун, ўз тарихий аҳамиятини йўқотармикин? Асло йўқ!

Маънавият билан боғланган қадриятлар ўзининг намоён бўлиш шакли ва замона реалликлари билан алоқадорлигига қараб қадрланиш ёки қадрсизланиш хусусияти жиҳатидан фарқ қилади. Масалан: *инсоният жамияти учун* моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқариш, жамиятни янги авлодлар билан тўлдириб туриш, тараққиётга эришиш, тинч-тотувлик ва ижтимоий барқарорлик доимо ўз қадрини сақлаб қолади. Қадриятшунослик нуқтаи назаридан «Тинчликни сақламоқ учун ҳарбий жиҳатдан кучли ёки тенг бўлмоқ керак!», — деди мулоҳаза кўп ҳолларда барқарорликнинг қадрини нотўғри тушиниш бўлиб ҳисобланади. «Инсоният тинчлик даврларида урушга тайёрланмасдан, қуроолларни яшаш ўрнига, уларни йўқотиш билан шуғулланганида, ҳеч қачон уруш бўлмаган бўлар эди», — Лорошфуконинг бу машҳур мулоҳазаси ҳамма даврлар учун ўз қадрини йўқотмайди.

Миллат учун ҳам ўз-ўзини тўлдириб туриш, яъни миллатнинг келажагини таъминлаш, унинг урф-одатлари, анъаналари, тили, маданий ва маънавий бойликларини сақлаш доимо ҳам қадрли бўлиб қолаверади. Вақт шамоллари уларнинг аҳамиятини йўқотмайди, ўчириб юбора олмайди. Аммо у ёки бу миллат айна ана шу қадрланадиган жиҳатларини бошқа миллатга хос қадриятлардан устун қўймаслиги лозим. Зеро оламда ўзини буюк, деб атамайдиган, тарихида бундай буюклик учун асослар борлигини эътироф этмайдиган миллат бўлмаса керак! Миллат оз сонли бўлиши мумкин. Аммо қадрланиши, жаҳон халқларининг этник қиёфасида ўз аҳамияти нуқтаи назаридан алоҳида юқори ўринни эгаллаши тўғрисида атайлаб даъво қилмаслиги — умуминсониятнинг ёзилмаган қоиди-ларини бирийдир.

Қадрсизланиш муаммоси устида фикр юритиш, муқаррар равишда, кадриятларни кадрлаш мезонлари, кадрлаш меъёри тўғрисидаги масалани четлаб ўта олмайди. Бу масала Б.Р.Каримов ва Б.О.Тўраевларнинг «Оқилона кадрият мўлжаллари» рисоласида илмий-аксиологик таҳлил борасидаги тадқиқотларнинг объекти сифатида кун тартибига қўйилган. Улар бу рисолада «инсон концепциясидан оқилона кадрият мўлжалларини шакллантиришда фойдаланишга оид бир қатор методологик хулосалар...» берганлар.¹⁷ Бу методологик хулосалардан кадрият мўлжалларини аниқлашда ижодий фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга, ана шу кадрият мўлжалларининг бузилишини қадрсизланиш жараёнининг илк бошланиши сифатида тавсифласа ҳам бўлади. Бу айниқса шахсий-индивидуал аксиологик системага мансуб бўлган кадриятларни намоён бўлиш шаклларига алоқадор қадрсизланиш масаласини изоҳлашда қўл келади. «Инсон учун ёшликнинг кадри, қариликда, соғлиқнинг кадри беморликда билинади», — дейилиши бундай ҳолга мисол бўлган. Зеро, «Хом сут эмган инсон!», — боласи ёшликдаги куч-қуввати, соғлиқ онларидаги имкониятларнинг кадрига ўз вақтида етмайди. Кадрият мўлжалларини аниқ бўлмаслик, уни белгиловчи мезонларга эътибор бермаслик, гоҳида махдудлик ёки ҳаётга омилкор ва ижодий ёндоша олмаслик кабилар шахсий-индивидуал кадриятлар қадрсизланишининг баъзи сабаблари жумласига киради.

Ҳар бир кадрият объектининг кадрлаш мезони бор. Бу мезон у ёки бу кадриятни кадрлашнинг объектив меъёрини аниқлатади. Ана шу меъёрнинг бузилиши у ёки бу кадрият кадрининг, бир томондан, худди ортиқ мутлақлаштириши, иккинчи томондан эса, аксинча, бу кадрнинг мутлақо эътиборга олинмаслигига сабаб бўлади. Хулмас, *қадрлаш меъёрнинг бузилиши, ҳар қандай ҳолатдан ҳам қадрсизланишининг асосий сабабларидан биридир.*

Шахсий кадриятларни хаддан ортиқ мутлақлаштириш охир оқибат шахсий эгоизмга, бу даражадаги кадриятларнинг қадрсизланишига олиб келади. Шахс кадриятларини менсимаслик эса, инсонни таҳкирлашга, уни кадрият объекти сифатидаги кадрини ерга уришга, маънавий камситишга олиб келади. Бундан ташқари, кадриятларнинг шахсий даражада қадрсизланиши, баъзида умр маъносининг қолмаганлиги, маънавий тушкунлик, ҳаётдан тўйиш, яшашдан воз кечиш тарзида ҳам намоён бўлади.

Кадриятларни шахсий даражада қадрсизланишида: а) шахс кадрини хадди ортиқ бўрттириш; б) шахсни кадрият объекти сифатида кадрламаслик; в) баъзи кадриятларнинг шахс учун индивидуал тарзда қадрсизланиши; г) шахснинг кадрият яхши англамаганлиги, билмаслиги, тушунмаганлиги билан боғлиқ сабаблар мазмунни кузатиш мумкин.

Қадрсизланишнинг шахсий даражада намоён бўлиши индивидуал тарзда кечади. Бу жараён инсон умрининг бирор даврига таалуқли бўлиши ҳам мумкин. Умумижтимоий даражадаги қадрсизланиш эса бутун жамиятда, ёки уни тузилишида муҳим аҳамият касб этадиган қисмларида намоён бўлади. Бундай шароитда умумжамият миқёсидаги баъзи кадриятлар омма ёки кишиларнинг аксарияти учун қадрсизланиб боради. Биз яшаган собиқ СССРдаги социалистик тузум ҳаётининг сўнгги йилларида ҳам баъзи партиявий-синфий кадриятларнинг қадрсизланиш жараёни борганлиги, кадриятлар системаси жамиятдаги барқарорлик ва асосий субъектларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган маънавий бошқариш мезони (ва регулятор) вазифасини бажара олмай қолганлиги, кўпчиликнинг эсида бўлса керак. Ўша даврда ана шу кадриятлар кўпчилик учун нафақат фаолият мезони, балки ҳаётнинг мақсади, шахсий идеаллар ва манфаатлар объекти сифатидаги мазмунини ҳам йўқотиб қўйган эди. асримизнинг бошларида муайян ҳаракатнинг идеали ва бу борадаги фаолият

¹⁷ Каримов Б.Р., Тўраев Б.О. Оқилона кадрият мўлжаллари. — Т.: ТошДУ, 1994. 5-бет.

мезони бўлган баъзи кадриятлар асосий бўғинлари бўлган умумжамиятга хос аксеологик система, ана шу даврга келиб, беқарорга айланиб қолди. Ушбу кадриятлар эса, кадрсизланиш оқибатида, умумижтимоий системани бирлаштириб, жипслаштириб турувчи марказий бўғинлар сифатида аҳамиятини йўқотади.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар қандай умумий кадриятлар системасининг асосий ва марказий бўғинлари мавжуд. Ана шу марказий бўғинлар вазифасини бажарувчи кадриятларнинг кадрсизланиши эса, ҳар қандай ҳолатда, умумий кадриятлар системасининг кадрсизланишига олиб келади. Бундай ҳолатлар ҳаётда кўплаб намоён бўлади-ки, уларни аксиологик жиҳатдан баҳолаш кадриятшуносликнинг асосий масалаларидан биридир.

Хулоса қилиб айтганда, кадрлашнинг тескараси бўлган кадрсизланиш кўпқиррали, мураккаб аксиологик жараёндир. У хилма-хил соҳаларда, турлича тарзда, ўзига хос шаклларда намоён бўлади. Мазкур муаммони ўрганиш, бу жараёнга хайрихоҳлик киши сифатида оддий кузатувчи бўлиб қолишни эмас, балки умуминсоний кадриятларнинг ҳақиқий мазмунини тўғри англаш, инсон қадрини янада ошириш учун керакли далиллар олишни билдиради. Унбу масалани илмий таҳлил қилиш ва кадрсизланиш жараёнига хос аксиологик ўзгаришлар механизмини аниқлаш муаммоси ўзининг долзарблигини сақлаб қолмоқда. Зеро, «Кадрсиз — кадрият йўқ», кадрланмайдиган кадрият эса — саробга ўхшайди!

ЖАМИЯТ ВА ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИ

Жамият ривожининг муайян даврига аксиологик нуқтаи назаридан қараш шу даврнинг ижтимоий тузилишига бирор бир умумий қадриятлар тизими мос келишини ва у ижтимоий воқеалар билан боғлиқ тарзда намоён бўлишини кўрсатади. Умуминсоний, миллий, диний, синфий, шахсий ва бошқа қадрият шакллари ушбу тизимда муайян ўринни эгаллайдилар. Улар орасидаги фарқ, тафовут ва муносабатлар эса ушбу тизимдаги умумий ўзгаришларга боғлиқ бўлади. Ҳозирги даврга келиб олим ва мутахассислар ҳар қандай жамият қадриятлар мажмуасининг ўзига хос, тегишли тизимини яратишини алоҳида таъкидламоқдалар¹⁸ мазкур ишнинг дастлабки икки бўлагига фикрлари қараб чиқилган баъзи мутафаккир, олим ва тадқиқодчилар ҳам қадриятларнинг ягона шакли тўғрисида эмас, балки уларнинг бир неча шакллари ёки умумий мажмуаси тўғрисида фикр юритганлар. Масалан, Форобий фозил шаҳар кишилар ва Навоий комил инсон қадриятлари, А.Авлоний эса яхши ва ёмон хулқлар тизимини ташкил қиладиган қадрият шакллари ўзаро алоқадорликда изоҳланганлар. Диний дунёқарашларга хос қадриятлар тизимида асосий ўринни илохий қадрият шакллари эгаллаган бўлса, бошқаларнинг қарашларида эса «цивилизациялар тараққити», «индустриал жамият», «постиндустриал жамият» билан боғлиқ қадрият тизимларига кўпроқ эътибор берилган.

Ижтимоий тараққиёт жараёнида бир ривожланиш босқичидан бошқасига ўтилганида иктисодий, сиёсий, маданий ва маънавий соҳаларда ўзгариш бўлгани сингари, қадриятлар соҳасида ҳам ўзгаришлар рўй беради. Бунда асло барча қадриятлар йўқотиб кетмайди, балки янги даврнинг ижтимоий тузилишига ва замона реалликларининг талабларига мос келадиган, эскидан фарқ қиладиган янги қадриятлар тизими шаклланади. Бу жараён бир қадриятлар тизимидан иккинчисига ўтиш даври, дейилади. Ана шу маънода, жамият ривожининг муайян босқичини иктисодий, сиёсий ва бошқа нуқтаи назардан ҳам ўрганиш мумкин. Бунда биз муқарар равишда бир даврнинг қадриятлар тизими бошқасига хос тизимдан фарқ илишнинг гувоҳи бўласиз. Бу эса қадриятлар тизимининг ижтимоий тараққиётига боғлиқлиги қонунининг асосий мазмунини ифодалайди.

Алоҳида таъкидлаш керакки, жамият ривожининг муайян босқичти яхлит ижтимоий организм эканлиги, унинг ўзига хос тизим ва тузилишга эгаллиги ҳозирги даврга келиб кўпчилик ижтимоий фан олимлари томонидан эътироф қилинган. Жамиятнинг ижтимоий тизими ва унинг тузилишини ташкил этган таркибий қисмлар орасидаги мутаносиблик ҳамда уйғунликка асосланган барқарор ҳолат ёки улар орасидаги фарқ, тафовут, номутаносиблик кучайган, турли ўзгаришлар рўй бераётган ҳоллар билан боғлиқ жараённинг аксиологик жиҳатини тадқиқ қилишнинг аҳамияти катта. Бунда гап ижтимоий ривожланиш босқичининг (унинг қайси таълимотда қанждай айтилишидан қатий назар) ижтимоий тузилишига мос келадиган умумаксиологик система, яъни умумий қадриятлар тизими ҳақида бормоқда. Ушбу тизим учун энг асосий жиҳатлар — уни ташкил этувчи асосий қадрият шакллари ўртасидаги алоқалар, муносабатлар, муайян уйғунлик ва муносиблик, жамиятнинг ижтимоий тузилиши, кишилар ўртасида шаклланган ва барқарорлашган муносабатлар, улардаги ўзгаришлар жараёни билан узвий боғлиқлигидир. Айнан ана бу боғлиқлик ўз навбатида қадриятлар тизимининг бирор ҳолатдаги манзараси учун асос бўлади, ундаги муносабатлик, уйғунлик ёки ўзгаришларни белгилайди.

Умумаксиологик тизимидаги муайян қадрият шакли ўз навбатида хусусий қадриятлар тизимига ҳам эга бўлади. яъни ижтимоий ривожланиш босқичига хос умумижтимоий қадриятлар системаси бўлгани сингари, шу давр ижтимоий тузилишида

¹⁸ Жалолов А.М. Ўзбекистон: сустанлик, маънавият, мафкура. — Т.: Ўзбекистон, 1994. 7-бет.

мавжуд бўлган ижтимоий субъектларга хос кадриятлар системасига ҳам мавжуд бўлади. Масалан, жамият ривожининг ҳозирги даврида мавжуд бўлган миллатлар, синфлар, партиялар ва бошқалар ўзига хос махсус кадриятлар тизимига эгадир. Бу ҳолда умумий тизимдаги ҳар бир таркибий қисм ўз тизимидаги алоҳида шакл учун умумийлик сифатида намоён бўлади. Ана шу умумий, хусусий ва алоҳида шакллар орасидаги уйғунлик ва мутаносиблик умумий кадриятлар тизимидаги барқарорликни таъминлайди. Аммо бу барқарорлик юқорида айтганимиз каби, кўп даражада намоён бўладиган умумий кадриятлар тизими, унинг таркибий қисмлари орасидаги алоқаларда абадий ўзгармас ҳолат эмас.

Кадриятлар тизими намоён бўлишидаги турли ҳолатларнинг таҳлилидан воқеа ва ҳодисаларнинг кетма-кетлиги, вақт ва замон реалликларини ҳисобга олиш, яъни конкрет кадриятлар тизими-муайян воқеликнинг кадри-қимматини ва субъект учун аҳамиятини ифодалайдиан аксиологик ҳодиса эканлигини қайд этмоқ лозим. Бундай ҳолатларнинг узлуксиз такрорланиши эса кадрият тизимларининг ижтимоий воқелик ва тараққиёт билан боғлиқлигини ифодалайдиган куйидаги муҳим хулосага келиши имконини беради: *муайян ижтимоий воқеликка муайян кадриятлар тизимига мос келганидек, ўзгарган ижтимоий воқеликка ҳам ўзгарган тизим мос келади.* Бундай ҳол замондаги *давомийликка нисбатан мос келмаслиги, воқелик ёки кадриятлар тизимидаги ўзгаришлар бир-биридан қисман илгарилаб кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин, аммо бу — юқоридаги қонданнинг бутунлай бузулиши, дегани эмас. Ана шу — юқоридаги қонданнинг бутунлай бушилиши, дегани эмас. Ана шу хулоса кадриятлар тизимининг ижтимоий тараққиёт билан боғлиқлик қонунининг асосий мазмунини ифодалайди.*

Бу қонун ҳозирги замондаги ўзгаришлар билан боғлиқ ўрганиш нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этади. мазкур қонунни амалиётга тадбиқ қилиш эса, айниқса, ҳозирги даврда жаҳонда МДХ мамлакатлари ва Ўзбекистонда рўй бераётган мураккаб ўзгаришларнинг кадриятлар соҳасида намоён бўлиши хусусиятларини билиб олиш, кўлга киритилган илмий далилларни тажрибада қўллаш учун зарур бўлиб ҳисобланади. Шу билан бирга бундай қарши республикамиз ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларнинг кадриятлар омили ва мезони билан боғлиқ жиҳатларига амалий таъсир кўрсатиш, бу борадаги вазифаларни аниқлаш, зарур чора-тадбирларни белгилаш имконини беради. зеро мустақиллик шароитида республикамизда истиқлолга асосланган янги кадриятлар тизимини, шакллантириш, кишиларда кадрлаш тўғрисида тўғри тарбиялаш Ўзбекистондаги ислохотларнинг таркибий қисмига айланиб бermoқда.

Муайян воқелик, жамият ва унинг ривожланиш босқичига мос келадиган, объект ва субъект кадри ва аҳамиятининг инъикоси бўлган, объектив равишда тасаввур қилинадиган ва билиш жараёнида англаб олинадиган турли кадрият шакллариининг ўзига хос боғланишини ва диалектик ўзаро алоқасини ифодалайдиган аксиологик тизимлар кадриятлар системаси дейилади.

Кадриятлар тизими билан алоқадор бўлган масалалар, мақаррар равишда, аксиологиянинг диалектик билан боғлиқ жиҳатларини ҳисобга олишни тлаб қилади. Илмий адабиётларда табиат диалектикаси масалалари атрофлича ишланган ва ишланмоқда. Аммо ижтимоий ҳаёт диалектикасига эътибор нисбатан камроқ, аксиологик жараёнлар диалектикаси эса ўз тадқиқодчиларига муҳтож.

Ҳар қандай тизимнинг вақт ва замон билан боғлиқ хусусиятларини таҳлил қилишда куйидагиларга эътибор берилади: муайян тизим чексиз тарихийлик жараёнида аниқ бир вақтда пайдо бўлади, бирор бир замонда амал қилади, ўзига хос яшаш даврини бошидан кечиради. Шу маънода ҳар қандай тизимнинг вужудга келиши ва муқаррар равишда ўз ўрнини бошқасига бўшатиб бериши орасида тарихий амалий қилиш даври мавжуд. Маълум бир формация, цивилизация ёки этнослар

таракқиётининг муайян даврига хос умумий қадрият тизимлари хусусида ҳам ана шундай мулоҳаза юритиш мумкин. Уларнинг ҳар бирига хос тарихий амал қилиш давлари бўлади.

Тарихийлик принципи қадриятлар тизимининг ижтимоий ривожланиш билан боғлиқлиги масаласига нисбатан қўлланганида қуйидагича хулоса чиқариш имкони туғилади: таракқиёт жараёнида ижтимоий қадрият тизимлари шаклланади, такомиллашади, инкор қилинади ва бошқасига ўз ўрнини бўшатиб беради. Бу жараёнда инкор ва ворислик диалектикаси алоҳида ўрин тутати. Шу маънода *ўтмиш — тарихий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий жараёнларнинг кетма-кетлиги бўлгани сингари, қадрият тизимларининг ўрни алмашинуви, инкор этилиши ва янгилинишидан иборат аксиологик жараён ҳамдир.*

Инкор ва ворислик диалектикаси фақат бир қадриятлар тизими бошқасига айланаётганидагина рўй беради, дейиш ножоиз. Бундай ҳол муайян қадриятлар тизимининг амалиётида ҳам кўзга ташланади, унда ҳам ички янгилиниш жараёни микдорий ва сифатий ўзгаришларнинг ҳосиласи сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга ҳар қандай қадриятлар тизимининг ўзига хос эволюцияси, ривожланиш жараёни ҳам бор. Бу жараённинг таҳлилида вақт ва замон билан боғлиқ хусусиятлар асосий ўринни эгаллайди. Чунки бунда мазкур тизимнинг ўзига хос ички ўзгаришлар, уни ташкил этган таркибий қисмларнинг муайян вақт доирасида бирор бир барқарор ҳолатни сақлаб қолиши, аслида эса тизимда узлуксиз ўзгаришларнинг бўлиб туриши кўпроқ эътиборга олинади.

Демак, у ёки бу тизимнинг амалиёти нафақат муайян давр, балки замондаги ўзгаришлар ҳамда алоқалар билан ҳам узвий боғланган. Бу, айниқса, жамият ривожланишининг конкрет босқичи билан боғланган умумий қадриятлар тизимининг амалиётида яққол намоён бўлади. Бундай ўзгаришлар жараёнида тизим бир-бирдан фаркланадиган турли хил сифатий ҳолатлардан ўтади. Аммо бундай ҳолда ҳам у ўзлигини, ўз қиёфасини бутунлай йўқотиб қўймади (тизим бутунлай йўқолиши мумкин бўлган ҳоллар бундан мустасно), балки унда нималардир ўзгаради, бошқалари эса, ўз барқарорлиги ва доимийлигини сақлаб қолади. шу билан бирга, шаклланган қадрият тизими ана шу қайд қилинган ҳолатларни, яъни доимий янгилиниш, ўзгариш билан бирга, муайян барқарорликни, айрим қадриятларнинг доимий мазмунига эга бўлишини намоён қилади.

Қадриятлар тизимининг тузилишини ташкил қилган таркибий қисмлар ўртасидаги муносабат, алоқа ва боғланишларнинг нисбатан ўзгармасдан турган нисбий тинч ҳолатини ўрганишнинг самараси катта. Бу айниқса ҳозирги Ўзбекистоннинг мустақиллиги шароитида шаклланаётган янги қадрият тизимларининг амалиётини ўрганишда ғоят муҳим касб этади. қолаверса, қадриятлар тизимидаги барқарорлик ва ўзгариш ҳолатлари мутлақ қарама-қаршиликни англамайди, балки бир-бирини талаб қилади, умумий жараённинг чамбарчас боғлиқ икки ҳолатини ифодалайди. Бу икки ҳолатни Т.Парсонснинг «Ижтимоий тузилишидаги мутаносиблик»¹⁹ ва Р.Дарендорфнинг «Конфликтлар социологияси»нинг асосий жиҳатлари²⁰ тўғрисидаги фикрларга таянган ҳолада таҳлил қилиш мумкин. Улар озирги даврлардаги жамиятга хос ижтимоий тузилишнинг бир-бирларидан фарқ қиладиган ҳолатларни таърифлайдилар.

Ижтимоий тузилишдаги мутаносиблик:	«Конфликтлар социологияси»нинг қоидалари:
1. Ҳар қандай барқарор жамиятнинг	1. Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий

¹⁹ Parsons T. Sociological theory and modern sosity — N.Y. 1967.

²⁰ Darendorf R. The modern sosial conflict — London, 1988.

ижтимоий тузилишида муайян уйғунлик ва мутаносиблик мавжуддир.	тузилишида ўзганилар ва зиддиятлар мавжуддир.
2. Барқарор жамиятдаги уйғунлашган ижтимоий тузилишда барча таркибий қисмлар асосан мутаносибликда намоён бўлади.	2. Ўзгараётган ижтимоий тузилишдаги таркибий қисмлар орасида номутаносиблик ва зиддиятлар мавжуд бўлади.
3. Ижтимоий тузилишнинг мутаносиблиги учун уни ташкил қиладиган таркибий қисмларнинг барчаси муайян аҳамият касб этади.	3. Ижтимоий тузилишнинг зиддиятларда уни ташкил этадиган таркибий қисмларнинг барчаси ўз аҳамиятига эгадир.

Бу ҳолатларнинг бир-бири билан мутаносиб эмаслиги кўриниб турибди. Улар ижтимоий тараққиётнинг турли хил ифодаланиши сифатида намоён бўлади ва шунга асосланиб қадрият тизимларининг хилма-хил кўринишларини таҳлил қилиш мумкин.

Т. Парсонс жамиятнинг ижтимоий тузилишидаги уйғунлик ва мутаносибликни сақлаб қолиш учун қадриятлар омилларга таянади. У жамиятдаги барқарорликни асрашда кишиларнинг муайян қадриятларга асосланган ҳамжиҳатлиги катта аҳамиятга моликлигини алоҳида таъкидлайди. Р. Дарендорф эса жамиятнинг ижтимоий тузилишидаги фарқлар, тафовутлар ва айрим қарама-қаршиликларга кўпроқ эътибор беради. Унинг фикрича, жамиятдаги ўзгаришларнинг домийлиги унинг ижтимоий тузилишидаги ўзгаришлар ва зиддиятлар доимийлигини таъминлайдиган асосдир. Ана шу сабабдан ҳам жамият ва унинг тузилишидаги зиддиятлардан кўз юммасдан, балки уларни доимий ҳисобга олиш амалиётга катта фойда келтиради ҳамда қарама-қаршиликларни ўз вақтида ҳал қилиш имконини беради.

Мазкур қарашларнинг иккаласи ҳам собиқ иттифоқ даврида танқид остига олинган эди. Уларга замонавий ва ҳолисона қарши эса бу танқиднинг адолатдан эмаслигидан далолат беради. Бизнингча, бир-бирига мутлақо зиддик бўлиб кўринаётган бу қарашлар жамиятни икки хил тушуниш, ундаги жараёнларни икки хил талқин қилиш билан боғлиқ бўлиб, уларда жамият ижтимоий тузилишининг бир-биридан фарқ қиладиган турли ҳолатлари ифодаланган ҳолос.

Қадриятлар тизимининг барқарорлиги — муайян тизимнинг бошқа тизимлардан фарқ қиладиган, таркибий қисмлари мутаносибликда намоён бўладиган, бу тизимни ташкил этувчи қисмлар унинг барқарорлигида ўз аҳамиятига эга бўлган, тизимнинг ўзи эса ижтимоий субъектларнинг маънавий эҳтиёжларини қондирадиган ва уларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган мезон сифатида аҳамиятини сақлаб турган бирор даврдаги амал қилиш жараёнини ифодалайди.

Диалектика «О»ни («нол»ни) тан олмайди, яъни диалектик нуқтаи назардан олганда мутлақ барқарорлик йўқ. барқарорликабадий ўзгаришларнинг нисбий тинч ҳолатидир. Аммо бу ҳолатда ҳам ўзгаришлар жараёни боради. Мазкур қоида қадрият тизимларнинг амалиётга тадбиқ этилганида, бу тизимларнинг барқарорлиги уларнинг узлуксиз аксиологик ўзгаришлар жараёнидаги нисбий тинч ҳолатидир ва шу ҳолатнинг бирор вақт ичида нисбатан ўзгармай тиришидир, дея эътироф этиш имконини беради. Қадриятлар изимининг шундай ҳолати унинг ўзига хослигини, тизимларга ўхшамаслигини, мазкур ҳолат тарзида тўла-тўқис қайта такрорланмаслигини (бетакррлигини) ифодалайди.

Ана шунга асосланган ҳолда жамиятнинг умумий ижтимоий тузилишига қадриятларнинг ҳам энг умумий тизими, ушбу ижтимоий тузилишни ташкил этган в ўзаро боғланган таркибий қисмларга (ёки элементларга) эса хусусий қадрият тизимлари мос келади, деб қараш мумкин.

Аксиологик ҳодисаларни, жумладан, қадрият тизимларини системалилик принципи нуқтаи назаридан талқин қилишда куйидаги ҳолатларга алоҳида эътибор берилади:

- қадрият тизимлари боғланган объектларнинг ўзини ҳам реал система тарзида тушуниш, уларга асосланадиган қадриятлар системасининг мураккаб тузилишини эътибордан четда қолдирмаслик;

- қадриятлар тизимининг таркибий қисмларини, яъни мазкур тизимни ташкил қиладиган қадрият шаклларини аниқлаш, улар ўртасидаги боғлиқликни ҳисобга олиш;

- қадриятлар тизимининг реал манзарасидаги асосий боланишларни аниқлаш, уни ташкил этадиган таркибий қисмлар муайян тизимни ташкил этганларида содир бўладиган аксиологик ҳолатни назардан қочирмаслик;

- қадриятлар тизимининг шаклланиши ва амалиёти жараёнидаги таъсир ва акс таъсирларни, уларнинг орасидан эса асосий, ички ва ташқи жараёнларни ҳисобга олиш;

- муайян қадриятлар тизимининг барқарор ва ўзгарувчанлик ҳолатларини, бу борадаги инкор ва ворислик диалектикасининг эътиборга олиш;

- ижтимоий воқеликдаги жараёнларнинг қадриятлар тизимига таъсири, акс этиши ва қадрият тизимларининг замона реалликларига мослашуви жараёнини назардан қочирмаслик.

Бизнингча, жамиятнинг ижтимоий тузилишга боғлиқ бўлган қадриятлар тизимининг турли ҳолатларини ўрганишда қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор бериш лозим:

1. Қадрият тизимларининг бирор бир ҳолати, уларнинг барқарорлиги ва ўзгаришлари, тизимни ташкил этган қисмларнинг аксиологик боғлиқлиги ва намоён бўлиш хусусиятларини илмий тадиқ этиш аксиологиянинг бу борадаги масалаларини таҳлилқилиш учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

2. Аммо тизимнинг амалиёти масаласи ҳам бор. Хўш умумижтимоий қадриятлар тизими жамият ривожининг муайян босқичи тузилишининг оддий аксиологик инъикоси холосми: унинг ўзи жамият ва уни ташкил этадиган ижтимоий субъектлар учун аҳамият касбэтмайдими? — деган муаммоларга эътибор бериш масалани назария соҳасидан амалиётга кўчиради, яъни унинг амалиёт, замона реалликлари билан боғлиқлигини англатади.

3. Маълум бир ривожланиш босқичига хос умумижтимоий қадриятлар тизими ўша давр жамиятидаги барқарорлик ва уни ташкил этадиган ижтимоий субъектлар орасидаги ҳамжиҳатликни таъминлайдиган, уларни бир-бири билан боғлаб турадиган маънавий аксиологик мезон (кретирий) ролини ўтайди. Яъни жамиятдаги субъектлар ижтимоий барқарорликка йўл қўймайдиган барқарор муносабатларни сақлаб туришда бирор туркумдаги қадриятлар мезони асосланадилар, унинг асосида ўзаро келишадилар ва ҳамжиҳат фаолият юритадилар.

4. Субъектларнинг бирор бирқадриятлар тизими мезонга асосланган ижтимоий ҳамжиҳатлиги жамиятдаги туб бурилишлар даврида ниҳоятда зарур. Бу айниқса собиқ иттифокқа хос қадриятлар тизими ўтмишда қолаётган, Ўзбекистонда мустақилликка асосланган ижтимоий тузум ва янги қадриятлар тизими шаклланаётган ҳозирги давр учун катта аҳамият касб этади.

Қадриятлар тизими мураккаб ва серқирра аксиологик ҳодисадир. Назарий жиҳатдан олганда қадриятлар тизими билан боғлиқ масалаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, тизимнинг муайян ҳолатидаги манзарасини таҳлил қилишда, асосий диққат-эътибор унинг таркибий қисмлари алоқаси, ўзаро муносабатлари, мутаносиблиги ёки номуносаблликка қаратилса, тизимдаги ўзгаришларни қараб чиқиш эса замон билан боғлиқ жараёнлар, кетма-кетлик ва давомийликка, яъни қадриятлар тизимининг амал қилишидаги жараёнларга кўпроқ эътибор беришга тўғри келади.

Қадриятлар тизимини мавхум тушунча сифатида қарамаслик, уни ҳаёт ҳодисаларидан ажратмаслик лозим. Жамиятга хос бўлган энг умумий қадриятлар

тизимини конкрет ҳолда таҳлил қилиш унга хос қуйидаги бир қанча функциялар ҳам борлигини кўрсатади:

1. Қадриятлар системаси муайян аксиологик аҳамиятга эга бўлади, уни англаш ва тасаввур қилишнинг ўзига хос гносеологик хусусиятлари ва билиш жараёни билан боғлиқ жиҳатлари бор. Яъни ҳар қандай қадриятлар тизими турлича англонади, билиб олинади, унга муносабат ҳам хилма-хил бўлади.

2. Кишилар бирор бир қадриятлар системасига амал қиладилар, ўз фаолиятлари ва ҳаёт тарзларини унга мослаштиришга интиладилар. Яъни жамиятдаги қадриятлар тизими кишиларнинг интилишлари, қизиқишлари ва фаолиятларини белгилайдиган маънавий мезон вазифасини ҳам бажаради.

3. Қадриятлар тизимининг маънавий бошқарувчанлик (регуляторлик) хусусияти ҳам бор, у жамиятдаги ижтимоий субъектларнинг ўзаро алоқаларига таъсир кўрсатади, улар ўртасидаги муносабатлардаги мутаносиблик ёки номутаносибликни бегилайди.

4. Муайян қадриятлар системасини барқарор қилиш бутун жамият ёки ундаги айрим субъектлар учун мақсадга айланиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда мазкур қадриятлар тизими ижтимоий интилиш, манфаат ва фаолиятларни бир йўналишга бирлаштирувчи мақсад ёки идеал тарзида намоён бўлади.

Юқоридаги фикрлардан баъзи хулосаларга келиш мумкин:

1. Қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари хилма-хил ва турли-туман бўлгани билан, улар ўртасида ўзига хос боғланишлар ва ўзаро алоқадорлик мавжуд. Бу, айниқса, бирор ижтимоий воқелик, унинг кўриниши, нарса, воқеа, ижтимоий субъектлар билан боғланган қадрият шакллариининг намоён бўлишида яққол кўзга ташланади. Улар орасидаги диалектик боғлиқлик ва ўзаро алоқадорлик қадриятлар тизими тушунчасида ифодаланади.

2. Ҳар қандай тарихий давр, жамиятнинг ривожланиш босқичи, ижтимоий субъектлар (шахс, синф, миллат ва ҳок.) ва бошқалар ҳам ўзига хос қадриятлар тизимига эга бўладилар. Муайян ижтимоий воқелик ёки унинг бирор бир намоён бўлиш шаклида муайян қадриятлар тизими мос келган сингари, ўзгарган ижтимоий воқелик ёки даврга бошқа қадриятлар тизимининг мос келиши қадриятлар соҳасидаги асосий қоидалардан биридир.

3. Ҳар қандай қоидалар тизими шаклланиш, амал қилиш, такомиллашув ва таназзул даврларини бошидан кечиради. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам, уни ташкил этадиган қадрият шакллари тизимининг амалиётида ёки унинг бирор-бир конкрет ҳолда намоён бўлишида ўзига хос аҳамият касб этади.

4. Собик иттифоқ тарқалиб кетгандан кейин унинг қадриятлар системаси ўтмишига айланиб бормоқда. Мустақил Ўзбекистонда эса янги демократик қадриятлар системасини вужудга келтириш имконияти пайдо бўлди. Бундай шароитда қадриятлар тизимининг ўзгаришларини таҳлил қилиш муҳим вазифа бўлиб қолади.

ТАРАҚҚИЁТ ВА ҚАДРИЯТЛАР: ТАРИХНИ АКСИОЛОГИК ТУШУНИШ

Ижтимоий фикрлар ривожда тарихий тараққиётни турли хил тушунишларга дуч келасиз: диалектик, метафизик, материалистик, идеалистик. Ривожланишни муайян цивилизацияларнинг ўрни алмашинуvidан иборат деб талқин қилиш, тарихни формацияларнинг алмашинуvi тарзида тушунишдан фарқ қилади. Худди шунингдек, ўтмишни социологик, политологик, культурологик тушуниш ҳам бор. Буларнинг бири тарихни кишиларнинг узлуксиз ижтимоий фаолияти, деб тушунишга асосланган, бошқалари уни сиёсий системалар, давлатларнинг алмашинуvi, ёки моддий ва маънавий бойликларни яратиш жараёни тарзида тавсифлашга таянади. Тарихни бундай ранг-баранг тушуниш усуллари бир-бирига асло қарама-қўйиш керак эмас. улар инсоният жамиятининг ривожига турлича ёндашувни, серқирра тарихнинг турли қирраларини хилма-хил томонидан ўрганишни ифодалайди. Бу хилма-хиллик, аслида, бир бутун билиш жараёнининг яхлит тарихий ривожланишга турли-туман йўл ва усуллар билан тарихий реалликни тўғри акс эттирадиган хулосалар чиқаришга интилишини ифодалайди. Кўхна ва навирон тарих эса, бу хилма-хил, ҳамда турли-туман хулосаларга парва қилмасдан, ўтмишдан келажакка томон залворли қадам ташлаб бораверади.

Тарихни аксиологик тушуниш — ўтмишни, тараққиёт жараёнини кадрлаштуйғуси ва қадриятлар мезони асосида талқин қилиш, қадриятлар соҳасидаги вақт ва замон билан боғлиқ ўзгаришларни ижтимоий ривожланиш жараёнининг таркибий қисми сифатида намоён бўладиган биалектик жараён тарзида эътироф этишдир. Тарихий тараққиётнинг ҳар қандай даврида жамият барқарор ривожланаётган бўлиши ёки беқарор ўлиб қолганлиги, яъни унда турли номутаносиблар кучайиб кетганлигига қарамасдан, аксиологик жиҳатдан умумийлини кузатиш мумкин: тарихий ривожланишнинг ҳар қандай босқичига қадриятларнинг ўзига хос системалари мос келади, яъни ҳар қандай даврнинг қадриятлар системаси мавжуддир. орадаги диалектик алоқадорлик яна шунда намоён бўлади-ки, нисбатан узоқроқ давом этадиган жамиятнинг ижтимоий барқарор ривожланиш ҳолати ўзига мос барқарор қадриятлар тизимини шалқантиради, би тизим эса ўз навбатида ана шу барқарорликнинг маънавий жиҳатларидан бирига айланади. Жамият беқарор бўлиб қолганида, унда номутаносибликлар кўпайиб, улар бирор-бир тарзда юзага чиқаётганида шу даврнинг қадриятлар тизими ҳам беқарор бўлиб қолади. у жамиятни асосий субъектларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган маънавий мезон сифатидаги аҳамиятини йўқота бошлайди.

Бу ҳолатларни жамиятга нисбатан назарий тутадиган бўлсак қуйидаги манзара намоён бўлади:

Ҳар қандай жамиятнинг барқарор тузилишига эга бўлган ижтимоий тизимида унинг таркибий қисмлари ўзаро мутаносиб бўлиб, уларнинг ҳар бири ушбу барқарорлик учун муайян аҳамиятга эгадир. Бу барқарорлик эса кишиларнинг қадриятларга асосланган ўзаро келишуvi, ҳамкорлиги ва ҳамжиҳатлигига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Ҳар қандай жамият доимий ўзгаришдадир, бу ўзгаришда унинг ижтимоий тузилишида ҳам ўзгаришлар жараёни боради. Бунда ҳар юбир таркибий қисм ўзига хос вазифани бажаради. Мазкур жараён турли қарама-қаршиликлар ва зиддиятларни бартараф қилиш, номутаносибликларни барҳам топтириш орқали самарали амалга ошиши мумкин.

Мазкур ҳолатларнинг бир-бири билан мутаносиб эмаслиги кўриниб турибди. Уларга мос равишда эса қадриятлар соҳасида қуйидаги ҳолат кўзга ташланади:

Нисбатан барқарор қадриятлар тизимида барча таркибий қисмлар, яъни қадрият шакллари орасидаги муносабатлар ҳам нисбий барқарордир. Улар орасида ўзаро мутаносиблик, ички боғланиш ва диалектик уйғунлик мавжуд бўлади. Ана шу мутаносиблик ва уйғунлик жамиятдаги ижтимоий субъектларнинг ҳамжиҳатлигига асосланган қадриятлар тизимининг барқарорлигини таъминлайди.

Ўзгараётган қадриятлар тизимида бўлгани каби, бу тизимнинг элементларида ҳамда ана шу тизимни ташиқил қиладиган бошқа хусусий қадрият тизимларида ҳам абадий ва мутлақ уйғунлик йўқ. улар доимий ўзгаришида, такомиллашишида ва турли ҳолатларга ўтишидадир, тизимда эса хилмаҳил фарқ, тафовут, номутаносиблик ва қарама-қаршиликлар мавжуд бўлиши мумкин. Бу қадриятлар тизимининг ўзгаришларини таъминлайди.

Хўш, жамият ривожини ва қадрият тизимларига хос ана шу номутаносибликларнинг маавжудлиги абадий ва мутлақ зиддиятни англатадими? Улар ижтимоий тараққиёт ва қадриятларнинг амалиётдаги ўзгаришлар жараёнида қандай ҳал қилинади? Маълумки, жамиятда барқарорлик билан доимий ўзгариш, мутаносиблик билан номутаносиблик, уйғунлик билан зиддиятлар, тараққиёт ва таназзул каби узвий боғлиқликда ва алоқадорликда намоён бўлади. Мавжуд бўлган турли қарама-қаршиликлар ва уларнинг ҳал қилиниши, бир томондан, қадриятларга таянган ҳолдаги келишув асосида жамият аъзолари ва ижтимоий субъектлар ҳамжиҳатлигига таянган ҳолда ечилса, иккинчи томондан, жамиятнинг илгариланма ҳаракати натижасида, тарихий ривожланиш ва ижтимоий тараққиёт жараёнида инкор, ворислик ва навқиронлик диалектикаси тарзида амалга ошади.

Биз ижтимоий тараққиётда синфий курашнинг мавқеи мутлақлаштирилган, ижтимоий тенгликни синфсиз жамият сифатида талқин қилинган назария тўла ғалаба қозонган жамиятда яшадик. Бу борада бўрттириш ва мутлақлаштиришларнинг оқибати аён. Аммо юқоридаги ҳолатларнинг инъикоси бўлган асосий жиғатлар ғалаба қозонган, улар бўрттирилиш ва мутлақлаштирилиб юборилган даврни тасаввур қилиш қийин. Ҳолбуки, жамиятда бундай ҳолат рўй берганида эди, биз ўзгариш ва тараққиётсиз ижтимоий тузум (биринчи ҳолат) ёки қарама-қаршиликлар, зиддиятлар, сон-саноксиз ижтимоий тўқнашувлар доимий бўлиб турадиган жамиятнинг (иккинчи ҳолат) гувоҳи бўлар эдик. Бу ҳолларнинг иккиласи ҳам соф тарзда учрамайди. Қолаверса, биз фикр юритган ҳолатлар тўғрисидаги қарашлар кишилик жамиятини турлича таҳлил қилиш, ундаги мавжуд ҳолларга хилма-хил муносабатнинг ўзига хос инъикосидир.

Аслида, жамият бир томондан барқарор, асосий таркибий қисмлари бир-бири билан боғланган, ўзаро алоқадорликда намоён бўладиган ижтимоий тузилишга эга. Иккинчи томондан эса айнан шу жамият доимий ўзгаришда, замонда илгариланма ҳаракатда бўлади. Бу ўзгариш, илгариланма ҳаракат ва ижтимоий тараққиёт бир текис кечмайди, балки турли фарқлар, тафовутлар, қарама-қаршиликлар ва зиддиятлар орасидан келажакка томон йўл топиб боради. Шу билан бирга қадриятлар тизимидаги номутаносибликларни ечиш имкони ҳар доим бўлмаслиги, улар зиддиятга айланиши, тизимни беқарор қилиб қўйиш, унинг ўзгаришига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Бу жараён ўз навбатида янги қадрият тизимларининг шаклланиши, қадриятлар билан боғлиқ омиларда янгича маъно ва мазмун кашф этилишида катта аҳамият касб этади. бундай шароитда ижтимоий тараққиётга хос инкорни-инкор, вориялик ва навқиронлик

диалектикасини кадриятлар, уларнинг асосий шакллари ва кадрият тизимларидаги ўзгаришларига ҳам тадбиқ қилиш мумкин.

Демак, мазкур бўлак бошланишидаги умумижтимоий ва умумаксиологик ҳолатларга диалектик нуқтаи назардан қарши, улар орасидаги номутаносибликни мутлақлаштирмаслик, балки ижтимоий тараққиётни инкорни-инкор, ворислик ва навқиронлик орқали илгариланма ҳаракати натижасида ҳал қилинадиган жараён сифатида талқин қилиш мумкин. Бу жараён ривожланишда янада яққол намоён бўлади, бу жараённинг қандай борганлиги турли тарихий даврлар, цивилизациялар ривожини билан боғоик умумий жиҳатларга ва хусусиятларга эга. Қадимги Миср тарихини ўрганган Ж.Уилсон ривожланиш жараёнида қадимги мисрликларнинг кадриятлари қай тарихқа ўзгариб борганлигини, ҳатто бу ўзгариш бутунлай бошқача кадриятлар асосий мавқеига олиб келганлигини кўрсатиб берган. Унинг аниқлашича, қадимги Миср подшолигидан Империя алоҳида шахс ва унинг индивидуал кадриятларига катта аҳамият берилган, кишиларнинг таланти, қобилияти, журъати ва бошқа ижобий жиҳатлари юксак қадрланган. Яхши ҳаёт кечириш деганда нариги дунё эмас, ҳар бир шахснинг ижодий фаолиятига тўла-тўқис имконият очадиган ва бунинг натижасида бутун жамиятнинг гуллаб-яшнаши учун шароит яратадиган яшаш тарзи ва умр кечириш усули тушунилган. Умумий кадриятлар тизимида инсон қадрини ва унинг шахсий-индивидуал хусусиятларининг мавқеи баланд бўлган. Империя даврида эса инсон қадрини ва шахсий-индивидуал кадриятлари эмас, балки жамиятнинг ўзи (империя назарда тутилган) энг асосий кадрият сифатида қарала бошлаган. Бу даврда мисрликларнинг имкониятлари чекланган, аммо у дунёда яхши яшаш имкони бўлиши тўғрисидаги ваъдалар кўпайиб борган. Бу ўзгаришларнинг барчаси мавжуд кадриятлар тизими доирасида амалга ошган, унинг манзарасида аста-секин ўзгаришлар бўлишига олиб келган.

Кадриятлар амалиёти ва кадриятлар тизимларидаги мутаносиблик ва номутаносибликнинг қандай аҳамият касб этиши куйидаги мисолдан кўриниб турибди. Л.В. Скворцов фикрича, қадимги Афина ва Рим тарихининг муайян даврида (милод. Олд. VII аср милоднинг III асригача) кишиларнинг давлат ва унинг қудратини ошириш йўлидаги қарийб бир хил фаолияти ниҳоятда қадрланган. Аммо ҳар иккала давлатда бу фаолиятга талаб турлича бўлган. Афинада шахснинг бетакрор қобилиятлари ва фаолиятга катта эътибор берилган бўлса, қадимги Римда бундай фаолик, эркинлик ва ижодийликка йўл қўйилмаган, кишиларга фарқ давлат талабларига бўйсунуш ва сиёсий тартибларга сузсиз итоат этиш нуқтаи назаридан баҳо берилган.²¹

Бундай мезонга кўра баҳолаш оқибати шахс фаоллигини сўндиради, ижтимоий ҳаётда эса унинг қобилияти ва истеъдодига тўғри баҳо берилмайди, шахс турли режалар ва дастурларни амалга оширишнинг оддий иштирокчисига айланиб қолади. кишиларнинг ижодийлиги, фаоллигига йўл қўйилмаганлиги, уларни империя талабларини ҳеч иккиланмасдан бажарадиган шахсларга айланганлиги Римнинг жаҳон маданияти тарихида Афиначилик юксак ўрин қолдира олмаганлигининг асосий сабабларидан бири бўлган. Римликлар кучли давлатга эга бўлиб ўзларини сиёсий жиҳатдан устун қўйсалар ҳам, маданий бойликларни яратишда грекларга (афиналикларга) тан берганлар, илм олиш учун грекларга шогрд тушишдан ор қилмаганлар, ўз фарзанлдарига муаллимлар танлашда ҳам грекларга мурожат қилганлар. Қадимги греклар жаҳон цивилизациясининг тамалтошини қўйган энг буюк маданий ривожланиш ва фалсафий таълимотлар яратганлар. Улуғ алломаларни етиштирганлар, римликлар эса жаҳонгир Ю.Цезарь ва бошқа лашкарбошиларига эга бўлганлар.

²¹ Скворцов Л.В. Субъект истории и социальное самопознание. — М.: Наука, 1983. 109-бет.

Б.Рассел фикрича, «Римликлар санъатда бирор оригинал шаклни ярата олмаганлар, бирорта мустақил фалсафий системани изоҳлаб бермаганлар, ҳеч қандай мустақил илмий кашфиёт қилмадилар».²² Улар фанда ҳам, фалсафава санъатда ҳам грекларга эргашувчи, тақлид қилувчи бўлиб қолдилар. Аммо ижодийлиги сўндирилган бўлсада, муайян даражада бирлашиб ҳаракат қилган ва асосан аскарларга айлантирилган халқ, дунёдаги энг катта империялардан бирини — Рим империясини узоқ вақт сақлаб қолган, унинг империяга хос кадриятлар тизими мавжуд бўлишига хизмат қилган.

Биз Марказий Осиё А.Македонский томонидан забт этилгани ва Грек — Бактрия давлати ҳукм сурганлигини биласиз. А.Македонский бошчилигидаги босқинчилар ўлкамизга қандай кадриятларни олиб келган ва қайси кадриятларни барқарор қалмоқчи эдилар? Уларнинг ҳукмронлиги қайси умуминсоний кадрият талаблари мезонига тўғри келар эди? улардан бошқа босқинчилар-чи? Нима бўлганда ҳам, не-не умидлар билан ўрнатилган ҳокимиятлар тарих саҳифаларида босқинчиликнинг намунаси сифатида қолди, босқинчиларнинг аллақандай кадриятлари эса ўзлари билан бирга кўмилиб кетди! Аммо бу босқинчилар Марказий Осиё цивилизациясининг азалий кадриятларини бутунлай ва абадий йўқотиб юбориб олмадилар, улар ҳар сафар янгиланиб, эски жиҳатларини инкор қилиб, ўз кадриятларини аста-секин ростлаб бордилар.

Ижтимоий тараққиёт, жамият ҳаёти сакрашлар ва орқага чекинишларсиз, турли зиддият ва қарама-қаршиликларсиз бир текис борадиган тарихий ўзгаришлардан иборат эмас. инсоният тарихи турли зиддиятлар, қарама-қаршиликлар орқали ўтмишдан келажакка томон ҳаракатланади. Шу билан бирга муайян цивилизация кадриятлари ҳам шу тариқа ривожланиб, умуминсоний, миллий-этник ва бошқа кадриятларнинг мукамалроқ жиҳатларни, турли-туман қирраларини яққолроқ намоён қилиб бораверади. Бизнингча, Марказий Осиё цивилизацияси ҳам ана шундай хусусиятга эга. У ҳам ўз кадриятларини замонлар силсиласидан олиб ўтади, янгиланади, такомиллашади, ранг-баранг белгилар кашф этади, хилма-хил жиҳатларини намоён қилиб боради. Бу цивилизацияга хос умумий кадриятлар тизими ҳам ҳар бир ўзгарган давр реалликларини ўйда акс эттиради, умумий манзарасида янги жиҳат ва қирраларни намоён қилади, аммо ҳар гал аждодлар руҳи, умуминсоний идеаллар, этник маконга муҳаббат, инсонпарварлик анъаналарини сақлаб қолади ва уларга таянган ҳолда мустақил тизимга айланади. Мустақил Ўзбекистонда шаклланаётган янги кадриятлар тизимида ҳам ана шундай ва ворисликни кўриш мумкин.

Тараққиёт жараёни кадрият тизимининг такомиллашуви, ўзгариши одамлар ўртасидаги муносабатлар, амалий фаолият, ҳамда жамиятдаги моддий, маънавий ва бошқа соҳалар билан узвий боғлиқ. Умрини яшаб бўлган ижтимоий қуллар, тартиблар, уларнинг кадриятлари ўз ўрнини янгиларга бўшатиб бериш ва ўтмишга айланши ҳаётнинг қонунидир. Бу жараён фақат жамият ривожланишининг туб бурилиш даврлари, унинг бир сифат ҳолатидан иккинчисига ўтишда намоён бўлади, деб ҳисоблаш ножоиз. Чунки тадрижий ўзгаришлар рўй бераётганида ҳам бу жараённинг турли жиҳатларини кузатиш мумкин. Араб истилоси давридаги Марказий Осиёнинг ривожланиш жараёни ҳам бундан мустасно эмас. Гарчанд истилочилар цивилизациямизнинг ислом талабларига мос келмайдиган томонларини йўқ қилганларига қарамасдан ерли аҳоли арабларнинг диний кадриятлар тизимини қабул қилган эди. Бу эса маълум маънода Марказий Осиёдаги тарқоқ халқларни бирлаштирувчи маънавий омил бўлган ва баъзи кадриятларимизни такомиллаштиришда катта аҳамият касб этган эди. Шунга қарамасдан юртимизда

²² Рассел Б. История западной философии. — М.: Наука, 1959. 259-бет.

араблар истилоси ва улар ўрнатган баъзи ижтимоий қадрият тизимига қарши ҳаракатлар бўлганлиги ҳақиқат. Муқанна бошчилигидаги халқ ҳаракати бунга яққол мисол бўлади.

Ўрта Осиё мўғулар ҳукмронлик қилган давр эса юқоридагидан фарқ қилади. Ўтрирнинг босиб олинишидан (1218 й) шаҳри Кешда (ҳозирги Шаҳрисабз) ҳокимиятига эга бўлган давр (1360 й) орасида ҳадриятлар тизими ривожиди айтирли ўзгаришлар бўлмагандек туюлади. Бу даврда мўғуллар Марказий Осиё бевосита ҳукмронликни кўлдан бермадилар, маънавий қадриятларимиз тизимига бирор арзийдиган ижобий янгилик олиб кирмадилар, маданият, фан, санъатнинг ривожланишига имкон бермадилар, ерли аҳолига мансуб бўлган хур фикрли кишиларни эса йўқ қилиб ташлайвердилар. Бундай шароитда умуминсоний ва миллий қадриятларимизнинг тақомилашиши учун имконият бўлади. Мўғуллар даврида Ўрта асрдаги халқларимизнинг уйғониш даврини иккига бўлиб ташлади, аммо уни тўхтата олмади, мўғиллардан вайрон бўлган шаҳарлари, («Чигатой» каби) қабристонлар қолди, холос.

Ўша даврнинг айрим кишилари учун мўғуллар ҳукмронлиги абадий давом этадигандек бўлиб туюлган бўлса ажаб эмас. кимлардир мўғул босқинчилари ўрнатган сиёсий қадриятларга ишонган, уларга хизмат қилган бўлиши, сиёсат, давлат юритиш ва ҳарбий саркардалик бобида улардан сабоқ олган бўлиши ҳам мумкин. Аммо ҳаёт бир жойда тўхтаб, қадриятлар амалиёти мутлақ ўзгармай қолгани йўқ. мўғулларнинг айримлари ислом динини қабул қилиб олгани, ерли аҳоли билан яқинлашганига қарамадан, юртимиздаги озодлик, умуминсоний қадриятларга интилиш, миллий ўзликни англаш ва мустақилликка эришиш ҳаракатини сўндира олмадилар. Маҳаллий аҳоли Чингиз авлодлари келгиндилар эканлигини ва халқларимизга хос жуда кўп қадриятларни оёқ ости қадриятларини асло унутмади. Уларнинг ҳукмронлигини тугатиш учун жуда кўп ҳаракатлар бўлди, Маҳмуд Туробий кўзғалони, сарбадорлар ҳаракати ва бошқалар бўлиб ўтди. Бу ҳаракатлар Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги, деб номланадиган даврда ҳам цивилизациямиз қадриятлар тизими тарихнинг хилма-хил суронлари, турли қарама-қаршилиқлар, зиддиятлар, замон силсилалари ва авлодлар тақдири орқали ўзига йўл очиб борганлиги кўрсатади.

Қадриятлар, уларнинг умуминсоний, миллий, шахсий ва бошқа шакллариининг ижтимоий жараёнлар давомида ўзига йўл топиб олиши ҳам ижтимоий тараққиётнинг қадриятлар ўзгариши билан боғлиқ умумаксиологик қонуниятидир. Тарих бу қонуннинг ҳар бир ибратли воқеа мисолида исботлаб турибди. Кўпчилик Фирдавсийнинг «Шохнома» асари вужудга келган даврда қандай подшоликлар бўлганлигини билмайди. Аммо «Шохнома»нинг улуғ муаллифи руҳи, у яратган асарлар адри қаршисида бош эгади. Маҳмуд Ғазнавий билан Берунийнинг «Ҳиндистон» асари ўртасида қандай алоқа бор? Маълумки, Ғазнавий Ҳиндистонга Берунийни бирга олиб кетган, бу эса Беруний Ҳинд юртини ўрганиш ва маълумотлар тўплаш имконини берган эди. Ғазнавий салтанати емирилди, унинг бойликларидан асар ҳам қолмади. Бошига неча бор кулфат тушган ҳиндларнинг кўз ёшларини «ўтмишнинг пардаси беркитди». Беруний таърифлаган ҳиндулар қадриятлар тикланди. Не-не жаҳонгирлар забт этган бу диёр бугун мустақил мамлакатга айланди. Аммо Берунийнинг «Ҳиндистон»и, Дехлавийнинг «Химса»си, Бобурнинг «Бобурнома»си, Бедил ва Зебунисонинг ўлмас асарлари ушбу юрт нафасини ва ўз муаллифлари меросининг қадри ҳамда аҳамиятини кўз-кўз қилганича, умуминсоний хазинасига қўшилган ҳисса сифатида авлодларга мерос бўлиб қолди. Бу асарларнинг ҳар бирида олис Ҳинд ўлкаси ва юртимиз қадриятларининг уйғунлашган таъсири сезилиб туради.

Хуллас, жамиятнинг ривожиди жараёнида ҳаёт талабига жавоб бериш имкониятини йўқотган тузумлар, даврлар ва уларнинг қадрият тизимлари ўз ўрнини бошқасига бўшатиб бориши аксиологиянинг асосий қонунларидан биридир. Лекин у

ёки бу кучлар, гуруҳлар ва табақалар тарихий тараққиётга тўсиқ бўлиб қолиши, уларнинг бу борадаги фаолияти турли-туман кадриятларни ёки кадрият тизимини ўрнатиш шиорлари остида амалга оширилиши ҳам мумкин. Аммо улар пировард натижада жамиятнинг ўтмишидан келажакка томон қонуний боришини, адриятлар амалиётининг ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ ҳаракат қилиши жараёнини асло тўхтата олмайди.

Ривожланиш ва тараққиёт жараёнида бир кадриятлар тизими изсиз йўқолиб кетмайди, иккинчиси эса ўз-ўзидан вужудга келавермайди. Тасодифан пайдо бўлиб қолгандек туюладиган янгилик ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, у эскилик ва замонавийликнинг ҳосиласи сифатида шаклланади. Янгиликнинг ҳар қандай шаклида эскининг баъзи томонлар, хусусият ва жиҳатлар сақланиб қолади. бу жараёнлар кадриятлар тизими учун ҳам умумийдир. Бугун Ўзбекистонда азалий шарқона кадриятларни тиклаш асосида замон реалликларига мос келадиган янги кадриятлар тизимини яратиш асосий вазифалардан бири бўлмоқда. Бунда ҳам инкор ва ворислик ўз ифодасини топмоқда.

Ривожланиш жараёнида бирор моддий буюм, нарса, воситанинг ўрнига иккинчиси келиши билан илгаригиси эскириб қолади, уни ҳаётда ишлатиш кўлами, кишилар учун ижтимоий аҳамияти, кадри нисбатан камаяди. Масалан, тарихда тош қуроллар ўрнига темир қуроллар, сўнгра эса замонавий ишлаб чиқариш воситалари вужудга келишида ана шундай ҳолат кузатилади. Моддий ҳаётда вужудга келган янгилик кўп ҳолларда эскисини ўрнини эгаллар олади, унинг кадрисизланишига сабаб бўлади.

Бундан фарқли ўлароқ, маънавий кадриятлар ҳамда уларнинг баъзи шаклларига эскириш тушунчасини бевосита қўллаш қийин. айниқса, гап кундалик ҳаётда умуинсоний идеаллар, мақсадлар ҳамда маънавий олам, ахлоқий камолот, таълим-тарбиянинг асосий мезонлари сифатида намоён бўлидан кадриятлар тўғрисида борганида, бу янада яққолроқ намоён бўлади. Улар замон ўтиши билан бевосита эскириб, кераксиз бўлиб қолмайди, балки одамлар уларни янгича баҳолайди, талқин қилади, уларга мослашишнинг янгича йўллари қидиради. Шу билан бирга ҳар бир янги авлод ўтмишдошларидан мерос бўлиб қолган умуинсоний ва миллий кадриятларни бойитади, уларнинг янги-янги қирраларини кашф қилади, ўзгаришлар киритади ва келажак авлодларга мерос қолдиради. Бу жараён ворислик тушунчасида ўз аксини топади. Аксиологияда ворислик кадриятлар тизими ва кадрият шакллари ўрнига янгисининг келишини ёки уларда янги-янги хусусиятлар, жиҳатлар ва қирраларнинг шаклланиши, ўзгариши ҳамда такомиллашувида эскиликнинг мерос қолишини ифодалайдиган диалектик инкор жараёнини англатади.

Жамият ривожининг ҳар бир янги босқичи кадриятлари, умуман олганда илгаригиларидан мазмунан бойроқдир, дея эътироф қилиш мумкин. Аммо баъзи ўзгаришлар жамиятнинг пировард мақсадларига хизмат қилмаслиги, умуминсоний кадриятларни барқарор қилиш талабларига жавоб бермаслиги ҳам мумкин. Тарихда прогрессив кучлар ва гуруҳларнинг у ёки бу умуинсоний кадриятларнинг ғалабаси учун кураш муваффақиятсизликка учраган, мақсадига эриша олмаган даврлар бўлган. Бундай даврларда тарихнинг янгилик билан боғлиқ «мевалари кечикиброқ пишганлар», етилган вазифаларни ҳал қилиш имконияти секин амалга ошган. Спетамен бошчилигидаги халқ ҳаракатлари, Жалолиддин Мангуберди ва Маҳмуд Туробий бошчилик қилган оммавий курашлар мағлубиятга учраган, бироқ уларнинг ҳар бири ўз даври учун жуда муҳим кадриятларни барқарор қилиш туйғуси асосида вужудга келган.

Бундай мисолларни фан ва билимлар тарихидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Ўрта асрларда, инквизиция даврида, Европа мамлакатларида илм-фаннинг энг буюк намояндалари Г.Галилей, И.Коперник кабилар таъқиб остида яшаганлар, Ж.Бруно

ўлимга маҳкум этилган. Осиёда Мансур Ҳаллож, Имомиддин Насимий, Бобораҳим Машраб ва Мирзо Улуғбекнинг жонлари ҳурфикирлилик йўлида қурбон бўлган. Аммо бу қадриятлар ривожининг тўхтаб қолган ёки ортга кетганидан далолат бермайди. Балки умуминсоний маънавий қадриятлар ривожига тараққиёт ва таназзул, қарама-қаршилиқлар ва зиддиятлар орқали борганлигини, бу эса қадриятлар амалиётининг пировард натижада илгариланма ҳаракат қилиши бир текис жараён эмаслигини исботлайди.

Шундай қилиб, тарахий тараққиёт қадриятлар тизими, айниқса, баъзи маънавий қадрият шакллариининг такомиллашуви ва ўзгаришида янгилик ўз-ўзидан, стихияли тарзда пайдо бўлмайди, балки турли қарама-қаршилиқлар, зиддиятли ҳолатлар, ҳаётнинг турли соҳаларидаги тадрижий ва инқилобий ўзгаришларнинг ҳосиласи сифатида вужудга келади. Шаклланидиган қадриятлар тизими, қадриятларнинг бирор шакли ёки янги жиҳатининг ҳаёт талабларига мос келиши ёки мос келмаслигини амалиёт кўрстади. Вужудга келган навқиронлик тарихий тараққиётнинг ўзига хос оқимига мос бўлса, амалдаги қадриятлар қаторида яшаб қолади. агар у давр ўтиши билан, жамият ривожига талабига жавоб беролмай қолса, аста-секин тарих саҳифасидан тушиб, унинг варақлар билан бирга ёпилиб кетади. Ўтмишга айланиб қолган, ўзининг ўрнини бошқа ижобий янгиликка бўшатиб берган қадриятнинг баъзи томонлари изсиз йўқолиб кетмасдан, айрим сифат ва хусуситлари мерос қолади.

Хуллас, қадриятшунослик нуқтаи назаридан, инсоният тарихи муайян қадрият тизимларининг доимий ўзгаришлари, ўз ўрнини бошасига зарурий тарзда бўшатиб бериши, қадриятларининг тарихий ривожланишга мос келадиган жиҳатларини мерос қилиб қолдириш, янги қадрият тизимлари ва шакллари узлуксиз вужудга келиб туришидан иборат инкорни инкор, ворислик ва навқиронликнинг кетма-кетлиги тарзида борадиган узлуксиз диалектик жараёндир. Бизнинг давримиз — ўтган йиллар давомида улуғлаб келинган ва бўрттирилган айрим синфий ва партиявий қадриятлардан воз кечилаётган, истиқболда марказий бўғинлар умуминсоний қадриятлардан иборат бўлиши орзу қилинаётган янги қадрият тизимлари вужудга келаётган даврдир.

Ҳозирги даврда умуминсонийликни барқарор қилиш асосида миллат ва инсон қадрини оширишнинг ҳаммага мақбул йўллари қидирилмоқда. Пайдо бўлаётган қадрият тизимларининг истиқболлари кўп жиҳатдан бу жараённинг қай тарзда амалга ошаётганлиги билан боғлиқдир. Янги қадрият тизимлари ўз-ўзидан бўлмайди. Бу мураккаб жараёнда кишиларнинг қадриятлар тўғрисидаги ташунчалари, фикр ва қарашлари ўзгариб бориши нисбатан узокроқ даврни қамраб олади. масалан, асримиз бошларида Россия империясида рўй берган туб бурилишлар натижасида империяго хос ижтимоий ҳаёт ўзгариши умуминсоний ва миллий қадриятларининг тантанасига сабаб бўлади, оддий инсон қадрини ниҳоятда оширади, дея ҳаёл қилинган 1917 йил октябрь воқеалари эса айрим синфий ва партиявий қадриятлар байроғи остида амалга ошган эди. афеуски, бу орзулар амалга ошмади. Ижтимоий тараққиёт дунёнинг ривожига ягона йўлдан беравермаслигини, бу борада ҳам ранг-баранглик мавжудлигини исботламоқда. Собиқ СССРнинг тарқалиши, унинг қадриятлар тизими ўрнига янги қадрият тизимлари шаклланиши жараёни тарихни аксиолоик тушуниш қоидаларига мос келади. Холбуки, биз 70 йил жамоа бўлиб яшаш ғояси мутлақлаштириб юборилган жамиятда яшадик. Бугун Ўзбекистонда ана шу даврдан бошқача жамиятга ўтиш - одамларнинг давлат ёки ташкилот боқилини кутиб ўтирадиган боқимандалик кайфиятидан ўз тақдирини ўзи яратадиган, фаол, ижодкор кишиларга айланишига эҳтиёж кучайиб бораётган даврга ўтиш жараёни бормоқда. бу эса тўла-тўқис шахсий индивидуалликка ўтиш, уни мутлақлаштириштомон эмас, балки бир томондан жамоа, миллат, халқ, юрт манфаатлари, ижтимоий талаб ва эҳтиёжлари унутилмайдиган, иккинчи томондан эса, шахснинг индивидуал қадриятларини тўла намоён қилиш имкониятлари очиладиган

демократик жамият қуриш давридир. Зеро «...тарих ғилдираги ортга айланмайди. Бу - табиат, бу - ҳаёт, бу - тарих. Бу азалий қонуниятга қарши ким нима дея олиши мумкин? Бизнинг йўлимиз аниқ ва равшан, истиқлол, мустақиллик йўлидан, озодилк, эркинлик йўлидан изчил бориш, демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш, халқимиз учун фаровон ҳаёт қуриш, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаш»²³.

Бундай янги жамиятни қуриш жараёни ҳам адриятлар тизими ўзгаришидаги диалектик инкор, ворислик ва навқиронликнинг алоқаси тарзида амалга ошмоқда, унинг баёни эса китобимизнинг давомини белгилайди.

---

²³ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлида. Т.4. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 297-бет.

МУСТАҚИЛЛИК ВА ЯНГИ ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИНИНГ АСОСЛАРИ

Тарихий ривожланишнинг ҳар бир босқичига хос қадриятлар тизими бўлиши тўғрисида фикр юритдик. Мустақил Ўзбекистонда ҳам ана шундай тизим шаклланимда. Бу эса, ўз навбатида Ўзбекистоннинг миллий истиқлолига асосланадиган янги қадриятлар тизимининг шаклланиш жараёнидаги асосий йўналишларни ўрганишни заруриятга айлантиради.

Ушбу масалани ойдинлаштириш учун тарихга мурожаат қилиш, ундан ташбеҳлар излаш мумкин. Ҳолбуки, дунёдаги энг қадимий цивилизациялардан бирига мансуб бўлган, ўз илдизлари билан асрлар қаърига бориб тақаладиган ва уч минг йилдан кўпроқ даврни ўз ичига оладиган халқимизнинг тарихи мустақил Ўзбекистон ва минтақамиз давлатларида шаклланаётган янги қадрият тизимлари ва уларга муносабатимизнинг тамал тошларини қўядиган маънавий асосдир. Мустақил Ўзбекистоннинг ривож қилчилик юқори босқичларга кўтарилиб бораверар экан, тарих саҳифаларига мурожаат қилиш, ундан ташбеҳлар излаш эҳтиёжи ҳам шунчалик ортиб бораверади.

Аммо ҳаёт фақат тарихдан иборат эмас, тарих шақадар серқирра ва сермаъно бўлмасин, бугунги ва келажакдаги ўзгаришларни тўла-тўқис қамраб ололмайдими, балки келажакда тарихга айланадиган жараёнларга асос бўлади холос. Ижтимоий тараққиёт эса тарих силсилалари, тарли қарама-қаршилиқлар ва зиддиятлар орасидан ўзига йўл очиб боради. Унинг замондаги бундай илгариланма ҳаракати жамият ҳаётининг умумижтимоий қонуниятидир. Бу қонуният қадрият тизимлари, уларнинг таркибий қисмларидаги ўзгаришлар диалектикаси учун ҳам умумийдир. Қадрият тизимларининг замона зайллари таъсирида ўзгариши ва давр реаллиқларига мос ҳолатга келиши ҳамана шу қонуниятга бўйсунди. Бу жараёнда ўзгаришлар воқеа, ходисаларнинг замондаги кетма-кетлиги тарзида рўй беради. Диалектик тафаккур эса ана шу давомийликнинг инъикоси, уни англаб олиш воситаси сифатида намоён бўлади ва қадриятларнинг ўзгариши, янги қадрият тизимларининг вужудга келиши жараёнини англаб олиш имконини беради. Ҳозирги даврдаги замонда силсилалари ва муаммолари орқали шаклланаётган қадриятлар тизимининг вужудга келиш жараёнини тасавур қилмоқ учун ҳам диалектик тафаккур усулларига мурожаат қилишга тўғри келади.

Аммо жамиятнинг туб бурилиш даврларида қадриятлар тизими, кишиларнинг уларга муносабати ўзгариши шунчаки шиддатли тус оладики, бу жараённинг тезкор суръатларини англаш, изоҳлаш ва асослашга энг диалектик тафаккур усули ҳам улгура олмай қолади. Биз тадқиқодларимиз давомида бу фикрнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилдик. Бу давр (1991-1995 йиллар давомида) умримизнинг собиқ СССР қадриятлар тизими билан боғлиқ даври ўтмишга айланди. Заминимизда яшаётган ва бизга замондош бўлган кишилар ҳаётида янги давр бошланди, яъни мустақил Ўзбекистоннинг миллий истиқлолига асосланган янги қадриятлар тизимини барқарор қилиш, бу тизимда умуминсоний, миллий, мафкуравий, синфий, диний, иқтисодий ва бошқа қадриятларнинг диалектик уйғунлигига эришиш, инсон қадрли, қобилият, исътедодини намоён қилиш учун кенг имкониятлар яратиш борасидаги долзарб вазибаларни ҳал қилиш ҳозирги авлод умирининг мазмунига айлана бошлади.

Ҳўш, Ўзбекистонда янги қадриятлар тизимининг вужудга келишини қандай шароитлар тайёрлади? Бунда инкор ва ворислик диалектикаси қай тарзда намоён бўлади?

Бу саволларга асосли ва илмий жавоб бермоқ учун собиқ СССР ҳаётининг сўнгги йилларидаги таназзул атрофлиқ таҳлил қилмоқ лозим. Аммо бунга китобнинг ҳажми имкон бермайди. Қолаверса, бизнинг мақсадимиз бу эмас ва бундай таҳлилсиз ҳам натижа маълум. Биз бу жараённинг умуминсоний, миллий, шахсий қадриятлар, ўзига хос «социалистик мақбуллик» асосида ўрин олган қадриятлар тизими

Ўзгаришининг умумаксиологик қоидаларга мос келадиган жиҳатларини қисқача таҳлил қиламиз.

Аввало, эски қадриятлар тизимининг совет жамияти умумий бўҳрон ҳолатига кирган 80-йилларнинг охирларидаги манзараси, унда асосий қисмлар ҳамда умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятларнинг ўрни, жамият миқёсида умумижтимоий ва миллий қадриятларнинг амалиёти ҳамда уларга нисбатан бутун жамият аъзоларининг муносабати қандай бўлганлигига эътибор бериш лозим. Собик СССР умумий кризис ҳолатига кирган 80-йилларнинг охирларида, иттифоққа хос омонат бўлиб қолган қадриятлар тизимида баъзи қисмлар, уларнинг ўрни, мавқеи, амалиётидаги қарама-қарши ҳамда зиддиятли ҳолатлар куйидаги тарзда эди: тизимнинг асосий ва Марказий қадриятлари коммунизм ғояси, социалистик тузум, коммунистик мафкура ва совет ижтимоий тизими билан боғлиқ бўлиб, ижтимоий, ҳаёт, ички ва ташқи сиёсат, жамият аъзолари ва уларнинг қадрига ҳам ана шу қадриятлар манфаати ва уларни барқарор қилиш мақсадлари нуқтаи назаридан қаралар эди. Бунинг оқибатида мамлакатда асосий қадриятларнинг мазмуни мафкура манфаатларига мос равишда сунъий ўзгартирилди, кишилар умрининг асосий мезонлари бўлган қадриятлар омили ҳақиқий мазмундан ажралиб қолди, бутун жамият миқёсида сўз ҳамда ишнинг бир эмаслиги билан боғлиқ маънавий беқарор ҳолат вужудга келди. Асосий мақсадлари шиорлари айлантрилиб қўйилган, буйруқбозлик асосида марказдан яқка партия бошқарган мамлакатда социализм ғояларига нисбатан жамият аъзоларининг ишончи сўна бошлади. Энг ачинарлиси шундаки, ижтимоий фикрлар тарихида ўз ўрнига эга бўлган ғояни собик иттифоқда вужудга келтирилган тоталитар тузум ва яқка партия ҳокимлигида бошқариладиган жамият билан айнийлаштириш рўй берди. жамиятдаги субъектив нуқсонлар ҳам ғоя билан боғлаб қўйилди. Натижада ғоянинг мазмуни саробга айланиб, ўз қадрини йўқотиб қўйди. Сирасини айтганда, «Биз ҳозир ўзгартираётган совет социалистик давлати ҳалқимиз ҳўётига четдан зўравонлик билан жорий этилган эди. бу давлатнинг шакли ва моҳияти ҳалқисмизнинг ахлоқий, маънавий ва руҳий қадриятларига тўғри келмайдиган, мос келмайдиган тузумга асосланган эди... бу тузум эса ўз ҳақининг тарихини, унинг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодларини билмайдиган манқуртларга таянар эди... Худди шу боис бу давлатнинг ижтимоий тизими билан ҳалқ эҳтиёжлари ўртасида жарлик пайдо бўлди. яъни инсон, унинг моддий, маънавий шу жумладан, миллий қадриятлари бу тизимда орқа ўринда турар эди. бинобарин, бундай давлатнинг аввал бошданок истиқболи йўқ эди».²⁴ айнан ана шу истиқболсиз тузумнинг қадриятлар тизими узоқ йиллар давомида ҳалқ маънавиятининг асосий мезони сифатида қараб келинди, уларга асосланиб кўпгина умуминсоний қадриятларнинг мазмуни мафкура талабларига мос равишда, ўзгартирилди.

Хуллас, қадриятлар тизимида асосий қисмларга нисбатан муносабат борасида юқоридагидек салбий ҳоллар кузатаётган собик совет иттифоқида, биз таҳлил қилаётган соҳасида ҳам ўзига хос куйидаги ҳолатлар юзага келди:

1. Умуминсоний қадриятлар борасида: а) 80-йилларнинг ўрталаригача партиявий, синфий ва мафкуравий қадриятларни устувор билиш, уларни бутун ҳалқ мақсадларига давоб беради, деб ҳисоблаш оқибатида кўпгина умуминсоний қадриятларнинг мазмуни ўзгариб кетди. Мазмуни ўзгартирилган қадриятлар эса назарияда устувор ҳисоблангани билан, сиёсатда куруқ шиорларга айланиб қолди; б) 80-йилларнинг ўрталарида умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги назарий жиҳатдан эътироф этилгани билан, бу қоида ҳаётга тадбиқ қилинмади, энг умумий кризис даврига кирган жамият эса эълон қилинган умуминсоний қадриятлар мезони

²⁴ Қаримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. — Т.: Ўзбекистон, 1995. 8-бет.

талабларини қабул қила олмайди; в) кишиларнинг шу давригача энг асосий умуминсоний қадрият сифатида эътироф этиб келинган ғояларга нисбатан ишончи, ртанги кунга бўлган эътиқоди йўқола боради; г) умуминсонийлик талаблари сифатида қараб келинган ва мафкуравий тарғиб қилинган»пролетар интернационализми». «коммунистик ватанпарварлик», «социалистик миллатлар ҳамдўстлиги», «совет халқи» каби мавҳум қадриятлар ва улар билан боғлиқ қадрият шакллари ўз мавқеини йўқота бошлади. Ана шундай жараёнлар оқибатида мавжуд қадриятлар тизимининг таркибий қисмлари орасида номуносивбликлар кўпайиб кетди, умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ хусусий тизимнинг амалиётда эса зарурий ўзгаришларга эҳтиёж кучайиб борди.

2. Миллий қадриятлар борасида: а) «миллатларнинг гуллаб-яшнаши қонди» амалга ошмаганлиги, уларнинг яқинлашиш ва «янги этнос» — «совет халқи»ни вужудга келтириш жараёнининг сунъий тезлаштирилганлиги оқибатида, миллат ва элатларнинг ўз генефондини, табиий-тарахий бетакрорлигини ва ҳатто этник макони билан боғлиқ вата туйғусини йўқотиш хавфи вужудга келди; б) миллат, элат, ва халқлар устидан ҳамда уларнинг тарихий-этник маконларида турли «тажриба»ларнинг тўхтўвсиз олиб борилиши натижасида, муайян милларда нафақат ватан туйғуси, балки ўз этник маконини йўқотиб қўйиш эҳтимоли пайдо бўлади. Бу хавф экологик тангликлар оқибатида янада кучайиб кетди; в) умуминсоний қадриятлар устуворлиги эълон қилинган 80-йиллар ўрталари ва охирида ҳам миллий сиёсатда айтарли ўзгаришлар бўлмади, бир қанча республикалар, айниқса, Болтиқбўйи ва Кавказорти давлатларидаги халқ ҳаракатларининг куч билан бостирилиши ва бошқалар иттифокда миллий сиёсий соҳасида умуминсонийлик талабларнинг устуворлиги ҳақидаги фикрлар куруқ шиорлар бўлиб қолаётганлигини намоён қила бошлади; г) иттифок ҳудудида яшаётган халқ ва миллатлар орасида миллий ўз-ўзини англаш, тарихий меросини ўрганиш, миллий республикаларни халқаро муносабатларнинг ҳақиқий субъектига айлантириш учун ҳаракатнинг кучайиб бориши, миллий руҳнинг ўзгариши, миллий мустақиллик ғояларининг кучайиши, миллий республикаларда преидентлик сайловлари ва мустақиллик тўғрисидаги умумхалқ референдумлари ўтказилиши умумсовет миллий қадриятлар тизимининг бутунлай бузиб юборди. Бу соҳадаги мазкур ҳолатлариттифокдаги миллий қадриятлар тизимини янги замон реалликларига мос келидиган тарзда ўзгариши жараёнини диалектик заруриятга айлантирди.

3. Шахсий қадриятлар борасида: а) синфий, партиявий, мафкуравий қадриятларга, яъни кўпроқ умумий ва хусусий жиҳатларга ортиқча эътибор бериш, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларига юзаки қараш оқибатида шахснинг қадри умумжамият миқёсида ўзининг ҳақиқий мавеига эга бўлмади; б) мамлакатнинг «экстенсив» ривожланиши шароитида турли умумий, оммавий ҳаракатларга эҳтиёж ва эътибор кўпроқ бўлганлигидан, алоҳида шахсларнинг ўз қадриятларини тўла-тўқис намоён қилиши учун умумжамият миқёсидаги имкониятлар кам яратилди; в) асосий эътибор КПСС ғояларга ишонадиган, бу борадаги шиорлар, даъватлар, кўрсатмаларга сўзсиз амал қиладиган кишиларга эҳтиёж кўпроқ бўлганлиги, фаол, ижодий ва индивидуал жиҳатдан ўзига хос хусусиятларни кўпроқ сақлаб қолган кишиларни эмас, балки умумий талабларга мос келадиган (муайян, масалан қадриятларга ва ўз тақдирига ҳам жиддий эътибор бермайдиган) шахслар вужудга келишига сабаб бўлди; г) жамиятда ва кишилар фртасидаги мавжуд муносабатларда сўз билан ишнинг бир эмаслиги, асосий қонунларда (конституцияларда) эълон қилинган умуминсонийлик талабларга жамиятнинг асосий бўғинларига амал қилинмаслиги шахсларнинг ижтимоий қиёфаси, маънавий камолотида салбий хусусиятлар касб этишига, кишиларни бирлаштириб турган қадриятларга бефарқ муносабат пайдо бўлишига олиб келади. Ана шундай ҳолатлар шахс қадри ва қадриятларини барқарор қилишнинг зарурий эҳтиёжлари билан бу борадаги жамиятда мавжуд бўлган имкониятлар ўртасидаги номуносивбликка сабаб бўлди.

Қадриятлар тизимининг намоён бўлиши ва амалиётида рўй берган бундай зиддиятли ҳоллар жамиятдаги ижтимоий танглик билан узвий боғлиқ эди. В.П. Лапиннинг фикрича, собиқ иттифоқ ҳаётининг сўнгги йилларида жамиятнинг асосий соҳаларида рўй берган ижтимоий танглик куйидагича намоён бўлган эди:

— сиёсий соҳада давлат фаолиятининг ҳамма шаҳобчалари ва барча даражаларида бошқариш имкони йўқолганлиги, зиддиятларнинг куяйиб, қуролли тўқнашувлар даражасига етганлиги;

— иқтисодий соҳада давлатнинг ички ва ташқи қарзи ниҳоят даражада ошиб кетганлиги, аҳоли маблағларининг қадрсизланиши, ҳамма турдаги саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг жуда камайиб кетганлиги;

— ишлаб чиқариш тизимида самарасиз харбий саноат соҳасининг устунлиги, бу соҳага маблағларнинг ҳаддан зиёд сарфланиши, табиий меҳнат ресурсларининг ниҳоятда камайиб кетганлиги ва улардан фойдаланиш ўзини оқламай қўйганлиги;

— ижтимоий соҳада жамиятнинг тузилиши ва асосий гуруҳлари орасидаги келишув ва ҳамжиҳатликнинг тўла йўқолганлиги (анархия), илгарги давлат тартибларишга ва ижтимоий тизимларга бўлган ишонч ва эътиқоднинг барбод бўлиши.

Булардан ташқари маънавий соҳада ҳам танглик яққол кўзга ташланар ва у куйидаги жабҳаларда яққол намоён ўлар эди:

— маънавий-ахлоқий соҳада, иқтисодий танглик ва кундагик зарур вазифалари ўз вақтида еча олмаслик оқибатида, жамиятнинг маданий ҳаётида ва кишиларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасида турли бузилиш ҳоллари кучайди;

— меҳнат соҳасида ижтимоий фаоллик кўрсатиш эътибордан четда қолганлигидан, кишиларнинг фолиятини моддий ва маънавий рағбатлантиришга юзаки қаралганлигидан меҳнат тарбия воситаси мезони сифатидаги аҳамиятини йўқотиб қўя бошлади;

— экологик соҳадаги номутаносибликлар натижасида катта-катта минтақаларда яшашнинг табиий шароитларининг бутунлай йўқолиш хавфи вужудга келди;

— этник-миллий соҳада жуда кўп этнослар, айниқса кам, сонли этносларнинг ўзига хос ривожланиши билан боғлиқ объектив имкониятларнинг барбод бўлиши уларнинг йўқолиб кетиши хавфини вужудга келтирди.²⁵

Хуллас, жамиятнинг ижтимоий тузилишда номутаносиблик кучайганида, танглик намоён бўлганида умумий қадриятлар тизими, унинг миллий жараёнлар билан боғлиқ амалиётида ҳам зиддиятли ҳолатлар вужудга келди. Бу зиддиятли ҳолатлар жамиятнинг ижтимоий-сиёсий тизими беқарор бўлиб қолган даврда одамларнинг қадриятлар тўғрисидаги фикрларида ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлди. Демак, жамиятда умумижтимоий ва умумаксиологик жиҳатлар диалектик уйғунликда ва алоқадорликдадир. Бир тизимдаги ўзгариш иккинчисида намоён бўлади ва энг умумий ўзгаришлар тасодикий эмас, балки зарурий жараён сифатида юзага келади. Айнан ана шу жараёнлар собиқ СССРнинг парчаланиб кетишини заруриятга айлантди. Юқоридаги жараёнлар ва уларга мос равишда қадриятлар тизимида рўй берган ўзгаришларни таҳлил қилиш бунда кутилмаган эмас, балки қонуний ҳодиса рўй берганлигини кўрсатади. Бу ҳодиса янги қадриятлар тизимига ўтиш имконияти воқеликка айлана бошлаганини, эски қадриятлар тизимида чуқур ва сифатий ўзгариш рўй берганини билдиради. Собиқ иттифоқнинг парчаланиб кетиши, иттифоқдош республикаларнинг мустақилликка эришиши ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг вужудга келиши — бу ҳудудда эски қадрият тизимлари ўрнига янгилари вужудга келаётган мураккаб жараён бораётганлигини англатади.

Жамият ва у билан боғлиқ қадриятлар тизимидаги бу ўзгаришлар юқорида тилга олинган ижтимоий, иқтисодий ва маънавий соҳалардаги тангликлар билан уйғунлашиб

²⁵ Лапин В.П. Социальные ценности и реформы в кризисной России // Социологические исследования. 1993. № 9, с. 18-19.

кетди, умумий кадриятлар тизимида сифатий ўзгаришлар бўлиши учун замин тайёрланиб, умумижтимоий ва умумаксиологик номутаносибликлар яққол кўзга ташлана бошлади. Жамиятнинг тузилиши ва кадриятлар тизимидаги таркибий қисмларда, уларнинг бир-бирига нисбатан ҳамда умумий тизим билан муносабатида зиддиятлар кучайиб кетди, номутаносиб ҳолатлар умумжамиятга оид кадриятлар тизимини камраб олди.

Жамиятда, яъни собиқ СССРда барқарорликни сақлаб турувчи асосий ижтимоий субъектлар орасидаги ҳамжиҳатлик ва келишув йўқола бошлади. Иттифоқдош республикаларда президентлар сайланиши, уларнинг мустақил давлатга айланиши учун ҳаракати, иттифоқдаги бошқариш ва сиёсий кадриятлар тизимида бутунлай янги ҳолатни вужудга келтирди. Бу ҳолат умумий бошқариш тизимидан дарз кетганлигининг ифодаси эди. **Хуллас:**

1990 йилда собиқ СССРда умумий тангликнинг иккинчи, ниҳоятда зиддиятли даври бошланди: КПСС сиёсий ҳукмронлигини йўқотган, мафкура моҳасида жиддий ўзгаришлар содир бўлди, жамиятдаги зиддиятлар энг сўнги босқичига — «портлаш» ҳолатига етди, миллий кадриятлар билан боғлиқ бўғинда номутаносиблик ҳоллари пайдо бўлди. бунга мос равишда эса республикаларда мустақиллик томон бурилиш кучайиб борди, собиқ СССРнинг ижтимоий тузумига мос кадриятлар тизимининг барқарор ҳолати бутунлай йўқолди.

1990 йил 20 июнда Ўзбекистон Олий Совети «Мустақиллик декларацияси»ни қабул қилди, иттифоқнинг зарз кетган кадриятлар тизимидаги таркибий қисмларда ажралиш рўй берди ва республикалар билан боғлиқ мустақил кадрият тизимлари ижтимоий-сиёсий мазмун билан бўлиб, миллатларнинг ўз ҳуқуқини ўзи белгилаши тўғрисидаги халқаро ҳуқуқнинг миллий кадриятлар тизими билан боғлиқ қондаси Ўзбекистон мисолида ҳам амалиётга айлана бошлади. Бунда умуминсоний кадриятларга содиқлик зояси эълон қилинди.

Собиқ СССРда бутун жамиятни ягона марказдан бошқариш усули, зўрликка асосланган тоталитар, умумижтимоий ва иқтисодий тизимлар беқарор бўлиб қолган даврда республикаларда барқарорликни сақлаб қолиш асосий аруриятга айланди. Улкан давлатнинг уруш алангаси ичида қолиш хавфи туғилган бундай шароитда, минтақалараги ҳамжиҳатликни сақлаш борасидаги мустақил ривожланиш йўлига ўтиб олаётган республикалар, ёш давлатлар раҳбарияти зиммасига ниҳоятда оғир вазифалар тушди. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов бу даврни ниҳоятда образли ва лўнда тарзда қуйидагича ифодаланган: «Дунёга келган чақалоқ аввал эмаклаб, кейин тетапоя бўлади. Вазият шундай келдики, Мустақил Ўзбекистон туғилган куниёқ оёққа туришга, ўзи юритишга мажбур бўлади».²⁶

Собиқ СССРнинг умумжамият миқёсидаги кадриятлар тизими беқарор бўлиб қолган, баъзи республикалардаги миллий озодлик ҳаракатлари ҳарбий йўл билан бостиралаётган, айрим ҳудудларда зиддиятлар урушга айланиб кетаётган даврда республикаларда янги кадриятлар тизимини вужудга келтириш, эълон қилинган кадриятларни барқарор этиш даври бошланган эди. иттифоқ ҳукумати беқарор бўлган кадриятлар тизимини сақлаб қолиш учун қанча кўп ҳаракат қилгани сари, республикаларда мустақил кадрият тизимларининг асосларини ижтимоий-сиёсий жиҳатдан шакклантириш давом этди. иттифоқдаги кадриятлар тизими ўзининг ҳудудий, минтақавий, миллий, маънавий соҳаларда кишиларни бирлаштириб турадиган мезон сифатидаги аҳамиятини йўқотиб қўяётганлиги марказдаги баъзи ҳкмронликни

²⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисок, сиёсат, мафкура. Т.1. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 4-бет.

кўлдан бермаслик учун ҳаракат қилаётган кучларнинг қисқа муддат жонланишига олиб келади. Бу борадаги интилишлар эса, 1991 йилнинг 19-21 августида баъзи арбобларнинг давлат тўнтариши қилишга уриниши, «машҳур уч кунлик ҳокимият» — ГКЧПнинг уммон юзидаги кўпик сингари бир лаҳзалар талвасаси сифатида намоён бўлди. аммо бу талваса чок-чокидан сўкилиб бораётган собиқ иттифоқнинг нафақат худудий, ижтимоий ёки миллий эмас, балки умумий кадриятлар тизимининг умрини узайтира олмади... Тарих бунда ҳам умрини яшаб бўлган тузумларга хос кадриятлар тизимининг ижтимоий жараёнлар натижасида ўтмишга айланиши ва янги тизим дунёга келиши учун имконият яратилишини исботлади.

1991 йилнинг августи СССРни ягона давлат сифатидаги ҳолатидан парчаланиб кетишга олиб кетган учинчи босқични англатар эди: жамият миқёсидаги кадриятлар тизимининг ҳуқуқий инъикоси — СССР Конституцияси ўз эътиборини йўқотди, унга амал илмай қўйилди. Вулқонга ўхшаш ҳаракат натижаси вайрон бўлган сиёсий давлат тизимининг ҳалокати орадан бир неча ой ўтганидан кейин, собиқ 15 иттифоқдош республиканинг мустақил давлатга айланиши билан ниҳоясига этди. пайдо бўлган мустақил давлатларда эса ўзига хос кадрият тизимларини вужудга келтириши имкнояти очилди ва бу имкноият турлича жараёнлар, вазиятлар, хилма-хил йўللار орқали воқеликка айлана бошлади.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Олий Кенгаши «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида қарор», шу билан бирга «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида қонун» қабул қилди ва бутун жаҳон халқларига, халқаро ташкилотларига янги мустақил давлат вужудга келганлигини бирдирадиган баёнот ҳам қўбул қилди. Мустақил Ўзбекистонда вужудга келаётган янги адриятлар тизимининг ижтимоий-сиёсий асослари мустаҳкамлана борди. уларнинг жаҳониумул, минтақавий ва худудий амалиётининг асосий жиатларини белгилайдиган томонлари ривожлантириши давом этди. Ўзбекистонда юртимиз цивилизациясига хос янги тизим шакллана бошлади.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги ва унда вужудга келаётган янги кадриятлар тизимининг ижтимоий-сиёсий асослари диалектик давомийлик асосида мустаҳкамлаб борилди: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 йил 18 ноябрдаги Қарорига асосланган, 1991 йил 24 декабр куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси давлат миқёсидаги тўғрисидаги референдум ва Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловлари бунинг яна бир бор исботи бўлди. И.А.Каримов муқобиллик асосида Ўзбекистоннинг биринчи Президенти этиб сайланди. 1992 йил 29 январда БМТ ҳавфсизлик Кенгаши, 1992 йил 2 мартда эса БМТ Ассамблеясининг 46 сессияси Қарорига кўра Ўзбекистон Республикаси бу мўътабар ташкилот аъзоси бўлди. 1992 йил 8 декабрь куни Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди, Ўзбекистонни дунёнинг 125 мамлақати тан олди, 84 давлат эса республикамиз билан дипломатик алоқа ўрнатди. «Ўзбекистон жаҳон ҳамжамия-тининг тўлақонли аъзоси, халқаро ҳуқуқнинг мустақил иштирокчиси — субъекти сифатида башарият аҳлига танилди».²⁷

Янги кадриятлар тизими асосланадиган мезонларни аниқлашда И.А. Каримовнинг асарларига таяниш лозим. Уларда Ўзбекистонга хос янги кадриятлар тизимини вужудга келтириш ва барқарор этиш қуйидагиларга асосланиши кўрсатилади:

²⁷ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 9-бет.

- Ўзбекистон халқининг ажралмас ҳуқуқи — ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқининг рўёбга чиқарилганлиги;

- унинг ўлкадаги беқиёс бойликнинг абадул-абад ҳақиқий эгаси ўлиб қолганлиги ва республикада демократик — ҳуқуқий жамиятнинг асосларини вужудга келтиришига ҳаракат қилаётганлиги;

- жамият ривожига халқнинг кенг қатлам-ларига таянилаётганлиги, уларнинг ҳамжиҳатлиги ва келишуви асосидаги барқарорлик доирасида тадрижий ўзгаришлар йўлидан собитқадамлик билан борилаётганлиги;

- республиканинг миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда халқнинг азалий турмуш тарзи, анъаналари, урф-одатлари ва кўникмалари ҳисобига олинаётганлиги;

- Ўзбекистондаги демографик вазият, аҳоли-нинг миллий таркиби, республиканинг қулай геостратегик мавқеи, табиий-иқлим шароитининг ўзига хослиги, ишлаб чиқариши, саноати, қишлоқ хўжалигининг потенциаллари ва истиқболларига эътибор берилаётганлиги;

- давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш ва реформаларни амалга ошириш билан диалектик уйғунликда миллий манфаатларига мос келадиган фаол ташиқ сиёсат олиб борилаётганлиги;

- минтақада, Мустақил Давлатлар Ҳамдўст-лигинида, жаҳондаги мамлакатлар билан алоқа ва муносабатларда тенг ҳуқуқлик, ўзаро манфаатдорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик амал қилинаётганлиги;

- кўпгина халқ манфаатларига жавоб берувчи иқтисодий сиёсат, инсон манфаатларига қаратилган баъзи иқтисодиётининг реал йўллари танлаб олинаётганлиги;

- республикаимизнинг барча фуқаролари ва фридик шахсларига ташаббус кўрсатиш ва ишибилармонликни ривожлантириб, эркин хўжалик фаолиятини амалга ошириш учун тенг имконият яратиш кафолатланаётганлиги;

- мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришининг маънавий негизлари сифатида умуминсоний қадриятларга содиқлик, халқимиз маданий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён иллиши ва ватанпарварликнинг асосий омил сифатида қаралаётганлиги.²⁸

Хуллас, Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиши йўлига ўтганлиги, унда умумий қадриятлар тизимининг шаклланиши ва барқарорлигини таъминлайдиган асос омилларидан биридир. Мустақиллик туфайли республикаимизда янги демократик қадриятлар тизимини шакллантириш имкони очилди.

Мустақиллик бугунги Ўзбекистонда идеал қадриятдан амалиётга айланиб бормоқда. Бунда сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий соҳаларда тўб ўзаришларни амалга ошириш, халқ тинчлиги, эркинлиги ва фаровонлигини таъминлаш, бемократик қонунларга асосланган ҳаёт тизими вужудга келтириш, ҳар бир шахснинг камолоти, қобилияти ва исътедодини намоён қилиш учун тўлиқ имкониятларни яратиш борасида бажарилиши лозим бўлган масъулиятли вазифалар пайдо бўлди.

Янги қадриятлар тизимининг вужудга келиши, жамиятдаги асосий ижтимоий субъектларнинг ўзаро ҳамжиҳатлиги, келишуви, ҳамкорлиги асосидаги фаолиятининг мезонига айланиши бир қанча вақтни талаб қиладиган ўзгаришларни амалга ошириш даврини қамраб олади. бу даврда бир томондан, илгариги қадриятлар тизимининг муайян таъсири, иккинчи томондан эса янги тизимнинг турли жараёнлар, ўзгаришлар орқали ўзига йўл очаётганлигининг гувоҳи бўлинади. Ўзбекистонда ҳам ана шундай диалектик инкор, ворислик ва навқиронлик орқали борадиган жараён давом этмоқда. Биз бу жараёнда тарихнинг бурилиши даврларида содир бўладиган умумий аксиологик

²⁸ Бу қақда кенгрок: И.А.Каримовнинг Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. (-Т.: Ўзбекистон, 1996.) китоби ва бошқа асарларига қаранг.

феномен билан, яъни кишилар илгаридан ўрганиб қолган баъзи жиҳатлар ва хусусиятларнинг ўз қадрини муайян даврда сақлаб қолиш ҳолати билан дуч келмоқдамиз. Зеро, одамларнинг умри ўша қадриятлар устувор бўлган даврда ўтганлигидан, уларнинг амалиёти бутун-бутун авлодларни ўраб турувчи ижтимоий муҳитнинг бир қисми бўлганлигидан бу қадриятларнинг таъсири кишиларнинг турмуши, фаолияти ва қиёфасида бирор муддат давомида сақланиб қолиши табиий ҳол. Ушбу объектив ҳолатни ҳисобга олган ҳолда А.И.Каримов «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг» китобида «ҳар қандай ҳолда ҳам биз ўзимизни боқиб, тўйдириб келган нарсаларни вайрон қилишга берилиб кетишга ҳаққимиз йўқ», — дея огоҳлантиргани бежиз эмас.²⁹

Мустақил Ўзбекистонда вужудга елаётган қадриятлар тизимининг социал-иқтисодий асосларини яратиш жараёнидаги ижтимоий реалликларга нисбатан тадрижий ривожланиш моделининг диалектик моҳиятини қуйидаги тарзда ифодалаш мумкин: «Асосий вазифамиз ҳеч қандай ижтимоий ларзаларсиз, очлик, қашшоқликсиз, одамларга зиён етмайдиган тарзда ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги босқичига ўтишдан иборат»³⁰.

Ҳар қандай тадрижий ўзгаришнинг асоси ижтимоий барқарорликдир, барқарорликнинг асоси эса жамиятдаги асосий ижтимоий субъектлар, гуруҳлар, қатламлар, синфлар ва бошқалар ўртасидаги муайян қадриятларга асосланган келишув, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликдир.

Бир ижтимоий тузумдан иккинчисга ўтилаётган даврда давлатнинг зиммасида энг қийин, энг мураккаб ва энг серқирра вазифалар қолади: давлат ижтимоий барқарорликни сақлаб туриши, халқнинг ниҳоятда қашшоқлашиб кетишининг олдини олиши, эскиликнинг ўрнига янгиликнинг вужудга келиши билан боғлиқ бўлган зиддиятлар ва қарама-қаршиликларни бартараф қилиши, ўзгаришларни босқичма-босқич амалга оширишни таъминлаб туриши лозим. Бундай шароитда давлат аҳолининг барча қатламларида қонунларга риоя қилиш борасида собитқадамлик билан ҳаракат қилиш учун кураш олиб боришга мажбур бўлади. бир қадриятлар тизимидан иккинчи қадриятлар тизимига ўтишнинг Ўзбекистон шароитидаги иқтисодий-ижтимоий асосларини яратиш билан боғлиқ амалиётида»... давлат асосий ислоҳотчи бўлиши керак, у энг муҳим соҳаларни белгилаб бериши, ислоҳотлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчил амалга ошириши, жаҳолатпарастлар ва консерваторларнинг қарши-лигини синдириши лозим»³¹.

Бизнингча, мустақил Ўзбекистонда янги қадриятлар тизимининг шаклланиш истиқболлари Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва минтақамизда кечадиган жараёнлар билан узвий боғлиқ бўлиб қолади. МДХнинг вужудга келиши, унга аъзо бўлган давлатлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни қонуний ва тенг ҳуқуқлик асосида вужудга келтиришга интилиш бораётганлиги, МДХ давлатлари ўртасидаги муносабатларни «Европа ҳамкорлиги» (Маастрихт шартномаси асосида тузилган давлатлар уюшмаси) мамлакатлари орасидаги алоқаларга ўхшатиш учун ҳаракат қилинаётганлиги бежиз эмас.

Халқлари азал-азалдан қондош ва қардош бўлган минтақамиз давлатлари орасидаги муносабатлар оддий қўшничилик алоқаларидан фарқ қилиши, бу борада умумий ўтмиш, тарихий, маданий, маънавий яқинлик ўзига хос таъсир кўрсатиши табиий. Уларнинг ҳар биридаги қадриятлар тизимини барқарор қилишда ўзига хослик бўлиши билан бирга умумий яқинлик, ўхшаш истиқбол бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам минтақамиздаги янги қадриятлар тизимининг шаклланиш истиқболлари ижтимоий ривожланишнинг муайян йўллари танлаб олиш билан ҳам боғлиқ.

²⁹ Каримов И.А. Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг. — Т.: Ўзбекистон, 1993. 5-бет.

³⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. —Т.: Ўзбекистон, 1996. 249-бет

³¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. — Т.: Ўзбекистон, 199149-бет

Ўзбекистонда янги кадриятлар тизимининг вужудга келиши, бунда эскининг ўрнини янги эгаллаши, барқарор тизимга айланиши эски ижтимоий тизимдан янгисига ўтиш даврига мос келади. Бу жараёнда кадриятларни барқарор қилиш, уларнинг амалиётдаги турли фарқлар, тафовутлар, қарама-қаршиликларни бартараф этиш, бу борадаги ранг-баранг эҳтиёж, қизиқиш, мақсад ва интилишларни ҳисобга олиш зарурияти пайдо бўлади. айнан ана шу зарурийлик эса бу жараённинг самарали амалга ошиш йўлларини ва усулларини танлашда ва амалга оширишда адашмаслик, эҳтиёт бўлиш ва собитқадамликни талаб қилади. Шу билан бирга, нафақат ижтимоий-сиёсий, балки иқтисодий ва маънавий соҳаларда туб ўзгаришлар бўлишини заруриятга айлантиради. Бу масала ниҳоятда кенг мавзу бўлганлигидан, унга алоҳида ва атрофлича ёндашиш лозим.

ХУЛОСА

Кадриятшунослик масалалари ҳозирги даврда ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этмоқда. Мустақиллик йўлидан бораётган Ўзбекистонда кадрият-ларнинг жамият ҳаётидаги аҳамиятини атрофлича ўрганиш, ҳаётимизда умуминсоний тамойилларнинг устиворлигини таъминлаш нуқтаи назаридан бу масалаларнинг аҳамияти янада ошиб бормоқда. Аввало, юртимиз цивилизациясиғохос кадриятлар ривожини, бу цивилизация тарихида ўчмас ном қолдирган олим, мутафаккир ва алломаларимизнинг меросини ўрга-ниш, бу борадаги хайрли ишлардан биридир. Ана шу йўналишдаги ишлар цивилизациямизнинг умуминсоний кадриятлар таракқиётига жуда катта ҳисса қўшганлиги, бошқа цивилизациялар ва халқаро маданиятига омилкор таъсир ўтказганлигини, юртимиз жаҳон маданиятининг ўчоқларидан бири бўлган-лигини янада замонавий далиллар билан бойитади. Шу билан бирга бу далиллар биз тавсифлаётган кадриятлар соҳасига оид тарихий асосларни, замонавий аксиологиянинг шарқона илдишларини, унинг ҳозирги замондаги йўналишларини аниқлаш имконини беради.

Кадриятшуносликнинг фан сифатидаги ўрнини белгилайдиган муаммоларнинг ечимлари, бу фаннинг баҳс мавзуи, асосий қонун қоидалари, тушунча ва категориялари билан боғлиқ масалаларни ўрганиш ҳам ниҳоятда муҳим. Ҳозирча бу масалаларга оид билимлар оз бўлишига қарамасдан, уларнинг моҳияти, мазмуни, аҳамияти тўғрисида дастлабки билимга эга бўлиш имконини туғилмоқда.

Собиқ СССРнинг парчаланиб кетиши, уни кадриятлар системасининг ўтмишига айланиши, МДХнинг ташкил топиши, иттифоқ ҳудудида вужудга келган мустақил давлатлар, жумладан Ўзбекистонда ҳам ўзига хос, янги кадрият тизимларининг шаклланиш жараёнини ўрганиш ниҳоятда муҳим. Бунда, илмий билишнинг бир қатор усуллари билан бирга, тарихни аксиологик тушуниш услубига таяниш яхши натижа беради. Тарихни аксиологик тушуниш услубига таяниш яхши натижа беради. Тарихни аксиологик тушнилганда, ўтмишдаги кадриятлар билан боғлиқ ўзгаришларни, тарихий ривожланиш босқичларига хос кадрият тизимларининг шаклланиши. Амал қилиши, ўрин алмашинуви, бундаги инкор ва ворислик диалектикасини тавсифлаш осонлашади. Ана шулар асосида олинган далиллар эса, ҳозирги даврда кадриятлар соҳасида рўй бераётган ўзгаришларни аниқлаш, жамиятдаги аксиологик жараёнларни тўғри баҳолаш имконини яратди. Ҳурматли китобхон, бу борадаги барча масалаларниатрофлича қараб чиқишнинг иложи йўқ, аммо уларга келажакда қайтиш имкони очиқ. сизни ушбу китобни ўқиш жараёнида, мавзу борасидаги масалаларнинг ечимларидан кўра, кадриятлар соҳасидаги билимларни изоҳлашга оид кўпгина муаммолар борлиги йўналтирган бўлиши табиий. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. зеро аксиологияни кадриятлар тўғрисидаги билимлар системаси сифатида изоҳлашга илк уринишлар эндигина намоён бўлмоқда. Мазкур китобнинг мақсади-нафақат ана шу уринишлардан бирини саҳифаларда ифодалаш, балки бу борадаги ечимини кутаётган масалаларга мутахассислар ва тадқиқотчиларнинг эътиборини яна бир қарра қаратишдан иборат эди. мазкур масалаларнинг ечимлари эса, кадриятлар мавзусида тадқиқотлар олиб бораётган мутахассисларнинг ҳамкорлигига боғлиқ. Олдинда турган асосий вазифалар орасида бир нечасини алоҳида ажралиб кўрсатиш мумкин.

Аввало, истиқлол йўлидан бораётган Ўзбекистонда шаклланаётган янги, демократик кадриятлар тизимини аксиологик асосда тавсифлаб бериш, бунда, И.А.Каримов асарларида илгари сурилаётган кадриятлар борасидаги фикр, хулоса ва мулоҳазаларга асосланган ҳолда, республикада барқарорлик ва ҳамжиҳатликнинг кадриятлари билан боғлиқ негизларини кўрсатиш, бу борадаги вазифаларни ечишнинг самарали йўллари излаб топиш ниҳоятда муҳим.

Иккинчидан, мустақилликка асосланган янги, демократик кадриятлар тизимининг шаклланиш ва таомиллашиш, унинг умумжаҳон кадриятлар тизимининг

таркибий қисмига ҳамда мамлакатимиз аҳолисининг бирлигини таъминлайдиган маънавий мезонга айланиш имкониятларини кўрсатиш катта аҳамият касб этади. бу борадаги серқирра жараёни умумий бошқаришни тўғри ташкил қилиш мақсадида, «Мустақил Ўзбекистонда янги, демократик кадриятлар тизимини такомиллаштиришнинг комплекс дастури»ни ишлаб чиқиш ҳозирги даврда кадриятлар борасидаги амалиётнинг энг асосий масаласига айланиб қолди.

Учинчидан, кадриятшунослик муаммоси билан бевосита шуғулланувчи мутахассислар, фалсафий билимларнинг шу соҳага алоқадор олим тадқиқотчилари зиммасига ниҳоятда катта вазифалар тушмоқда. Кадриятлар омилининг таъсирчанлигини ошириш, кишиларда замонавий аксиологик дунёқарашни шакллантириш борасида яъна бир қатор вазифалар бор. Кадриятлар мавзуси билан боғлиқ муаммоларни тадқиқ қилиш доирасини кенгайтириш, унинг жаҳон, минтақа ва республикамызга хос намоён бўлиб хусусият ва жиҳатларини таҳлил қилишни замонавий талаблар даражасига кўтариш борасида аниқ режаларни ишлаб чиқиш ва улар асосида фаолият олиб бориш зарур. Кадриятшунослик қонуниятларининг маҳаллий шароитимизда қай тариха амал қилишини намоён қилиш асосида, бу фаннинг истиқболларини ва самарасини кўрсатиш учун, мустақил республикамыз жаҳон кадриятшунослиги ютуқларини кенг тарғиб қиладиган қўлланма ва китобларни чоп этишни, аксиологиянинг замонавий муаммоларига бағишланган илмий анжуманлар ўтказишни йўлга қўйиш лозим. Бу мавзу билан мунтазам шуғулланадиган мутахассисларнинг тадқиқотларини умумийлиги манфаатлар ва истиқлол эҳтиёжларига хизмат қилишни таъминлаш мақсадида «Кадриятшунослик муаммоларини ўрганиш маркази»ни ташкил қилиш, Ўзбекистонда шаклланаётган янги кадриятлар тизимининг истиқболларига хизмат қиладиган, аҳолининг бу жараён билан боғлиқ фикр ва мулоҳазаларини ўрганишга қаратилган республика, вилоятва туман ташкилотлари учун амалий қўлланмалар яратишда зарур бўлган далиллар тўплаш имконини берадиган аксиологик тадқиқотлар ўтказиш зарурияти етилган. Олим ва мутахассислар ҳамкорлигида «Кадриятшунослик» дарслигини яратиш ва ўқув юртлари ижтимоий билим билим факультетларида уни махсус дарслар (спецкурс) сифатида ўқиш ва ўр-ганишни ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Мазкур вазифаларни амалга ошириш мустақил республикамызда кадриятлар мавзусини янада оммалашуви, кадриятшуносликнинг эса янги ривожланиш босқичига кўтарилиши учун имконият яратади. Ана шу имкониятни воқеаликка айланттириш истиқлол қўяётган талабларнинг бир қисми сифатида тадқиқодчи учун масъулият юклайди. Масъулият ҳиссини сезиш эса инсоннинг энг кадрли хусусиятларидан биридир. У келажакда кадриятлар соҳасида оид китоб ва рисоалар дунёга келиши учун маънавий асосларини тайёрлайди.

Хулоса қилиб айтганда, кадрият бирор бир тарзда ва шаклда зоҳир бўладиган, субъект учун муайян таъсирини намоён қиладиган воқеликнинг турли-туман шакллари, кўринишлари, нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар, муносабатлар, турли сифатлар, хусусият, ахлоқ ва маънавийлик мезонлари ҳамда бошқаларнинг субъект учун ижтимоий аҳамияти ва қадрини ифодалайдиган умумий аксиологик категориядир.

Турли хил жиҳатлар ҳар қандай кадриятнинг қарама-қарши томонларини ташкил қилада. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зиддек бўлиб кўринадиган яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик, бахт-саодат ва ам-кулфат, эволюция ва революция тараққиёт ва таназзул, борлиқ ва йўқлик каби тушунчалар ҳаётнинг бир-бирига зид ва чамбарчас боғланган томонларини ифодалайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, кадриятлар ва жамиятнинг ривожи ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруриятга мос равишда гоҳ у, гоҳ бу кадрият ижтимоий тараққиётнинг энг олдинги поғонасига

чиқиб олади, бошқаларини хиралатиргандай бўлиб туюлади. Натижада ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган қадриятни барқарор қилишга нисбатан интилиш кучаяди. Масалан, юртни ёв босганида – озодлик, империя ҳукмронлиги ниҳоясида – истиклол, уруш даврида – тинчлик, тутқунликда – эркинлик, касал ва беморлик онларида – сихат-саломатликнинг қадри ошиб кетади, уларга интилиш кучаяди.

МУНДАРИЖА:

МУҚАДДИМА	3
ҚАДРИЯТШУНОСЛИКНИНГ ШАРҚОНА ИЛДИЗЛАРИ	6
АКСИОЛОГИЯНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ	14
ҚАДРИЯТШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ	19
Аксиологиянинг асосий мавзулари	19
Аксиологик онг ва қадриятли дунёқараш	20
Аксиологик ёндашув	22
Аксиологик баҳолаш	24
ҚАДРИЯТ НИМА?	26
Қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари.....	30
Умуминсоний қадриятлар.....	33
Миллий қадриятлар	39
Миллий қадриятларнинг асосий шакллари.....	41
Инсон қадри ва шахсий қадриятлар	46
Инсон қадри	46
Шахсий қадриятлар	48
ҚАДРЛАШ ВА ҚАДРСИЗЛАНИШ МУАММОЛАРИ	53
ЖАМИЯТ ВА ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИ	59
ТАРАҚҚИЁТ ВА ҚАДРИЯТЛАР: тарихни аксиологик тушуниш	65
МУСТАҚИЛЛИК ВА ЯНГИ ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИНИНГ АСОСЛАРИ	73
ХУЛОСА	82

Босишга руҳсат этилди 19.01.2004. Ҳажми 12,25 босма табоқ.
Бичими 60x80 1/16. Адади 300 нусха. Буюртма № 16.
М. Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети,
Фалсафа факультети Ресурс маркази «Ризограф»ида чоп этилди.